संविधानसभा

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति

अवधारणापत्र सहितको

संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन,२०६६

संविधानसभा

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति

संविधानसभा सचिवालय, सिंहदरबार

काठमाडौं, नेपाल

ई-मेल : natural.resource@can.gov.np

वेबसाइट : **www.can.gov.np**

संविधानसभा
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
अवधारणापत्र सहितको
संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन,२०६६

संविधानसभा

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति

संविधानसभा सचिवालय, सिंहदरबार

काठमाडौं, नेपाल

ई-मेल : **natural.resource@can.gov.np**

वेबसाइट : **www.can.gov.np**

मन्तव्य

सर्वप्रथम, लामो समय देखि नेपाली राजनीतिक आन्दोलनमा देश र जनताको पक्षमा संघर्ष गर्दागर्दै प्राणको आहुती दिनु हुने महान् शहिदप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दै सोही अभियानको क्रममा वेपत्ता तथा घाइते योद्धाहरुमा न्यानो अभिवादन टक्र्याउन चाहन्छु ।

सोही संघर्षद्वारा प्राप्त नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ ले नेपाली जनतालाई आफ्नो संविधान आफैं बनाउन पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । यसै अधिकारको सुनिश्चितताका लागि संविधानको धारा ६३ बमोजिम संविधानसभाको गठन भै संविधानसभाद्वारा निर्मित संविधानसभा नियमावली,२०६५ को नियम ६६ (८) अनुसार यस समितिको गठन भई समितिलाई देहाय बमोजिमको कार्यक्षेत्र तोकिएको छः-

१. प्राकृतिक स्रोत ।
२. आर्थिक स्रोतको विषयवस्तु विभाजन ।
३. आयस्रोतको बाँडफाँड गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड ।
४. विभिन्न तहका सरकार बीचको आर्थिक सम्बन्ध ।
५. संघ र संघीय इकाइहरु बीच वित्तीय समानता (Financial Equalization)।
६. साझा वित्तीय कोष (Common Financial Fund) जस्ता संयन्त्रको स्थापना र सञ्चालनको आवश्यकता आदि पक्ष समावेश गर्नु पर्ने ।
७. समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरु ।

यही कार्यक्षेत्रको अधिनमा रही समितिद्वारा गठित उपसमितिको सिफारिसमा समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र रहने कार्यहरु र कार्य विवरण एवं आचारसहिंता बनाएको थियो । समिति र उपसमितिको कार्यमा सहयोगको लागि सचिवालयले उपलब्ध गराएका दुईजना विज्ञका अतिरिक्त वाहिरबाट चारजना विज्ञहरु नियुक्ति गरिएको थियो । संविधानको मस्यौदा तयार गर्न नेपाली नागरिक, राजनीतिक दल, नागरिक समाज लगायत विभिन्न संघ संस्थाहरुसँग राय सुझाव लिन विभिन्न समाचार माध्यममा सूचना प्रकाशित गरी विभिन्न विषयविद्, नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयका सचिव एवं प्रतिनिधिहरुसँग सुझाव सहितको कार्यपत्र प्रस्तुत गर्न अनुरोध गरिएको थियो । यसरी सूचना प्रकाशित गरिएकोमा जनताबाट ९० वटा सुझाव प्राप्त भएका थिए । त्यसै गरी नेपाल सरकारका मन्त्रालयहरु, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय र स्थानीय निकाय वित्तीय आयोग, विभिन्न गैर सरकारी संघ, संस्था तथा ब्यक्तिहरुबाट समेत गरी ४० वटा कार्यपत्रहरु प्रस्तुत गरिएका थिए । संविधानको मस्यौदा तयारीको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी प्रचलित सिद्धान्तहरु र नेपालले विश्व सामु गरेका प्रतिवद्धताहरु, क्यानाडा, स्वीट्जरल्याण्ड, ब्राजिल, भारत, दक्षिण अफ्रिका, इथियोपिया, नाइजेरिया लगायतका संघीय मुलुकहरुको आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँडको अभ्यासको पनि अध्ययन गरिएको थियो ।

मस्यौदा तयारीको लागि जनमत संकलन गर्न प्रश्नावली समेत तयार गरी विभिन्न जिल्लामा टोलीहरुसाथ पठाइएकोमा नेपाली जनता, राजनैतिक दलहरु, विभिन्न संघ संस्था, नेपाल सरकारका सचिव एवं प्रतिनिधिहरुबाट उल्लेखनीय रुपमा सुझावहरु प्राप्त भएका छन् । यही सुझावहरु र प्रस्तुत कार्य पत्रहरुको आधारमा प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरिएको छ । मस्यौदा तयार गर्दा जनताबाट आएका राय सुझावहरुलाई मार्गदर्शनको रुपमा लिइएको छ भने नेपाल सरकारका सचिव एवं प्रतिनिधि, राजनीतिक दल, विषयविद् र विज्ञहरुको राय सुझावलाई मस्यौदाको आधार बनाइएको छ ।

समितिको कार्य क्षेत्रको विषयमा अवधारणापत्र सहितको संविधानको मस्यौदा तयार गरी समितिमा पेश गर्न प्राकृतिक स्रोत तर्फ एक र आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी विषयमा एक गरी दुईवटा उपसमिति गठन गरिएका थिए । उपसमितिहरुले विभिन्न विषयविद् र विज्ञहरुको समेत राय लिई अवधारणा सहितको मस्यौदा तयार गरी समितिमा पेश गरेको थियो । उपसमितिहरुले पेश गरेको मस्यौदामाथि समितिमा विस्तृत छलफल गरि अन्तिम रुप दिई यो प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरिएको छ ।

देशलाई राजनैतिक, आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण गरी समुन्नत र समृद्धिमा पुऱ्याउन नेपाली जनताको चाहना अनुसार गठित संविधानसभामा यस प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न पाउँदा हामी आफूलाई

गौरवान्वित भएको महशुस गरिरहेका छौं । विगतका कमी कमजोरीबाट पाठ सिक्दै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय र लैङ्गिक समस्याहरुको समाधान गर्न अन्तरिम संविधानको मर्मलाई हामीले आत्मसात् गरेका छौं । यति मात्रै होइन देश नयाँ संरचनामा जाने क्रममा हरेक संघीय इकाइहरु आर्थिक दृष्टिले सवल र सक्षम होऊन भन्ने हाम्रो चाहना रहेको छ । समृद्ध, न्यायपूर्ण, सन्तुलित र समावेशी अर्थतन्त्रको विकासको परिकल्पना पनि हामीले गरेका छौं । जसको क्रममा प्रचूर मात्रामा प्राकृतिक स्रोत रहेको हाम्रो देशमा प्राकृतिक स्रोतको दीगो व्यवस्थापन एवं उपयोग समेत हुन सकोस् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसैगरी सबै प्रदेश र स्थानीय निकायलाई न्यायपूर्ण वित्तीय हस्तान्तरण होस् भन्नाका लागि वित्तीय आयोग र प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड र उपयोगमा आइपर्ने समस्या समाधानको लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगलाई संवैधानिक अंगको रुपमा राख्न सिफारिश गरिएको छ ।

समितिको कार्यक्षेत्रका विषयहरु ज्यादै प्राविधिक एवं बढी सम्वेदनशील भएको, मुलुक एकात्मक शासन प्रणालीबाट संघीय प्रणालीमा प्रवेश गरे पश्चात् आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड कसरी गर्ने, संघीय ढाँचामा यस्ता विषयलाई कसरी रुपान्तरण गर्ने, प्राकृतिक स्रोतहरुमाथि जनताका अधिकारहरु कसरी सुनिश्चित गर्ने र त्यस्ता साधन स्रोतहरुको दीगो एवं प्रभावकारी उपयोग र व्यवस्थापन राज्यले कसरी गर्ने भन्ने जस्ता प्रश्नहरु गम्भीर रुपमा देखिएका छन् । त्यसो त राज्यको पुनर्संरचना र शासकीय स्वरुप कस्तो हुन्छ भन्ने विषय अन्य विषयगत समितिको कार्यक्षेत्रभित्र परेको र सो कुरा स्पष्ट नभइसकेको अवस्थाले मस्यौदा निर्माणको क्रममा केही अन्योलता नथपिएको चाहीं होइन तर प्रस्तुत मस्यौदा प्रारम्भिक भएको र यससँग संम्वन्धित विषयहरु सम्वन्धित समितिले टुङ्ग्याए पछि मात्र अन्तिम हुने समझदारीका साथ अहिलेलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको परिकल्पना गरी यो मस्यौदा तथा अवधारणापत्र तयार गरी पेश गरेका छौ । समितिको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत रही संविधानको विभिन्न भागमा रहनु पर्ने प्रावधान सहितको यस अवधारणापत्रका साथ प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदनले नयाँ संविधान तयार गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण स्थान राख्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

हामीले हाम्रो कार्यक्षेत्रको सबै विषयवस्तु समेटियोस् भन्ने भरमग्दुर प्रयास गरेका छौं । कोशिश गर्दा गर्दै पनि केही कुरा छुट हुन गएको भए सम्मानित संविधानसभाका माननीय सदस्यहरुको महत्वपूर्ण सुझावले नयाँ संविधान पूर्ण हुने र जनताको संघीय गणतन्त्र संस्थागत हुने विश्वासका साथ यहाँहरुको सुझावको अपेक्षा गरेका छौं ।

यस समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका विषयमा अवधारणापत्र सहितको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सहजताका साथ तयार गर्ने कार्यमा माननीय सदस्यहरु, विज्ञ समूह तथा सचिवालयका कर्मचारीहरुको अथक मेहनत र परिश्रमको सराहना गर्न चाहन्छु । प्रतिवेदनको तयारीको क्रममा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने स्वदेश तथा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरु, समितिलाई महत्वपूर्ण सुझाव उपलब्ध गराउनु हुने विज्ञहरु, गैर सरकारी संघ-संस्था, संचार माध्यम, निजी क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण जनसमुदायलाई पनि हार्दिक धन्यवाद तथा आभार व्यक्त गर्दै समितिबाट पारित अवधारणापत्र सहितको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन सम्माननीय अध्यक्षज्यू मार्फत संविधानसभामा प्रस्तुत गर्दछु ।

धन्यवाद ।

मिति : २०६६/०८/१२

अमृता थापा मगर
सभापति

संविधानसभा

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति

संसद-भवन,सिंहदरवार
मिति : २०६६/०८/१२

प.सं. ०६६/०६७
च.न.

सम्माननीय अध्यक्षज्यू
संविधानसभा

विषय : **समितिको अवधारणापत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदा प्रतिवेदन पेश गरेको वारे ।**

संविधानसभा नियमावलीले दिएको जिम्मेवारी तथा कार्यक्षेत्रलाई मध्यनजर गर्दै **प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति**ले तयार गरेको यो अवधारणा पत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदा प्रतिवेदन समितिको मिति २०६६/०८/१२को बैठकले पारित गरी सम्माननीय अध्यक्षज्यू मार्फत संविधानसभामा पेश गर्ने निर्णय समेत गरेकोले यो प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्दछौं ।

क.सं.	नाम, थर	दस्तखत
१.	मा० श्री अमृता थापा मगर (सभापति)	
२.	मा० श्री अमृतलाल राजवंशी	
३.	मा० श्री इसलाम मिया धोवी	
४.	मा० श्री चिनक कुर्मी	
५.	मा० श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनार	
६.	मा० श्री जिवनप्रेम श्रेष्ठ	
७.	मा० श्री डम्वरध्वज तुम्वाहाम्फे	
८.	मा० डा. तिलकबहादुर रावल	
९.	मा० श्री तुलबहादुर माझी	

१०.	मा० श्री दिनानाथ शर्मा	
११.	मा० श्री दिवाकर गोल्छा	
१२.	मा० श्री नवराज कोइराला	फरक मत सहित
१३.	मा० श्री नवराज धामी	
१४.	मा० श्री नारायणप्रसाद दाहाल	
१५.	मा० श्री पद्मा कुमारी अर्याल	
१६.	मा० श्री पूर्णकुमार शेर्मा	
१७.	मा० श्री पोष्टवहादुर वोगटी	
१८.	मा० श्री विनोदकुमार चौधरी	
१९.	मा० श्री विमला मिजार	(२०६५/९/२५ सम्म)
२०.	मा० श्री बिष्णुप्रसाद रिमाल	
२१.	मा० श्री बिष्णुमाया विश्वकर्मा	
२२.	मा० श्री मधुसूदन अग्रवाल	
२३.	मा० डा. मिनेन्द्रप्रसाद रिजाल	
२४.	मा० श्री राजेन्द्रकुमार खेतान	
२५.	मा० श्री रामकुमार यादव	
२६.	मा० श्री रामकुमारी देवी यादव	
२७.	मा० श्री रामनरेश राय	
२८.	मा० डा. रामशरण महत	

२९.	मा० श्री लक्ष्मणप्रसाद घिमिरे	
३०.	मा० श्री लालबहादुर सुस्लिङ्ग मगर	
३१.	मा० डा. विजयकुमार पौडेल	
३२.	मा० श्री विश्वदिप लिङदेन लिम्बु	
३३.	मा० श्री विष्णुकुमारी राई	
३४.	मा० श्री वीरमान चौधरी	
३५.	मा० श्री शत्रुधन महतो	
३६.	मा० श्री शान्ता चौधरी	
३७.	मा० श्री श्रीराम ढकाल*	
३८.	मा० श्री सरस्वती चौधरी	
३९.	मा० श्री सिद्धार्थ कुमार सोमानी	
४०.	मा० श्री सुमित्रादेवी राय यादव	
४१.	मा० श्री सूर्यबहादुर के.सी.	
४२.	मा० श्री हरि रोक्का	
४३.	मा० श्री हेमराज तातेड	
४४.	मा० श्री श्रवणकुमार अग्रवाल	

* २०६५/९/२६ देखि

विषय-सूची

क्र.सं.	विषय	पृष्ठ
समितिको तर्फवाट प्रस्ताव गरिएको नेपालको संविधान २०६६ को मस्यौदा		१
१	प्रस्तावना	१
२	आर्थिक अधिकार	२
३	मौलिक कर्त्तव्य	५
४	राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरु	५
५	आर्थिक कार्यप्रणाली	९
६	वजेट निर्माण	१२
७	राजस्वका श्रोतको बाँडफाँड	१२
८	राष्ट्रिय सर्वसंचित कोष	१२
९	अर्थ विधेयक	१३
१०	राष्ट्रिय सर्वसंचित कोषबाट व्यय	१४
११	राष्ट्रिय सर्वसंचित कोष माथि व्ययभार	१४
१२	राजस्व र व्ययको अनुमान	१५
१३	विनियोजन ऐन	१६
१४	पूरक अनुमान	१६
१५	पेश्की खर्च	१६
१६	राजस्व र व्ययसम्वन्धी विशेष व्यवस्था	१७
१७	उधारो खर्च	१८
१८	आकस्मिक कोष	१८
१९	आर्थिक कार्यविधि सम्वन्धी ऐन	१८
२०	राजस्वको न्यायोचित बाँडफाँड	१९
२१	प्रादेशिक सरकारहरुको वजेट	२०
२२	स्थानीय सरकारको बजेट	२१
२३	राजस्व र खर्चको लेखा व्यवस्थापन	२२
२४	राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत आयोग	२३
२५	राष्ट्रिय वित्तीय आयोग	२५
२६	अन्तरप्रदेशीय / स्थानीय सरकारको व्यापार	२९
२७	सन्धि वा संझौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन	२९
	सूची १ - प्रस्तावित आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड	३१
	सूची २ - विभिन्न तहका सरकारबीच राजस्व श्रोतको बाँडफाँड	४०
फरक मतहरु		४३
परिच्छेद - १		
१.	पृष्ठभूमि	६१
१.१	विषय प्रवेश	६१
१.२	समितिको उद्देश्य	६२
१.३	समितिको गठन	६२
१.४	समितिको कार्यक्षेत्र	६२
१.५	समितिको कार्य सीमा	६२
१.६	समितिको कार्य प्रक्रिया एवं स्वरूप	६२

परिच्छेद - २

२.	**प्रचलित सिद्धान्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता**	६३
	२.१ प्राकृतिक स्रोत सम्वन्धी प्रचलित सिद्धान्तहरु	६३
	२.१.१ दिगो विकासको सिद्धान्त	६३
	२.१.२ पूर्व सावधानीको सिद्धान्त	६३
	२.१.३ सार्वजनिक न्यासको सिद्धान्त	६४
	२.१.४ प्रदूषक देयको सिद्धान्त	६४
	२.१.५ प्राकृतिक स्रोत माथिको सार्वभौम अधिकारको सिद्धान्त	६४
	२.१.६ लाभको समन्यायिक बाँडफाँडको सिद्धान्त	६५
	२.२ आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड सम्वन्धी प्रचलित सिद्धान्त	६५
	२.२.१ आर्थिक अधिकार	६७
	२.२.२ राजस्वको स्रोत बाँडफाँड	६९
	२.२.३ राजस्वका केही स्रोतहरुको संक्षिप्त परिचय	७०
	२.२.४ वित्तीय हस्तान्तरण	७३
	२.२.५ संघीय एकाइबाट लिइने ऋण	७५
	२.२.६ बजेट निर्माण तथा आर्थिक कार्यप्रणाली	७६
	२.३ प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरु	७९

परिच्छेद - ३

३.	**केही संघीय मुलुकहरूको अभ्यास**	८१
३.१ प्राकृतिक स्रोत		८१
	३.२ आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड	८२
	३.२.१ क्यानाडा	८२
	३.२.२ स्विटजरल्याण्ड	८३
	३.२.३ ब्राजिल	८४
	३.२.४ भारत	८६
	३.२.५ दक्षिण अफ्रिका	८७
	३.२.६ इथियोपिया	८९
	३.२.७ नाइजेरिया	८९
	३.२.८ नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा भएको व्यवस्था	९१

परिच्छेद - ४

४.	**प्राकृतिक स्रोतको वर्तमान स्थिति र बाँडफाँडको अवस्था**	९२
	४.१ प्राकृतिक स्रोतको वर्तमान स्थिति	९२
	४.१.१ वनस्रोत	९२
	४.१.२ जलस्रोत	९८
	४.१.३ खनिज स्रोत	९९
	४.१.४ भूमि	१००
	४.१.५ वैकल्पिक ऊर्जा स्रोत	१०१
	४.१.६ सांस्कृतिक एवं पर्यटकीय स्रोत	१०२
	४.२ वातावरणीय चुनौती	१०३
	४.२.१ जलवायु परिवर्तन	१०३
	४.३ प्राकृतिक स्रोतको अधिकारको बाँडफाँड	१०३

४.३.१ जलस्रोत १०४
४.३.२ वनस्रोत १०५
४.३.३ खनिजस्रोत १०५
४.३.४ भूमि १०५
४.३.५ वैकल्पिक ऊर्जा १०६
४.३.६. पर्यटन १०६
४.४ आर्थिक अधिकार तथा राजस्वको बाँडफाँड १०६
४.४.१ आर्थिक अधिकार १०७
४.४.२ राजस्व स्रोतको बाँडफाँड १०८
४.४.३ राजस्व साझेदारी १०९
४.४.४ वित्तीय हस्तान्तरण १०९
४.४.५ स्थानीय निकायले लिन सक्ने ऋण ११०
४.४.६ स्थानीय निकायको सार्वजनिक वित्तको स्थिति १११

अनुसूचीहरू ११६

१. समितिका माननीय सदस्यहरुको नामावली ११७
२. विज्ञ र कर्मचारीहरुको नामावली ११८
३. समितिको कार्यक्षेत्र ११९
४. कार्य विवरण (TOR) १२१
५. प्रश्नावली (जनमत संकलनको प्रयोजनको लागि) १२२
६ . समितिले पारित गरेको प्रश्नावली मार्फत प्राप्त सुझावहरुको सार संक्षेप १२४
७. विभिन्न संघसंस्था, राजनीतिक दलहरु तथा व्यक्तिहरुबाट प्राप्त राय सुझावहरुको सार संक्षेप १२९
८. रायसुझाव संकलन टोलीहरुबाट प्राप्त भएका राय सुझावहरु १३२
९. विभिन्न निकाय एवं विज्ञहरुबाट प्राप्त भएका सुझावहरुको सार संक्षेप १३५
१०. उपसमिति गठन १४६
११. विशेषज्ञहरुबाट भएका प्रस्तुतीकरण सम्वन्धी विवरण १४७
१२. खर्च-भारको दायित्व निर्धारणका लागि प्रतिनिधिमूलक सूची १४९
१३. कर स्रोतको बाँडफाँडको लागि प्रतिनिधिमूलक सूची १५१
१४. नेपालले अनुमोदन गरेका केही महत्वपूर्ण महासन्धि र ती महासन्धिहरूले सिर्जना गरेका महत्वपूर्ण दायित्वहरू १५२
१५. विभिन्न देशका संविधानमा रहेका प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी व्यवस्थाको झलक १५४
१६. क्यानाडा सरकारका विभिन्न तहहरुबीच विधायिकी उत्तरदायित्व र सेवाको प्रदायन १५६
१७. क्यानाडा सरकारका विभिन्न तह बीच कर जिम्मेवारीको बाँडफाँड १५७
१८. स्वीट्जरल्याण्ड सरकारका विभिन्न तह बीच विधायिकी उत्तरदायित्व र सेवाको प्रदायन १५८
१९. स्वीट्जरल्याण्ड सरकारका विभिन्न तह बीच कर जिम्मेवारीको बाँडफाँड १५९
२०. संघीय गणतन्त्र ब्राजिल - विभिन्न तहका सरकार बीच व्यवस्थापकीय दायित्व तथा वास्तविक सेवाको प्रदायनको बाँडफाँड १६०
२१. संघीय गणतन्त्र ब्राजिल - विभिन्न तहका सरकार बीच कर लगाउने अधिकारको बाँडफाँड १६१
२२. भारतमा संघीय र राज्य सरकारको बीच जिम्मेवारी बॅाडफॅाड १६२
२३. दक्षिण अफ्रिकी गणतन्त्र - सरकारका विभिन्न तह बीच विधायिकी दायित्व र सार्वजनिक सेवाको वास्तविक प्रदायनको बाँडफाँड १६८
२४. दक्षिण अफ्रिकी गणतन्त्र - सरकारका विभिन्न तहबीच कर अधिकारको बाँडफाँड १७०
२५. संघीय गणतन्त्र नाइजेरिया - विभिन्न तहका सरकारवीच विधायिकी दायित्व र वास्तविक प्रदायनको बाँडफाँड १७१
२६. नाइजेरिया - विभिन्न तहका सरकारवीच कर अधिकारको बाँडफाँड १७२

२७. नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा रहेका प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी अंशहरु १७३
२८. विकास क्षेत्र अनुसार वन क्षेत्रको विवरण १७९
२९. संरक्षण क्षेत्र संजालले ओगटेको क्षेत्रफल र तिनको स्थापना वर्ष १८०
३०. संरक्षित क्षेत्रको आम्दानीको विवरण १८१
३१. वनक्षेत्रको आम्दानीको विवरण १८२
३२. समुदायमा आधारित वनको वर्तमान स्थिति १८३
३३. नेपाल भित्र प्रशोधन गरी निकासी गर्न सकिने जडिबुटी १८४
३४. नेपालमा पाइने वन्यजन्तुहरु १८५
३५. रामसार सूचीमा सूचीकृत नेपालका सिमसार क्षेत्रहरु १८६
३६. नेपालको भूमि सम्बन्धी तथ्याङ्क १८७
३७. वन स्रोतको आर्थिक अधिकार र बाँडफाँडको स्थिति १८८
३८. जग्गाको हदवन्दी सम्बन्धी विवरण १८९
३९. घरजग्गा रजिष्ट्रेशनमा लाग्ने राजस्व विभाजन १९०
४०. पर्यटन क्षेत्रको राजस्व सम्बन्धी विवरण १९१
४१. अन्तरिम संविधानमा राज्यको ढाँचा र स्थानीय स्वायत्त शासन १९२
४२. सरकार र स्थानीय निकायबीच जिम्मेवारीको बाँडफाँड १९३
४३. स्थानीय निकायहरूले गरिआएका एजेन्सी कार्यहरू १९६
४४. नेपाल सरकारलाई कर र गैर-कर राजस्वबाट प्राप्त भएको रकम १९७
४५. गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरुको राजस्वका आधारहरु १९८
४६. स्थानीय निकायहरुको आन्तरिक राजस्वका आधारहरुमा दरको अधिकार १९९
४७. स्थानीय निकायहरुलाई हस्तान्तरण गरिएको निःशर्त अनुदानको विवरण २००
४८. निक्षेपण भएका क्षेत्रमा जिल्ला विकास समितिलाई हस्तान्तरण भएको रकम २०१
४९. स्थानीय निकायहरुलाई अनुदान वितरण गर्ने वर्तमान सूचक र तिनका भार २०२
५० समितिका बैठक र कार्यसूची २०३
५१. उपसमितिका बैठकहरु सम्बन्धी विवरण २०७

सन्दर्भ सामाग्रीहरु २०९

समितिको तर्फबाट प्रस्ताव गरिएको नेपालको संविधान २०६६ को मस्यौदा

सि. नं.	विषयवस्तु	संविधानमा राख्ने प्रस्तावित व्यवस्था	संविधानको कुन भाग, धारा वा स्थानमा रहने हो सोको अनुमान	प्रस्तावित व्यवस्था गर्नुपर्नाको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
१	**प्रस्तावना**	जैविक विविधताको संरक्षण	प्रस्तावना	जनजीविकाको स्रोत, देश विकासको आधार, अन्तरसन्ततीय समन्याय र पारिस्थितिकीय प्रणालीको निरन्तरता र अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका दृष्टिले आवश्यक भएकोले ।
		प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन एवं उपयोग	,,	प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र आर्थिक विकासको बीचमा सन्तुलन ल्याउन तथा अन्तरसन्ततीय समन्याय कायम गर्न
		आर्थिक समृद्धि, समन्याय र सन्तुलित विकास	,,	विकासको गतिलाई तीब्र पार्दै प्राप्त उपलब्धि र अवसरहरुमा सबै क्षेत्रका जनताको सहभागिता र पहुँच सुनिश्चित गर्न
		प्रतिस्पर्धात्मक लोकतन्त्र, समाजवाद उन्मुख मिश्रित अर्थतन्त्र	,,	देश विकासको लागि निजी क्षेत्रको सहभागिताले वजारमुखी अर्थतन्त्र र प्रतिस्पर्धाले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्न मद्दत गरे पनि असमावेशी र असमान विकास भएको अवस्था तथा वजारको पहुँच नभएको वा वजार प्रतिस्पर्धी नभएको अवस्था तथा स्वदेशी उद्योगलाई न्यायोचित संरक्षण दिनुपर्ने आवश्यक भएमा प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक पद्धतिको माध्यमबाट सरकारले यस्ता समस्याहरुको सम्बोधन गरी अर्थतन्त्रको दिगो र न्यायपूर्ण विकास गर्न ।

		प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोगमा आदिवासी, जनजाति लगायतका स्थानीय समुदायको पहिलो अधिकार सुनिश्चित गर्ने,	,,	प्रवराधिकार (Emminent domain) को सिद्धान्त अनुसार देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतमाथिको सार्वभौम अधिकार राज्यमा निहित हुने हुँदा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले त्यस्ता स्रोतहरुको उपयोग गर्न सक्ने । तर त्यसरी उपयोग गर्दा निम्न कुराहरुलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने : (१) प्राकृतिक स्रोत र साधनमा आदिवासी, जनजाति लगायतका स्थानीय समुदायको जीवनयापन आश्रित हुने, स्रोतको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा स्थानीय समुदायको योगदान हुने र तिनको विकास गर्दा स्थानीय समुदाय प्रभावित हुन सक्ने हुँदा त्यस्ता स्रोतको उपयोग, रोजगारी, संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं लगानीमा पहिलो प्राथमिकता सुनिश्चित गर्ने, (२) प्राकृतिक स्रोतको उपयोगवाट प्राप्त लाभको निश्चित अंश समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा स्थानीय समुदायलाई बाँडफाड गर्ने, (३) त्यसरी प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा सकेसम्म स्थानीय समुदाय विस्थापित नहुने गरी गर्नु पर्ने र विस्थापित हुने अवस्थामा उचित क्षतिपूर्ति र पुनर्वासको अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्ने, (४) प्राकृतिक स्रोतको प्रकृति र आकार अनुसार कतिपय अवस्थामा प्राकृतिक स्रोत अवस्थित क्षेत्रभन्दा बाहिरका तर त्यस्तो स्रोतमा आश्रित जनताको त्यस्ता स्रोतको उपयोगमा पहुँचको अधिकार सुरक्षित गर्नु पर्ने, (५) राज्यले एउटा समुदायको अधिकारको संरक्षण गर्दा अर्को समुदायको अधिकारमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी सन्तुलित रुपमा सबै समुदायको हक हित संरक्षण गर्नुपर्ने ।
		खाद्य सम्प्रभुता	,,	कृषि नीति तर्जुमामा देशको सार्वभौम अधिकार सुनिश्चित गर्दै मुलुकलाई कृषिमा आत्मनिर्भर बनाउन र कृषि उत्पादनमा किसान एवं राष्ट्रिय उत्पादकको अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा यस प्रक्रियामा स्थानीय ज्ञान, सीप एवं प्रविधिको विकास गर्न ।
२	**आर्थिक अधिकार**	**१. मौलिक हक** **स्वतन्त्रताको हक:** (१) प्रत्येक नागरिकलाई नेपाल राज्यको कुनै पनि स्थानमा पेशा-व्यवसाय, रोजगार, उद्योग, व्यापार र लगानी गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ ।	**मौलिक हक**	नागरिकले आफ्नो जीविकोपार्जन, समृद्धि र कल्याणका लागि इच्छा अनुसारको पेशा-व्यवसाय, रोजगारी, उद्योग, व्यापार र लगानी गर्न पाउने र मुलुकको कुनै पनि स्थानमा विना रोकटोक स्वतन्त्रतापूर्वक पेशा-व्यवसाय, रोजगारी, उद्योग, व्यापार र लगानी गर्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति राज्यले गर्ने । यसको कारणबाट आर्थिक क्रियाकलापमा विस्तार भई देशको आर्थिक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने ।

		(२) प्रत्येक नागरिकलाई नेपाल राज्यको कुनै पनि भागमा विना रोकटोक आवत जावत तथा बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ ।		नेपालको कुनै पनि भूभागमा आवतजावत गर्ने र बसोबास गर्ने नागरिकको अधिकार सुनिश्चित गर्नु पर्ने । संघीय संरचनामा एउटा प्रान्त वा स्थानको नागरिक विना रोकटोक अर्को प्रान्त वा स्थानमा गई बसोवास गर्ने तथा देशको कुनै पनि स्थानमा स्वतन्त्रतापूर्वक आवत-जावत गर्ने अधिकारको ग्यारेन्टी गर्न ।
		२. **वातावरणको हकः-** (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ एवं स्वस्थ वातावरणको हक हुनेछ ।		वातावरणको हक बाँच्न पाउने हकको अभिन्न अंग भएकोले
		(२) दिगो विकासको लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न उपधारा (१) ले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।		वातावरण र विकासबीच सन्तुलन कायम गर्न
		३. **खानेपानीको हकः-** (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई विना भेदभाव स्वच्छ एवं स्वस्थ खानेपानीको हक हुनेछ ।		स्वच्छ एवं स्वस्थ खानेपानी बाँच्न पाउने हकको अभिन्न अंग भएको र खानेपानीको हकको सम्मान, संरक्षण एवं परिपूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व भएकोले ।
		४. **खाद्यसम्बन्धी हक** : (१) प्रत्येक नागरिकलाई भोक विरुद्धको हक हुनेछ । (२) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुनेछ ।		नागरिकको खाद्य अधिकार आधारभूत मानव अधिकार भएको हुँदा सोको सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व भएकोले ।
		५. **सम्पत्तिको हकः** (१) प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ । तर सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्ति वा संस्थाको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर अरु कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम उचित क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।		सम्पत्तिको अधिकार सुनिश्चित हुँदा काम गर्न, वचत गर्न, लगानी गर्न र आविष्कार (Innovation and Invention) गर्न प्रोत्साहन मिल्ने हुँदा प्रचलित कानूनको अधिनमा रही नागरिकलाई सम्पत्ति आर्जन गर्ने, उपभोग गर्ने र त्यसको बेचविखन लगायत अन्य कारोवार गर्ने अधिकारलाई राज्यले सम्मान र संरक्षण गर्नु पर्ने । **प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशः** सामान्यतयाः राज्यले कसैको पनि सम्पत्ति अधिकरण गर्ने वा कुनै पनि तवरले कुनै अधिकार सृजना गर्न नसक्ने भए तापनि सम्पत्तिको अधिकार सार्वजनिक हितभन्दा निरपेक्ष नहुने हुँदा सार्वजनिक हितको सुरक्षा र प्रबर्द्धन गर्न राज्यले सम्पत्तिको अधिकारमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने । तर त्यस्तो हस्तक्षेप सार्वजनिक हित बाहेक अरु अवस्थामा स्वेच्छाचारी (Arbitrary) हुन नदिन राज्यका क्रियाकलापलाई कानूनी सीमाभित्र राख्न आवश्यक भएकोले र सार्वजनिक हितका लागि राज्यले ब्यक्ति वा संस्थाको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्दा उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने भएकोले ।
		(२) राज्यले वैज्ञानिक/क्रान्तिकारी भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको हदवन्दी भन्दा बढी जमिन कानून		सार्वजनिक हित र सामाजिक न्यायका लागि राज्यले कानून बनाएर भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्न सक्ने ।

		वमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्न सक्नेछ ।*		
		६. **शोषण विरुद्धको हकः** (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ ।		आत्मसम्मान र प्रतिष्ठाको दृष्टिले हरेक नागरिक समान भएकाले एकले अर्कालाई शोषण गर्नु मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुने भएकाले
		(२) प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन ।		नेपाली समाजमा विभिन्न प्रथा, परम्परा र प्रचलनलाई निरन्तरता दिने नाममा व्यक्ति वा समूहको शोषण कायमै रहेकोले यस्ता सामाजिक विकृतिहरुलाई निषिद्ध गरी आधुनिक समाजको सिर्जना गर्न आवश्यक भएकोले ।
		(३) मानिसलाई बेचविखन गर्न, बाल श्रमको उपयोग गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन ।		मानव बेचविखन गर्नु, दास वा बाँधा बनाउनु अमानवीय भएकोले त्यस्तो व्यवहारलाई निषेध गर्न ।
		(४) कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन । तर यस उपधारामा उल्लिखित व्यवस्थाले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि नागरिकलाई अनिवार्य सेवामा लगाउन सकिने कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।		दुवै पक्षको सहमति विना कसैलाई काममा लगाउँदा मानव अधिकार उल्लंघन हुने भएकोले । **प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशः** बृहत् राष्ट्रिय वा सार्वजनिक हित (महामारी, प्राकृतिक प्रकोप, विकास निर्माण जस्ता कार्य)का लागि नागरिकको सेवा अनिवार्य भएमा कानून बनाई नागरिकलाई सो प्रयोजनका लागि काममा लगाउन सक्ने ।
		७. **आवासको हकः** प्रत्येक नागरिकलाई आबासको हक हुनेछ । यसको लागि राज्यले कानून बनाई व्यवस्थित गर्नेछ ।		आवास मानिसको आधारभूत आवश्यकता भएकाले यसलाई नागरिकको मौलिक अधिकारको रुपमा स्थापित गर्न आवश्यक नीति, कानून, योजना एवं कार्यक्रमहरु तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गरी राज्यले प्रगतिशील रुपमा (Progressive Realization) आवासको हकको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने ।

* यस प्रावधानको सट्टामा फरक मत रहेको । फरक मत सम्बन्धी विवरणहरु फरक मत खण्डमा दिइएको छ ।

		८. <u>रोजगारीको हक</u>: प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ । यसको लागि राज्यले कानून बनाई व्यवस्थित गर्नेछ ।		रोजगारी नागरिकको जीविकोपार्जन, व्यक्तित्व विकास तथा समृद्धिका लागि महत्वपूर्ण पक्ष भएकोले प्रगतिशील रुपमा (Progressive Realization) आवश्यक नीति, कानून, योजना एवं कार्यक्रमहरु तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गरी रोजगारीको हकको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने भएकोले ।
३	**मौलिक कर्तव्य**	**९. मौलिक कर्तव्य:-** (१) प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुनेछ । (२) सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुनेछ । (३) कुनै पनि नागरिकले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अरुको हक अधिकार हनन गर्न पाइने छैन । (४) कानून बमोजिम कर तिर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ ।	**मौलिक कर्तव्य**	कुनै पनि नागरिकले आफ्नो अधिकारको उपयोग गर्दा अर्काको अधिकारमा हस्तक्षेप नगरोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न आवश्यक भएकाले र आफूले कर्तव्यको पालना नगर्दा अन्ततः त्यसले आफ्नै अधिकार समेत सीमित गर्ने भएकाले देशमा शान्ति एवं समृद्धि कायम गर्न र नागरिकका अधिकारको निरन्तर उपयोग गर्ने वातावरण सुनिश्चित गर्न तथा अधिकार र कर्तव्य बीच सन्तुलन कायम गर्न आवश्यक भएकाले ।
४	**राज्यको दायित्व, सिद्धान्त र नीति**	**१०. राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू :** राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् :- **११. राज्यको दायित्व:** (१) प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्वर्द्धन एवं दिगो उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायको आवश्यकता-लाई प्राथमिकता दिदै त्यसबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरण गर्ने,	**राज्यको दायित्व, सिद्धान्त र नीति**	स्थानीय प्राकृतिक स्रोत र साधनमा स्थानीय समुदायको जीवनयापन आश्रित हुने भएको, ती स्रोतको संरक्षण र प्रबर्द्धनमा स्थानीय समुदायको योगदान हुने, तिनको उपयोग र विकास गर्दा स्थानीय समुदाय प्रभावित हुन सक्ने हुँदा त्यस्ता स्रोतको विकास गर्दा उनीहरुको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको वितरण सबै सरोकारवालाहरुको बीचमा समन्यायिक ढंगले गर्ने दायित्व राज्यको हुने ।
		(२) आदिवासी, जनजाति, दलित एवं स्थानीय समुदायको आनुवंशिक स्रोत एवं सांस्कृतिक सम्पदा सम्बन्धी परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यासको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं सुरक्षण गर्ने र सोबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरण गर्ने,		नेपालमा उपलब्ध आनुवांशिक स्रोत, परम्परागत ज्ञान एवं सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सम्वर्द्धन एवं सुरक्षण गर्न । आनुवांशिक स्रोतको व्यापारिक प्रयोगको सम्भावना रहेको र त्यसमा लगानीको समेत आवश्यकता पर्ने भएकाले त्यस्ता आनुवांशिक स्रोतको व्यापारिक प्रयोगमा बढावा दिन र त्यसबाट प्राप्त हुन आएको लाभमा राज्यले आदिवासी, जनजाति, दलित लगायतका स्थानीय समुदायको समन्यायिक हक सुनिश्चित गर्न आवश्यक भएकाले ।

		(३) जलस्रोत लगायतका प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सन्धि सम्झौता गर्दा राष्ट्रिय हितमा गर्ने,		सन्धि-सम्झौता गर्दा आवश्यक पूर्वतयारी र सरोकारवालासँगको परामर्शको आधारमा पारदर्शिता कायम गर्दै राष्ट्रिय स्वार्थ र जनताको हित सुनिश्चित गर्न ।
		(४) राज्यको कुल भू-भागको कम्तीमा ४० प्रतिशत भू-भागमा वन क्षेत्र कायम गर्ने । यसका लागि प्रत्येक प्रदेशमा कम्तीमा यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखतमा रहेको वन क्षेत्रको क्षेत्रफल कायमै राख्ने,		वातावरणीय र पारिस्थितिकीय सन्तुलन कायम गर्न, मुलुकको कमजोर भू-बनोटलाई स्थायित्व प्रदान गर्न, जैविक विविधता संरक्षण गर्न तथा वन र जीविकोपार्जनको अन्तरसम्बन्धलाई सुदृढ गर्न वर्तमान अवस्थामा विद्यमान रहेको वनक्षेत्र यथावत् राख्दा उल्लिखित उद्देश्य हासिल गर्न मद्दत पुग्ने ।
		(५) प्राकृतिक प्रकोपबाट सुरक्षा गर्न पूर्व सावधानी लिने, प्रकोपकालीन अवस्थामा उद्धार एवं संरक्षण गर्ने र प्रकोप पीडित व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने,		प्राकृतिक प्रकोपबाट हुन सक्ने धनजनको क्षतिलाई जोगाउन र सोबाट क्षति भएमा आवश्यक राहत र उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न आवश्यक भएकाले ।
		(६) संघीय सरकार र प्रदेशहरुबीच पारस्परिक सहकार्य गरी अधिकतम आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि काम गर्ने वातावरण मिलाउने,		धेरै सार्वजनिक जिम्मेवारीहरु विभिन्न तहका सरकारहरुको साझा सूचीमा पर्ने, एकल क्षेत्राधिकारका विषयहरु पनि अन्तर-सम्बन्धित हुने, उही तहका सरकारको क्षेत्राधिकार भित्रका विषयमा पनि एक एकाइको कामबाट अर्को एकाइलाई प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले विभिन्न तह र उही तहका सरकारहरु बीच नीति निर्माण, कार्यान्वयन, स्रोतको बाँडफाँड र उपयोग, सूचनाको आदान प्रदान, लागत साझेदारी जस्ता विषयमा सहकार्य र सहयोग भएमा राष्ट्रको समग्र हितमा हुने भएकाले ।
		(७) समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न संघ सरकारको समन्वयमा प्रदेश सरकारहरुले आपसमा सहकार्य गर्ने ।		समष्टिगत अर्थतन्त्रसँग जोडिएका कुरा (जस्तैः बजेट घाटा, ऋण आदि) मा एक एकाइले एकतर्फी रुपमा निर्णय र काम गर्दा अरु एकाइ वा समग्र अर्थतन्त्रमा प्रभाव पर्ने भएकाले ।
		(८) अन्तरप्रदेश व्यापार तथा सेवा प्रदायक वस्तुको विस्तार निर्वाध रुपमा गर्ने व्यवस्था मिलाउने,		आर्थिक कुशलतामा अनुकूल प्रभाव पार्न, एउटै राष्ट्रको साझा बजार विपरीत कार्य हुन नदिन र प्रदेश प्रदेशबीच असामाञ्जस्यपूर्ण अवस्था पैदा हुन नदिन ।
		(९) देशमा लगानी तथा उद्योग व्यवसायको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने,		शान्ति सुरक्षा विना लगानी बढ्न नसक्ने, क्षमता अनुसारको उत्पादन हुन नसक्ने तथा उद्योग व्यवसाय विस्तार हुन नसक्ने भएकोले ।

		१२. राज्यको निर्देशक सिद्धान्तः (१) वातावरण संरक्षण र अन्तरसन्ततीय समन्याय (Inter-generational equity) कायम गर्दै दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने राज्यको उद्देश्य हुनेछ,		वातावरण संरक्षण र आर्थिक विकास दुवै देशको प्राथमिकताको विषय भएकोले यी दुईबीच सन्तुलन ल्याउन दिगो विकासलाई देशको विकास नीतिको लक्ष्य बनाउनु उपयुक्त हुने । यसो गर्दा वातावरण संरक्षण, अन्तरसन्ततीय समन्याय र आर्थिक विकासको लक्ष्य समेत हासिल हुने ।
		(२) समृद्ध, न्यायपूर्ण, सन्तुलित र समावेशी अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने राज्यको मूलभूत उद्देश्य हुनेछ ।		अर्थतन्त्रको विस्तार भई प्रति व्यक्ति आय बढेर मात्र सामाजिक न्याय कायम हुन नसक्ने र विकास सन्तुलित र समावेशी नहुँदा सामाजिक सहिष्णुता खलवलिन सक्ने हुँदा आयको वितरण समन्यायिक हुनु पर्ने तथा अर्थतन्त्रमा विभिन्न क्षेत्र र वर्गको अर्थपूर्ण सहभागिता रहनु पर्ने ।
		(३) आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वतन्त्र आत्मनिर्भर एवं उन्नतिशील राष्ट्रिय औद्योगिक अर्थतन्त्रको निर्माण गर्नु राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ ।		राष्ट्रिय औद्योगिक विकासले समस्त अर्थतन्त्रको पृष्ठ सम्बन्ध (Backward linkages) र अग्र सम्बन्ध (Forward linkages) लाई समेट्न सक्ने तथा त्यस्तो किसिमको विकासको प्रोत्साहनबाट कृषि तथा सेवा क्षेत्रको विस्तार भई आत्मनिर्भरता बढ्न सक्ने भएकोले । साथै स्वदेशी उद्योगलाई न्यायोचित संरक्षण प्रदान गर्न ।
		(४) प्राकृतिक एवं आर्थिक स्रोतसाधनलाई सीमित व्यक्तिमा केन्द्रित हुन नदिई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ग वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नदिने राज्यको उद्देश्य हुनेछ ।		प्राकृतिक एवं आर्थिक स्रोत सीमित व्यक्तिमा केन्द्रित हुँदा सामाजिक न्याय कायम हुन नसक्ने र सामाजिक सहिष्णुता खलवलिन गई देशको समग्र आर्थिक विकासमा समेत नकारात्मक असर पर्न सक्ने हुनाले कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ग वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नदिन र उनीहरुको त्यस्ता स्रोतमा आवश्यक पहुँच सिर्जना गर्न ।
		(५) बजार क्षेत्र नपुगेका वा निजी क्षेत्रले सम्बोधन गर्न नसकेका क्षेत्रमा सरकारले उचित ध्यान दिने,		सामाजिक न्यायको सिद्धान्त अनुरुप बजारले समेट्न नसकेका क्षेत्रमा आवश्यक वस्तु तथा सेवाहरु उपलब्ध गराउन पहल गर्नु पर्ने भएकोले ।
		(६) राष्ट्रिय स्रोत साधनको प्रभावकारी परिचालन, उपभोग र प्रवर्धन गर्ने,		आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न र सन्तुलित विकास गर्न कुशल एवं प्रभावकारी रुपले स्रोतको परिचालन गर्न आवश्यक भएकोले ।
		(७) श्रमिकका पेशागत अधिकार तथा न्यूनतम ज्याला सुनिश्चित गर्ने,		श्रमिकमाथि हुने शोषणलाई निषिद्ध गर्न र उनीहरुलाई सम्मानपूर्ण जीवन यापन गर्न आवश्यक पारिश्रमिक दिलाउन ।

		(८) उद्योगधन्दा, व्यापार, निर्यात प्रवर्धन आदिका लागि लगानीको वातावरण वृद्धि गरी रोजगारी एवं आय आर्जनका अवसरहरूको व्यापक वृद्धि गर्ने,		लगानी-मैत्री वातावरण भएमा मात्र लगानी बढ्ने र त्यसबाट आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार भई रोजगारी र आय आर्जनका अवसरहरु वृद्धि हुने भएकाले ।
		१३. राज्यका नीतिहरु: (१) व्यापार व्यवसाय खोल्ने, सञ्चालन गर्ने, एकाधिकार हुन नदिई प्रतिस्पर्धी वातावरणमा मुनाफा प्राप्त गर्ने र सरोकारवालाहरुको हकको संरक्षण गर्दै आवश्यकता अनुसार बन्द गर्न पाउने नीति अवलम्बन गर्ने,		सम्भाव्यता अनुसारको व्यापार व्यवसायमा लगानी गर्न, सञ्चालन र विस्तार गर्न, उपभोक्ताले कम मूल्यमा बढी गुणस्तरको वस्तु र सेवा प्राप्त गर्ने वातावरण तयार गर्न र व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्रतिकूल परिस्थिति सिर्जना भएमा कामदार र लगानीकर्ता लगायत अन्य सरोकारवालाको कानून बमोजिमको हक समेतको संरक्षण गरी व्यापार व्यवसाय बन्द गर्न पाउने हक सुरक्षित गर्न ।
		(२) जलवायु परिवर्तनबाट पर्न सक्ने नकारात्मक असरलाई न्यून गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,		जलवायु परिवर्तनवाट पर्ने नकारात्मक असरहरुलाई घटाउन आवश्यक अनुकूलन (Adaptation) र न्यूनीकरण (Mitigation) गर्न, जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका दायित्वहरु पूरा गर्न र तिनबाट सिर्जना हुने अधिकार र अवसरको उपयोग गर्न ।
		(३) प्राकृतिक सम्पदा, ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका स्थलहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,		राष्ट्रिय सम्पदाहरु देशको गौरव तथा पहिचानका विषय भएकाले र यस्ता सम्पदाको संरक्षणले देशको इतिहास तथा संस्कृतिको प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउने र देशको आर्थिक विकासमा समेत टेवा पुऱ्याउने भएकोले ।
		(४) खाद्य संप्रभुताको माध्यमबाट किसानको दीर्घकालीन हित संरक्षण गर्दै राज्यले खाद्य अधिकार सुरक्षित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,		खाद्य अधिकार नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार भएकाले यस्तो अधिकार सुनिश्चित गर्न कृषि नीति तर्जुमामा देशको सार्वभौम अधिकार सुनिश्चित गर्दै मुलुकलाई कृषिमा आत्मनिर्भर बनाउन र कृषि उत्पादनमा किसान एवं राष्ट्रिय उत्पादकको अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा यस प्रक्रियामा स्थानीय ज्ञान, सीप एवं प्रविधिको विकास गर्न ।

		(५) वैदेशिक सहायता राष्ट्रिय प्राथमिकताको आधारमा लिइनेछ र यसको उपयोग एवं वितरण (Allocation) गरिवी, पूर्वाधारको अवस्था र क्षेत्रीय विकासको अन्य अवस्थाको आधारमा गरिने,		देशलाई उपलब्ध हुने वैदेशिक सहायतालाई उच्च आर्थिक र सामाजिक प्रतिफल दिने गरी प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा उपयोग गर्न र सन्तुलित विकासको उद्देश्य हासिल गर्न आवश्यक भएकोले
		(६) देशमा वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने,		स्वदेशमा उपलब्ध पूँजी र प्रविधिले मात्र उच्च आर्थिक विकास हासिल गर्न कठिनाई हुने हुनाले ।
		(७) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,		सामाजिक न्याय स्थापित गर्न भू-स्वामित्वमा भएको असमान वितरणमा परिवर्तन गरी भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न र भूमिको लाभदायक एवं प्रभावकारी उपयोग सम्बन्धी नीति अवलम्बन गर्न आवश्यक भएकाले ।
		(८) भूमिहीन सुकुम्बासी, कमैया, हलिया, हरवा, चरवा, कम्हलरी लगायतका आर्थिक सामाजिक रुपले पछाडि पारिएका वा परेका वर्गलाई जग्गा लगायत आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने नीति लिने ।		आर्थिक एवं सामाजिक रुपमा पछाडि पारिएका वा परेका समुदायको सशक्तीकरण गरी विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन आवश्यक भएकोले ।
		(९) आर्थिक अधिकारमा महिलाको समान हक स्थापित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।		महिलाको आर्थिक अधिकार अभिवृद्धि गर्न आवश्यक भएकोले ।
५	**आर्थिक कार्य प्रणाली**	१४. **आर्थिक अधिकारको बाँडफाँडः-** आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड सूची १ मा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ । (१) विभिन्न तहका सरकारबीचका आर्थिक अधिकारहरुको बाँडफाँड सूची १ मा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ । कुनै पनि सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र नपरेका आर्थिक अधिकारहरु संघीय सरकारमा निहित रहेको मानिनेछ ।	आर्थिक कार्य प्रणाली	विभिन्न तहका सरकारहरु बीच अधिकारको प्रयोगमा दोहोरोपन हटाउन र विवाद कम गर्न । संघीय सरकारमा राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व हुने भएकोले कुनै पनि तहमा नपरेका अधिकारहरुलाई स्पष्ट बनाउन तथा यसको कार्यान्वयन र व्यवस्थापन पक्ष विवादरहित बनाउन केन्द्रले भूमिका खेल्दा निर्णय सन्तुलित र न्यायिक हुन सक्ने ।

		(२) संघीय व्यवस्थापिकाले सूची १ मा उल्लिखित संघीय सरकारको एकल क्षेत्राधिकार भित्रको कुनै पनि कुरामा कानून बनाउन सक्नेछ ।		राष्ट्रिय दायरा र महत्वका मुद्दासँग सम्बन्धित कानून बनाई कार्यान्वयन गर्न गराउन ।
		(३) प्रदेश सरकारले आफ्नो एकल क्षेत्राधिकार भित्रको कुनै पनि विषयमा कानून बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।		स्वायत्तताको सिद्धान्तको सम्मान गर्न । प्रदेशको आफ्नो परिस्थिति, आवश्यकता र प्राथमिकता अनुकूल अधिकारको प्रयोग गरी कार्यान्वयन गर्न ।
		(४) संघीय सरकारले आर्थिक अधिकारका क्षेत्रमा आवश्यक नीति, मानकस्तर र रेखदेख सम्बन्धी आधारभूत कानून बनाउन सक्नेछ ।		देशभरि नीति, मानकस्तर, गुणस्तर र सेवाको स्तरमा सामान्जस्य एवं एकरुपता ल्याउन संघ सरकारले राष्ट्रिय स्तरको नीति र गुणस्तर कायम गर्ने ।
		(५) स्थानीय सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको विषयमा संघीय र प्रदेशको कानूनसँग नबाझिने गरी कानून बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।		स्वायत्तता सहितको विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई मूर्त रुप दिन । स्थानीय सरकारको आफ्नो परिस्थिति, आवश्यकता र प्राथमिकता अनुकूल अधिकारको प्रयोग गरी कार्यान्वयन गर्न ।
		(६) सूची १ बमोजिमको बाँडफाँडमा दुई वा दुई भन्दा बढी तहका सरकारहरुबीच स्पष्ट हुन नसकेका विषयहरुको निर्क्योल संघीय कानूनले तोके बमोजिम हुनेछ ।		विभिन्न तहका सरकारहरुबीच एक आपसमा असमाञ्जस्य हुन नदिई समग्र विकासलाई गतिशील बनाई राख्न र जनतालाई प्रदान गर्नुपर्ने सेवा सुविधामा वाधा व्यवधान हुन नदिई निरन्तरता प्रदान गर्न ।
		(७) सहवर्ती क्षेत्राधिकार भित्रका विषयमा संघीय व्यवस्थापिकाले आधारभूत कानून (Frame-work Legislation) तर्जूमा गरी प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार तोक्न सक्नेछ र प्रादेशिक व्यवस्थापिका र स्थानीय सरकारले सो संघीय कानूनका आधारमा उक्त कानूनसँग नबाझिने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था मिलाई कार्यान्वयन गर्न सक्नेछ ।		संघीय सरकारले दुई वा दुई भन्दा बढी तहका सरकारहरुमा निहित अधिकारहरुको प्रयोग गर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार परिभाषित गर्न सक्ने । संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले आ-आफ्नो आवश्यकता, परिस्थिति र चाहना अनुसार संघीय कानूनसँग नबाझिने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयनको व्यवस्था गर्न ।
		(८) प्रादेशिक सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको विषयमा योजना तथा नीति तयार गर्नेछन् ।		प्रदेशको आफ्नो परिस्थिति र प्राथमिकता अनुसार योजना र नीति तयार गरी कार्या-न्वयन गर्दा बढी प्रभावकारी हुने ।
		(९) स्थानीय सरकारले संघीय र प्रादेशिक कानूनको अधीनमा रही आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको विषयमा योजना तथा नीति तयार गर्नेछन् ।		स्थानीय सरकारको आफ्नो परिस्थिति र प्राथमिकता अनुसार योजना र नीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्दा बढी प्रभावकारी हुने ।

		(१०) संघीय कानून बनाउँदा प्रदेश र स्थानीय सरकारको आर्थिक अधिकार तथा प्रदेश र स्थानीय स्तरको आर्थिक व्यवस्थामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी बनाउन पाइने छैन ।		संघीय सरकारले आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दा प्रदेश र स्थानीय सरकारको आर्थिक अधिकार कटौती नहुने गरी गर्नु पर्ने ।
		(११) संघले प्रादेशिक सरकार र प्रादेशिक सरकारले स्थानीय सरकारको विकास निर्माण र जनतालाई प्रदान गर्ने सेवाको अनुगमन गर्ने र कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन क्षमता र दक्षता अभिबृद्धि गर्ने काममा सहयोग गर्ने ।		प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले जनतालाई प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर कायम गर्न, काम कारवाहीमा सामञ्जस्य कायम गर्न ।
		(१२) प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरु आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका विषयमा स्वायत्त हुनेछन् ।		स्वायत्तताको सिद्धान्तको सम्मान गर्न ।
		(१३) सरकारले प्राकृतिक स्रोतको विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नेछ । यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी वा सेवा/वस्तुको रुपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र/स्थानीय समुदायलाई कानून बमोजिम वितरण गर्नु पर्नेछ ।		प्राकृतिक स्रोत देशका विभिन्न भागमा असमान रुपमा रहेकाले त्यस्ता स्रोतको विकास गर्दा राष्ट्रका सबै क्षेत्रका जनताले लाभ पाउनु पर्ने । यसो गर्दा प्राकृतिक स्रोतको विकासबाट प्रभावित क्षेत्र र समुदायलाई लाभको सुनिश्चितता हुनु पर्ने । यस्तो लाभ नगद अनुदान वा सेवा/वस्तु (जस्तैः विजुली) को रुपमा प्रदान गर्न सकिने । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको वितरण सबै सरोकारवालाहरुको बीचमा समन्यायिक ढंगले गर्ने दायित्व राज्यको हुने ।
		(१४) प्राकृतिक स्रोतको विकास गर्दा स्थानीय समुदायले लगानी गर्न चाहेमा लगानीको प्रकृति र आकारको आधारमा निश्चित अंशसम्म लगानी गर्न प्राथमिकता दिइनेछ ।		प्राकृतिक स्रोतको उपयोग तथा विकासमा स्थानीय समुदाय समेतको लगानी भएको परियोजनामा उनीहरुको स्वामित्व सिर्जना भई यस्ता परियोजना दिगो हुन जाने र प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त प्रतिफलमा वृद्धि हुन जाने । यस्ता लगानी सम्बन्धमा आवश्यक कानून बनाई लगानीका क्षेत्र, आकार, प्रकृति तोक्नु पर्ने । लगानीलाई निरुत्साहित गर्न नहुने ।
		(१५) प्रत्येक तहका सरकारहरुलाई आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र निहित आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा निर्णय गर्ने तथा वार्षिक बजेट बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने अधिकार हुनेछ ।		प्रदेश र स्थानीय सरकारले आफ्नो आर्थिक अधिकारको प्रयोग गर्दा आफ्नो क्षेत्र भित्रका जनताको प्राथमिकता र चाहना समेटिने र सम्बन्धित सरकारले यी आर्थिक अधिकारको प्रयोगसंग सम्बन्धित दायित्व पूरा गर्ने आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्न । साथै यी सरकारलाई यस्ता अधिकार प्रदान गर्दा प्रदेश र स्थानीय सरकारको स्वायत्तताको आदर हुने र जनताले आ-आफ्नो सरकारलाई जवाफदेह तुल्याउन सजिलो हुने हुँदा स्रोत र साधनको उपयोगमा दक्षता आउने ।
		(१६) विभिन्न तहका सरकारहरुको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।		एक प्रदेश वा स्थानीय सरकारको आर्थिक व्यवस्थापनवाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय सरकार वा समग्र मुलुकको अर्थतन्त्रमा प्रभाव पर्न सक्ने भएकाले समन्वयात्मक तरिकाबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन गर्न ।

		(१७) ऋण लिंदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम राख्नु पर्नेछ।		एक प्रदेश वा स्थानीय सरकारको आर्थिक व्यवस्थापनवाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय सरकार वा समग्र मुलुकको अर्थतन्त्रमा प्रभाव पर्न सक्ने भएकाले प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवार तुल्याउन।
		(१८) वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार संघीय सरकारको हुनेछ।		वैदेशिक सम्बन्ध संघीय सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने, ऋण प्राप्त गर्दा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्यून गर्नु पर्ने, वैदेशिक सहायता र ऋण प्रदेशहरुको बीच समन्यायिक बाँडफाँड हुन सक्ने, वैदेशिक सहायता र ऋणको कुशलतापूर्ण उपयोग हुन सक्ने।
६	**बजेट निर्माण**	**१५. बजेट निर्माण :** (१) संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको बजेट समग्र अर्थतन्त्रको प्रभावकारी व्यवस्थापन, पारदर्शिता र जवाफदेहीलाई सुदृढ गर्ने गरी बनाइने छ।	आर्थिक कार्य प्रणाली	विभिन्न तहका सरकारहरुको बजेटले समग्र अर्थतन्त्रको व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्न र ती सरकारहरुको आर्थिक अनुशासन कायम गर्दै बजेटको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न।
		(२) प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुको बजेटको खाका, बजेट पेश गर्ने समय, तथा संघीय बजेट व्यवस्थापनसँगको सम्बन्ध संघीय कानूनले तोके बमोजिम हुनेछ।		संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको बजेटमा एकरुपता ल्याउन, एक अर्का बीच सामञ्जस्य कायम गर्न र तुलनीय (Comparable)बनाउन।
७	**राजस्वका स्रोतको बाँडफाँड**	**१६. राजस्वका स्रोतको बाँडफाँडः** संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले सूची २ मा उल्लेख भए बमोजिम स्रोतहरुमा कर लगाउन र ती स्रोतहरुबाट राजस्व उठाउन सक्ने छन्। तर कुनै सरकारको तहमा नपरेका स्रोतहरु संघीय सरकारले तोके बमोजिम हुनेछन्।	आर्थिक कार्य प्रणाली	विभिन्न तहका सरकारहरुबीच राजस्वको अधिकारको प्रयोगमा दोहोरोपन हटाउन र विवाद कम गर्न। कुनै तहमा नपरेको राजस्वको अधिकारलाई विवाद मुक्त बनाउन। कुनै सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको स्रोतमा कर लगाई राजस्व उठाउने जिम्मेवारी अर्को सरकारलाई दिन सक्ने।
		१७. कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन नपाइनेः कानून बमोजिम बाहेक संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारद्वारा कुनै पनि कर लगाउन र उठाउन पाइने छैन।		जनताको प्रतिनिधित्व भएको संस्थाले मात्र कानून बनाई कर लगाउन सक्ने (no taxation without representation) को सिद्धान्त अनुसार यो प्रावधान राखिएको। कानून बनाएर मात्र कर लगाउन सक्ने प्रावधानले सरकारलाई स्वेच्छाचारी रुपमा कर लगाउनबाट रोक्ने।
८	**राष्ट्रिय सर्वसंचित कोष**	**१८. राष्ट्रिय सर्वसंचित कोष :** गुठी रकम बाहेक संघीय सरकारलाई तालिका २ मा उल्लेखित प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जाहरू र ऐनको अधिकार	आर्थिक कार्य प्रणाली	संघ सरकारलाई प्राप्त हुने राजस्व लगायत सबै प्रकारका आम्दानी एउटै कोषमा राखी खर्च गर्दा सरकारको सम्पूर्ण आम्दानीमा जन प्रतिनिधिको प्रभावकारी नियन्त्रण रहने। यस व्यवस्थाबाट सरकारी कोषमा जनताको नियन्त्रण बढ्न जाने। साथै सरकारलाई आय व्ययको आकलन गर्न समेत सहज हुने।

		अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन तथा नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई राष्ट्रिय सञ्चित कोष भनिनेछ ।		
९	**अर्थ विधेयक**	**१९. अर्थ विधेयकः** अर्थ विधेयक सरकारी विधेयकको रुपमा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ । अर्थ विधेयक भन्नाले देहायमा उल्लिखित सबै वा कुनै विषयसित सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई जनाउनेछ :- (क) कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छूट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय; (ख) सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषबाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्ने वा विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय; (ग) नेपाल सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा नेपाल सरकारले लिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने विषय; (घ) सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा नेपाल सरकारको लेखाको लेखा परीक्षण गर्ने विषय; वा (ङ) खण्ड (क) देखि खण्ड (घ) सम्मका विषयहरुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका प्रासङ्गिक विषयहरु, तर कुनै अनुमतिपत्र दस्तुर, निवेदन दस्तुर, नवीकरण दस्तुर जस्ता शुल्क, दस्तुर लगाउने वा कुनै जरिवाना वा कैद हुने व्यवस्था वा स्थानीय निकायले लगाउने कुनै कर, दस्तुर वा शुल्क भएको कारणले मात्र कुनै विधेयक अर्थ विधेयक मानिने छैन ।		अर्थ विधेयक समग्र अर्थतन्त्रको स्थायित्व, आम्दानीको वितरण र आर्थिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित भई राष्ट्रिय महत्वको भएकाले सरकारी विधेयकका रुपमा पेश गर्नु पर्ने । कर लगाउने, उठाउने, सर्वसंचित कोषको संचालन, सरकारले लिने ऋण, लेखा परीक्षण जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरुलाई परिभाषित गर्नु पर्ने । राजस्व उठाउने जुनसुकै विषयलाई अर्थ विधेयकको रुपमा परिभाषित गर्दा अर्थ विधेयकको दायरा अनावश्यक रुपमा विस्तार हुने भएकोले ।

१०	**राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषबाट व्यय**	**२०. राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषबाट व्यय :** देहायका रकम बाहेक सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषबाट कुनै रकम झिक्न सकिने छैन । (क) राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम; (ख) विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम; (ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा पेस्कीको रूपमा ऐनद्वारा खर्च हुने रकम; वा (घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च ऐनद्वारा व्यय हुने रकम ।	आर्थिक कार्य प्रणाली	अख्तियारी विना सरकारी रकम झिक्नु र खर्च गर्नु आर्थिक अनुशासन विरुद्ध हुने । सर्वसंचित कोषबाट रकम झिक्दा र खर्च गर्दा मनमानी ढंगबाट नभै संविधानले स्पष्ट रुपमा तोकेको वा सम्बन्धित ऐनले निर्दिष्ट गरेको शीर्षक र प्रयोजनका लागि मात्र हुन सकोस् भन्ने उद्देश्य राखिएको ।
११	**राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार**	**२१. राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार :** देहायका विषयसँग सम्बन्धित खर्चहरू राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछन् :- (क) राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक र सुविधाको रकम; (ख) सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा अन्य न्यायाधीशहरूलाई दिइने पारिश्रमिक, सुविधा र निवृत्तिभरणको रकम; (ग) निम्नलिखित पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकमहरू:- (१) व्यवस्थापिका-संसदका सभामुख र उपसभामुख, (२). अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रमुख आयुक्त र आयुक्तहरू, (३). महालेखापरीक्षक, (४). लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू, (५). प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरू, र	आर्थिक कार्य प्रणाली	देशको राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक संयन्त्रलाई सुचारु राखी राज्य सञ्चालनका दैनिक क्रियाकलापलाई निरन्तरता दिन निश्चित पदाधिकारी, निकाय र प्रयोजनका लागि गरिने खर्च व्यवस्थापिकाबाट स्वीकृत हुन आवश्यक नभएकोले त्यस वापतको रकम सोझै संचित कोषमाथि व्ययभार हुने व्यवस्था गरिएको । यस व्यवस्थाबाट उल्लिखित शीर्षकमा व्यवस्थापिकाको वार्षिक स्वीकृति विना रकम विनियोजन गर्न सकिने ।

		(६). राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू । (७). राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरु । (८). राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरु । (९). अन्य संवैधानिक आयोगहरु (घ) सर्वोच्च अदालत, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षक, लोकसेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्बन्धी प्रशासनिक व्ययभार । (ङ) नेपाल सरकारको दायित्वको ऋणसम्बन्धी व्ययभार, (च) नेपाल सरकार विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आज्ञप्ति अनुसार तिर्नु पर्ने रकम, (छ) कानूनले राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि प्रादेशिक र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने अनुदान लगायत अन्य व्ययभार हुने भनी निर्धारित गरेको रकम ।		
१२	**राजस्व र व्ययको अनुमान**	**२२. राजस्व र व्ययको अनुमान** (१) अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्ष व्यवस्थापिका-संसद समक्ष देहायका कुराहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्नुपर्नेछः- (क) राजस्वको अनुमान, (ख) राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू, र (ग) विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	लोकतान्त्रिक परिपाटीमा मुलुकमा उठ्ने राजस्व र यसबाट हुने व्ययको जानकारी जनतालाई गराउने दायित्व सरकारको भएको, व्यवस्थापिका मार्फत जनताले सरकारको आय व्यय माथि नियन्त्रण गर्न सक्ने र जनतालाई मुलुकको आर्थिक अवस्था र विशेषतः आफूले तिर्नु पर्ने राजस्व र सो तिरे वापत प्राप्त हुने सेवा र सुविधाको जानकारी हुने ।
		(२) उपधारा (१) बमोजिम वार्षिक अनुमान पेश		व्यवस्थापिकाले हरेक मन्त्रालय/निकायलाई निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि खर्चको

		गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र सो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि पेश गर्नु पर्नेछ ।		विनियोजन गरेको हुन्छ । सो उद्देश्य अनुसार रकम खर्च भए नभएको र निर्दिष्ट उद्देश्य प्राप्त भए नभएको विषयमा व्यवस्थापिकाललाई सुसूचित गरी सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीलाई जवाफदेह तुल्याउन सक्ने ।
१३	**विनियोजन ऐन**	**२३. विनियोजन ऐन** विनियोजन ऐन अनुसार व्यय हुने आवश्यक रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	सर्वसंचित कोषबाट खर्च गर्न सकिने एउटा माध्यम विनियोजन ऐन हो । विनियोजन विधेयकमा विभिन्न शीर्षकहरु अन्तर्गत रकम छुट्याई राख्दा कुन प्रयोजनका लागि कति रकम छुट्टयाइएको हो भन्ने कुरा व्यवस्थापिकालाई जानकारी भई बजेटको पारदर्शिता र जवाफदेही बढ्ने ।
१४	**पूरक अनुमान**	**२४. पूरक अनुमान** (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा अर्थमन्त्रीबाट व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पूरक अनुमान पेश गरिनेछः- (क) चालु आर्थिक वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनद्वारा कुनै सेवाको लागि खर्च गर्न अख्तियारी दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनले अख्तियार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा (ख) त्यस आर्थिक वर्षमा कुनै विनियोजन ऐनद्वारा अख्तियारी दिएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	सरकारले बजेट बनाउँदा सकभर यथार्थपरक बनाउनु पर्दछ । तर कहिलेकाँही विनियोजन ऐनले खर्च गर्न अख्तियारी दिइएको रकम नपुग हुने, अख्तियार गरिएको क्षेत्रभन्दा बाहिर गएर खर्च गर्नु पर्ने र केही अवस्थामा अख्तियार रकम भन्दा बढी खर्च हुन जाने भएकाले सरकारले पूरक अनुमान पेश गर्न सक्ने ।
		(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।		पूरक अनुमानमा राखिएको रकमलाई पूरक विनियोजन विधेयकको रुपमा राख्दा कुल सरकारी विनियोजनको अवस्था पारदर्शी हुने भएकोले ।
१५	**पेश्की खर्च**	**२५. पेश्की खर्च** (१) यस भागमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	सम्बन्धित आर्थिक वर्षको विनियोजन विधेयक सो आर्थिक वर्ष शुरु हुनु अगावै पारित हुन नसक्ने अवस्था भएमा सो विधेयक पारित नभइन्जेल सार्वजनिक प्रशासन र सेवालाई निरन्तर राख्न विनियोजन विधेयक व्यवस्थापिकामा पेश भएपछि पेश्की खर्च विधेयक पेश गर्नु पर्ने । सामान्यतः सरकारले आर्थिक वर्ष शुरु हुनु अगावै विनियोजन

		गरिएको व्ययको कुनै अंश अगावै पेश्कीका रूपमा ऐनद्वारा खर्च गर्न सकिनेछ ।		विधेयक पारित हुने गरी पेश गर्नु पर्ने ।
		(२) माथि व्यवस्था भए अनुसार राजस्व र व्ययको अनुमान पेश नगरिएसम्म पेश्की खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिनेछैन र पेश्कीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको तृतीयांशभन्दा बढी हुनेछैन ।		हचुवाको भरमा पेश्की विधेयक पेश गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्न । पेश्की खर्चबाट गरिने खर्चको निश्चित सीमा नतोकिएमा व्यवस्थापिकाको अधिकार संकुचित हुन जाने ।
		(३) पेश्की खर्च ऐन अनुसार खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।		विनियोजन विधेयक पारित भएपछि पेश्की खर्चबाट भएको खर्च विनियोजन विधेयककै अंश बनाई विनियोजनलाई पूर्णता दिन र पारदर्शी बनाउन ।
१६	**राजस्व र व्ययसम्बन्धी विशेष व्यवस्था**	**२६. राजस्व र व्यय सम्बन्धी विशेष व्यवस्था** (१) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि चालू आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्ममा आगामी आर्थिक वर्षको लागि राजस्व र व्ययको अनुमान व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश हुन नसक्ने विशेष परिस्थिति उत्पन्न भएमा चालू आर्थिक वर्षको आर्थिक ऐन बमोजिम राजस्व सङ्कलन गर्न सकिनेछ ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	विशेष कारणबश आगामी आर्थिक वर्षका लागि आय-व्ययको अनुमान व्यवस्थापिकामा पेश हुन नसक्ने अवस्थामा पनि राजस्व उठाउने कामलाई निरन्ततरता दिई खर्चको व्यवस्था गर्न ।
		(२) उपधारा (१) बमोजिमको परिस्थिति उत्पन्न भएमा अर्थमन्त्रीले त्यसको कारण खुलाई चालू आर्थिक वर्षको कुल व्ययको एक तृतीयांशमा नबढ्ने गरी आगामी आर्थिक वर्षको लागि खर्च गर्ने अधिकारको विधेयक व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।		विशेष कारणवश आगामी आर्थिक वर्षका लागि आय-व्ययको अनुमान व्यवस्थापिका समक्ष पेश हुन नसकेको अवस्थामा पनि सार्वजनिक प्रशासन र सेवालाई निरन्तर राख्नु पर्ने भएकाले ।
		(३) उपधारा (२) बमोजिम खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।		यस्तो रकमलाई विनियोजन विधेयककै अंश बनाई पूर्णता दिन र खर्च भएको रकमलाई व्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन गराई वैधानिकता प्रदान गर्नुपर्ने भएकोले ।
		(४) यस संविधानमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको		अन्य विधेयकमा जस्तै यस्तो विधेयकमा पनि सबै आवश्यक प्रक्रियाहरु पूरा गर्नुपर्दा बढी

		भए तापनि उपधारा (२) बमोजिम व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश भएको विधेयक सो विधेयक पेश भएको दिनमा नै छलफल प्रारम्भ गरी पारित गर्न सकिनेछ।		समय लाग्न गई सार्वजनिक प्रशासन र सेवा अवरुद्ध हुने. भएकाले।
१७	**उधारो खर्च**	**२७. उधारो खर्च** यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा वाह्य आक्रमणको संभावना वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले गर्दा स्थानीय वा राष्ट्रव्यापी संकटको अवस्था सृजना भएमा विनियोजन अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा अर्थमन्त्रीले व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्न सक्नेछ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	परिस्थितिको आवश्यकता र छोटो अवधिमा गर्नुपर्ने व्यवस्थाको कारण पूर्ण विवरण खुलाउन नसकिने अवस्था रहन सक्ने र स्थितिको गंभिरताको कारण सबै विवरण खुलाउन नमिल्ने भएकाले।
१८	**आकस्मिक कोष**	**२८. आकस्मिक कोष** ऐनद्वारा आकस्मिक कोषका नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र त्यस्तो कोषमा समय समयमा ऐनद्वारा निर्धारण भए अनुसारको रकम जम्मा गरिनेछ। सो कोष नेपाल सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ। नेपाल सरकारले सो कोषबाट आकस्मिक कार्यको लागि खर्च गर्न सक्नेछ। त्यस्तो खर्चको रकम ऐनद्वारा यथाशीघ्र सोधभर्ना गरिनेछ।		देशमा उत्पन्न भएको वा हुन सक्ने आकस्मिक परिस्थितिबाट हुने धनजनको क्षति कम गर्न र यस्तो परिस्थितिको सामना गर्न सरकारको अधिनमा लचिलो प्रकृतिको कोषको आवश्यकता पर्ने। छुट्टै ऐन बनाई स्थापना गरिने यस्तो कोष स्थायी किसिमको हुने।
१९	**आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन**	**२९. आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन** ऐनद्वारा विनियोजित एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकम सार्ने र आर्थिक कार्यविधिसम्बन्धी अन्य कुराहरू ऐनद्वारा व्यवस्थित हुनेछ ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	विभिन्न सेवाहरु अन्तर्गत शीर्षकगत रुपमा राखिने रकमको अनुमान यथासक्य यथार्थ हुनुपर्छ। यस्तो अनुमान यथार्थपरक हुन नसकेको अवस्थामा एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकम सार्नुपर्ने हुन्छ। यसरी रकम सार्ने र आर्थिक कार्यविधिसम्बन्धी अन्य कुराहरु ऐनबाट व्यवस्थित गर्नुपर्ने।

२०	**राजस्वको न्यायोचित बाँडफाँड**	**३०. राजस्वको न्यायोचित बाँडफाँड** (१) संघीय सरकारले आफ्नो स्रोतबाट संकलन गरेको राजस्व केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय सरकार-हरुलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	राजस्व स्रोतको बाँडफाँडको व्यवस्थाअनुसार संघीय सरकारमा संकलन हुने राजस्व विभिन्न तहका सरकारहरुलाई न्यायोचित वितरण गरी देशको सन्तुलित र समतामूलक विकास गर्न ।
		(२) प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिमाण सिफारिश गर्न एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय वित्तीय आयोग गठन गरिनेछ ।		विषयगत विज्ञहरु रहने स्वतन्त्र आयोगबाट गरिने वित्तीय हस्तान्तरणको सिफारिस साँघुरो राजनैतिक स्वार्थबाट कम प्रभावित भई निष्पक्ष हुने भएकाले ।
		(३) संघीय सरकारले प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुलाई उनीहरुको खर्चको आवश्यकता, राजस्वको क्षमता र प्रयासको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ ।		प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुले प्रदान गर्ने न्यूनतम सेवा सुनिश्चित गर्न र यस्ता सेवाको न्यूनतम स्तर कायम गर्न तथा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुलाई आफ्नो राजस्व सम्भाव्यताको आधारमा संकलन गर्न प्रोत्साहन गर्न । समानीकरण (Equalization) ले प्रादेशिक र स्थानीय सरकारलाई सरकारी सेवाहरु न्यूनतम तथा समतामूलक रुपमा नागरिकहरुलाई बासस्थानको भेदभाव विना प्रदान गर्न उपयुक्त मात्रामा स्रोत साधनहरु उपलब्ध गराउने कार्यलाई जनाउँछ । यस प्रकारको कार्यले सामान्यतया पछाडि परेका प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई राष्ट्रिय औसत स्तरको नजिक ल्याउन मद्दत गर्दछ ।
		(४) प्रादेशिक सरकारले संघीय सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई स्थानीय सरकारको आफ्नो खर्च आवश्यकता, राजस्व क्षमता र प्रयासको आधारमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछन् ।		स्थानीय सरकारले प्रदान गर्ने न्यूनतम सेवा सुनिश्चित गर्न र यस्ता सेवाको न्यूनतम स्तर कायम गर्न र स्थानीय सरकारको राजस्व सम्भाव्यताको आधारमा संकलन गर्न प्रोत्साहन गर्न ।
		(५) संघीय सरकारले राष्ट्रिय सर्वसंचित कोष मार्फत प्रदान गरिने अन्य अनुदान (सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान वा अन्य प्रयोजन-का लागि दिइने विशेष अनुदान) वितरण सम्बन्धी व्यवस्था मिलाउनेछ ।		राष्ट्रिय नीति कार्यान्वयन गर्न, राष्ट्रिय मापदण्डलाई कायम गराउन र कुनै प्रदेश वा स्थानीय निकायको कामबाट अरु प्रदेश वा स्थानीय निकायलाई पर्ने प्रभावलाई सम्बोधन गर्न ।

		(६) संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरु बीचको राजस्वको बाँडफाँड पारदर्शी हुनेछ ।		राजस्वको बाँडफाँड पारदर्शी हुँदा सरोकारवाला सुसूचित हुन जाने, विभिन्न तहका सरकारहरु बीच सामञ्जस्य हुने र सम्बन्धित पक्षको जवाफदेही बढ्ने ।
		(७) राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय सरकारको स्वायत्तता, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुले जनताहरुलाई पुऱ्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरुलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरिबी र असमानता, वञ्चितीकरण, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न गर्नुपर्ने सहयोग जस्ता कुराहरु समावेश हुनुपर्नेछ ।		समष्टिगत राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय सरकारको स्वायत्तता, क्षमता र आवश्यकता आदिका बीच तालमेल भएको विस्तृत ऐन जरुरी हुने भएकाले ।
२१	**प्रादेशिक सरकारहरुको बजेट**	**३१. प्रादेशिक सरकारहरुको बजेट** (१) प्रादेशिक सरकारले संघीय सरकारको सूचीमा रहेका करहरुमध्ये कानून बमोजिम तोकिएका स्रोतहरुमा थप कर (सरचार्ज) लगाउन सक्ने-छ । यस्तो करहरुको नीतिगत तथा आधारभूत दर तोक्न सक्ने विस्तृत व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ । विभिन्न तहका सरकारले दोहोरो पर्ने गरी कर लगाउन पाउने छैनन् ।	आर्थिक कार्य प्रणाली	प्रादेशिक सरकारलाई थप स्रोत जुटाउने अवसर प्रदान गर्न र प्रदेश सरकारको जवाफदेही बढाउन । सरचार्ज लगाउन पाउने आधार तयार गर्दा राष्ट्रिय नीतिलाई प्रतिकूल असर पर्न नदिन, उद्योग व्यवसायलाई निरुत्साहित हुन नदिन र करको कारणले उद्योग व्यवसाय स्थानान्तरण हुनबाट रोक्न संघीय कानूनले दिशा निर्देश गर्नुपर्ने, प्रदेशको आर्थिक क्रियाकलापको आधारमा सरचार्ज लगाउन सक्ने संभावना खुला गर्नु जरुरी हुने तर दोहोरो कर लगाई उद्योग व्यवसायलाई निरुत्साहित हुनबाट रोक्न ।
		(२) प्रदेश सरकारहरुले राजस्वको क्षमता र कराधार अनुसारको कर उठाउनु पर्नेछ । कर उठाउन नसकेको अवस्थामा उठाउन नसके वापतको क्षतिपूर्ति वा अनुदान संघीय सरकारबाट पाउने छैनन् ।		प्रदेश सरकारलाई आफ्नो क्षमताअनुसार कर उठाउन प्रोत्साहित गरी केन्द्र प्रतिको निर्भरता कम गर्न । क्षमता अनुसार कर उठाउन नसके त्यसको नकारात्मक असर आफैंमा पर्छ भन्ने अनुभूति गराउन ।
		(३) वित्तीय व्यवस्था सम्बन्धी जिम्मेवार प्रादेशिक अधिकारीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि राजस्वको अनुमान, प्रादेशिक सर्वसंचित कोष माथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरु तथा		लोकतान्त्रिक परिपाटी अनुसार प्रदेशको आम्दानी र व्ययको जानकारी जनतालाई गराउने दायित्व सरकारको भएको । यसबाट प्रदेशको आय व्यय पारदर्शी भई त्यसमाथि जनताको नियन्त्रण बढ्ने, प्रदेश सरकारको स्वायत्तताको सम्मान हुने ।

		विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरु खुलाई प्रादेशिक बजेट प्रादेशिक व्यवस्थापिकामा पेश गर्नु पर्नेछ ।		
		(४) प्रादेशिक सरकारको विनियोजन, पूरक बजेट, पेश्की खर्च, उधारो खर्च र अन्य राजस्व र व्यय सम्बन्धी विशेष व्यवस्था कानूनमा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।		सरकारले वजेट बनाउँदा यथार्थपरक बनाउनु पर्ने तर कहिलेकाहीं मुलुकको आर्थिक परिस्थिति र अवस्थाको कारण विनियोजन गरिएको रकममा संशोधन गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन गएमा पूरक वजेट, पेश्की खर्च, उधारो खर्च, राजस्व र व्यय सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्नु पर्ने अवस्था आउन सक्ने ।
		(५) प्रत्येक प्रादेशिक सरकारको एक कोष हुनेछ, जसलाई प्रादेशिक सर्वसंचित कोष भनिनेछ । यस कोषमा सूची २ मा उल्लेखित सबै स्रोतहरुबाट प्राप्त हुने राजस्व, संघीय सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान, ऋण र अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा हुनेछ ।		प्रादेशिक सरकारलाई प्राप्त हुने राजस्व लगायत सबै प्रकारका आम्दानी एउटै कोषमा राखी खर्च गर्दा त्यसमा जन प्रतिनिधिको प्रभावकारी नियन्त्रण रहने । यस व्यवस्थाबाट प्रादेशिक कोषमा जनताको नियन्त्रण बढ्न जाने र प्रादेशिक सरकारलाई आय व्ययको आकलन गर्न समेत सहज हुने ।
		(६) प्रदेशको आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र रहेका कर, विनियोजन, आर्थिक दायित्व, लेखा परीक्षण गर्ने विषय र यी विषयहरुसँग सम्बन्ध भएका प्रासङ्गिक विषयहरु प्रादेशिक अर्थ विधेयकको रुपमा वित्तीय व्यवस्था सम्बन्धी जिम्मेवार प्रादेशिक अधिकारीले मात्र प्रादेशिक व्यवस्थापिकामा पेश गर्नेछन् ।		कर, बजेट विनियोजन, आर्थिक दायित्व र लेखा परीक्षणको काम राष्ट्रिय नीति, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व, विषयगत नीति एवं निजी क्षेत्रको लगानी र संलग्नतासँग सम्बन्धित भएको, यस्ता नीति र कार्यक्रमहरुले एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्ध राख्ने भएकोले तोकिएको अधिकारीले मात्र पेश गर्नुपर्ने कुरा बाञ्छनीय हुने ।
		(७) आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु, सेवा पूँजी र श्रमको आवत-जावत तथा छिमेकी प्रदेशलाई प्रतिकूल हुने गरी लगाउन पाइने छैन ।		एक प्रदेशले लगाएको करले छिमेकी प्रदेशको आर्थिक व्यवस्थामा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई रोक्नु पर्ने र कर लगाउने तथा वस्तु, सेवा, पूँजी र श्रमको आवतजावत (Movement) मा हुने अवरोधलाई निषेध गर्नु पर्ने भएकाले ।
		(८) प्रादेशिक सरकारले घाटा बजेट निर्माण गर्नुपर्ने भएमा संघीय ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम घाटा पूर्ति गर्ने स्रोतको प्रस्ताव गर्नुपर्नेछ ।		कुनै एक प्रदेश सरकारको बजेट घाटाले समस्त अर्थतन्त्रलाई नै प्रभाव पार्ने भएकाले घाटालाई पूर्ति गर्न नकारात्मक प्रभाव न्यून हुने गरी भरपर्दो स्रोतको व्यवस्था गरेर मात्र बजेट ल्याउनु पर्ने भएकाले ।
२२	**स्थानीय सरकारको बजेट**	**३२. स्थानीय सरकारको बजेट** (१) हरेक स्थानीय सरकारको एक स्थानीय सर्वसंचित कोष हुनेछ । यस कोषमा सूची २ मा उल्लेखित स्थानीय सरकारलाई सबै	आर्थिक कार्य प्रणाली	स्थानीय सरकारलाई प्राप्त हुने राजस्व लगायत सबै प्रकारका आम्दानी एउटै कोषमा राखी खर्च गर्दा त्यसमा जन प्रतिनिधिको प्रभावकारी नियन्त्रण रहने । यस व्यवस्थाबाट स्थानीय कोषमा जनताको नियन्त्रण बढ्न जाने र स्थानीय सरकारलाई आय व्ययको आकलन गर्न समेत सहज हुने ।

		स्रोतबाट प्राप्त हुने राजस्व, संघीय र प्रादेशिक सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान, ऋण र अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा हुनेछ।		
		(२) स्थानीय सरकारहरुले राजस्वको क्षमता र कराधार अनुसारको कर उठाउनु पर्नेछ। कर उठाउन नसकेको अवस्थामा उठाउन नसके वापतको क्षतिपूर्ति वा अनुदान पाउने छैनन्।		स्थानीय सरकारलाई आफ्नो क्षमताअनुसार कर उठाउन प्रोत्साहित गरी केन्द्र र प्रदेश सरकार प्रतिको निर्भरता कम गर्न । क्षमता अनुसार कर उठाउन नसके त्यसको नकारात्मक असर आफैंमा पर्छ भन्ने अनुभूति गराउन।
		(३) अधिकार प्राप्त स्थानीय सरकारको प्रतिनिधिले प्रत्येक आर्थिक बर्षको लागि आय-व्ययको विवरण स्थानीय सरकारको परिषद्मा पेश गरी अनुमोदन गराउनु पर्नेछ।		लोकतान्त्रिक परिपाटी अनुसार स्थानीय सरकारको आम्दानी र व्ययको जानकारी जनतालाई गराउने दायित्व सरकारको भएको। यसबाट सरकारको आय व्यय पारदर्शी भई त्यसमाथि जनताको नियन्त्रण बढ्ने र स्थानीय सरकारको स्वायत्तताको सम्मान हुने।
		(४) आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु, सेवा, पूँजी र श्रमको आवत-जावत र छिमेकी प्रदेश वा स्थानीय सरकारलाई प्रतिकूल हुने गरी लगाउन पाइने छैन।		एउटा स्थानीय सरकारले लगाएको करले अन्य स्थानीय र प्रदेश सरकारको क्षेत्रभित्रको आर्थिक व्यवस्थामा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई रोक्नु पर्ने र कर लगाउने तथा वस्तु, सेवा, पूँजी र श्रमको आवतजावत (Movement) मा हुने अवरोधलाई निषेध गर्नु पर्ने भएकाले।
		(५) स्थानीय सरकारले घाटा बजेट निर्माण गर्नु पर्ने भएमा संघीय र प्रादेशिक ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम घाटा पूर्ति गर्ने स्रोतको प्रस्ताव गर्नु पर्नेछ।		कुनै एक स्थानीय सरकारको बजेट घाटाले आफ्नो क्षेत्र भन्दा बाहिर पनि प्रभाव पार्ने भएकाले घाटालाई पूर्ति गर्न आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गरेर मात्र बजेट ल्याउनु पर्ने भएकाले।
२३	राजश्व र खर्चको लेखा व्यवस्थापन:	**३३. राजस्व र खर्चको लेखा व्यवस्थापन:** (१) संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुको राजस्व र खर्चको बर्गीकरण एकै प्रकारको हुनेछ। यस सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानूनले तोके बमोजिम हुनेछ।	आर्थिक कार्य प्रणाली सम्बन्धी भागमा	सरकारका विभिन्न तहहरु बीच र उही तहका विभिन्न सरकारबीच राजस्व र खर्चको वर्गीकरण फरक फरक हुन गएमा राजस्व र खर्चको तुलना गर्न गाह्रो हुने, समष्टिगत सूचकाङ्कहरु तयार गर्न कठिनाई हुने र संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट तर्जुमा हुने नीति, योजना तथा तिनको कार्यान्वयन एवं अनुगमन तथा मूल्यांकनमा कठिनाई हुने भएकोले।
		(२) संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुले एकै किसिमको मान्य सिद्धान्तमा आधारित लेखा प्रणाली अवलम्बन गर्नेछन्। यसको पद्धति र		विभिन्न तहका सरकारहरुको लेखा प्रणाली स्तरीय र मान्य हुनु पर्ने, यस्तो प्रणालीमा सामञ्जस्यता नभएमा तुलनात्मक विश्लेषण र अध्ययन गर्न गाह्रो पर्ने। लेखा प्रणाली उन्नत बनाउन आवश्यक हुने तथा स्थापित मानकको पालना हुनु पर्ने।

		ढाँचा संघीय कानूनले तोके बमोजिम हुनेछ ।		
		(३) संघीय कानूनले तोकेको राजस्व र खर्चको वर्गीकरण तथा लेखा प्रणालीको पालना गर्नु प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुको दायित्व हुनेछ ।		माथि उल्लिखित कारणबाट विभिन्न तहका सरकारबीच राजस्व र खर्चको वर्गीकरण र लेखा प्रणालीमा एकरुपता आवश्यक भएकाले प्रदेश र स्थानीय सरकारले संघीय कानूनको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ ।
		(४) तोकिएको राजस्वको वर्गीकरण, खर्च वर्गीकरण र लेखाप्रणाली पालना नगर्ने प्रदेश सरकारलाई संघीय सरकारले दिने अनुदान पालना नगरेसम्म रोक्का राख्न सक्नेछ ।		वित्तीय हस्तान्तरण संघ सरकारको अधीनमा रहेको बलियो औजार भएकाले यसको उपयोग गरेर संघ सरकराले प्रदेश सरकारलाई निर्दिष्ट राजस्व र खर्चको वर्गीकरण तथा लेखा प्रणाली पालन गर्न बाध्य पार्न सक्ने ।
		(५) तोकिएको राजस्व र खर्चको वर्गीकरण र लेखाप्रणाली पालना नगर्ने स्थानीय सरकारलाई प्रादेशिक सरकारले दिने अनुदान पालना नगरेसम्म रोक्का राख्न सक्नेछन् ।		वित्तीय हस्तान्तरण प्रदेश सरकारको अधीनमा रहेको बलियो औजार भएकाले यसको उपयोग गरेर प्रदेश सरकराले स्थानीय सरकारलाई निर्दिष्ट राजस्व र खर्चको वर्गीकरण तथा लेखा प्रणाली पालन गर्न बाध्य पार्न सक्ने ।
		(६) बजेटमा खर्चको अनुमान चालू र पूँजीगत खण्डमा विभाजन गरी पेश गर्नुपर्नेछ ।		सरकारको स्रोत सीमित रहने र चालू खर्चको लागि माग बढी हुने कारणले गर्दा बजेटलाई चालू र पूँजीगतमा नछुट्याउँदा चालू खर्चमा नै बढी बजेट खर्च भै पूँजीगतमा रकम कम छुट्टिने सम्भावना हुने । यो तत्कालका लागि अलोकप्रिय लागे पनि दीर्घकालीन सामाजिक, आर्थिक विकासमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न जाने हुनाले चालू र पूँजीगतमा छुट्याउन आवश्यक हुने ।
		(७) घाटा पूर्ति गर्न ऋण लिनु पर्ने भए त्यसबाट समग्र आर्थिक क्षेत्रमा पर्न सक्ने प्रभावको विश्लेषण गरी पेश गर्नुपर्नेछ ।		एक राजनैतिक एकाइले लिने ऋणको असर समग्र अर्थतन्त्रमा पर्ने र यसले तत्काल, मध्यमकाल र दीर्घकालमा असर पर्ने भएकाले समग्रतामा ऋणको विश्लेषण गरी मात्र लिनुपर्ने ।
		(८) प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिने ऋणको व्यवस्थापन संघीय ऐन (उदाहरणका लागि वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन)बाट निर्देशित हुनेछ ।		प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिने ऋणको असर समस्त मुलुकमा पर्ने भएकाले यसलाई राष्ट्रिय स्तरको कानूनबाट व्यवस्थित गर्नुपर्ने भएकाले ।
२४	**राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोग**	**३४. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोग** (१). नेपालमा एक राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष सहित बढीमा तीन जना सदस्य रहनेछन् – (क) सम्वधित विषयमा विषेशज्ञता हासिल गरेको व्यक्ति अध्यक्ष (ख) प्राकृतिक स्रोत्, जलस्रोत, भूगर्भ,	संवैधानिक अंगको रुपमा राख्ने	देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र दिगो उपयोगका सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गर्न, दीर्घकालीन रणनीति तर्जुमा गरी सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिन र प्रदेश-प्रदेशबीच प्राकृतिक स्रोतको विषयलाई लिएर उठ्न सक्ने विवादहरुको निरुपण सम्बन्धित विषयका विज्ञहरु सम्मिलित एउटा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र अधिकार सम्पन्न संवैधानिक आयोगबाट हुँदा प्रभावकारी हुने भएकाले एउटा छुट्टै प्राकृतिक स्रोत आयोग आवश्यक हुने ।

		वातावरण कानून् र अर्थ विशेषज्ञहरु मध्येबाट दुई जना सदस्य		
		(२) राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरुको नियुक्ति तथा पदमुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था: (क) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफा-रिसमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्नेछन् । (ख) राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले छ वर्षको हुनेछ । तर राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह समान आधारमा र समान तरीकाले सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।		आयोगको स्थायित्व, स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र गरिमा कायम गर्न संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट नियुक्त गर्नु उपयुक्त हुने । आयोगलाई सरकारको प्रत्यक्ष प्रभावबाट अलग राख्न र यसको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र प्रभावकारितालाई सुनिश्चित राख्न पदाधिकारीहरुको पदमुक्ति हुने प्रक्रिया सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश सरह गर्न उपयुक्त हुने
		(३) देहायको अवस्थामा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ । (क) निजले राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा (ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा (ग) निजको मृत्यु भएमा		पद रिक्त हुने अवस्थालाई स्पष्ट पार्न
		(४) देहाय बमोजिमको योग्यता नभई कुनै व्यक्ति राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा योग्य हुने छैन । (क) नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धित विषयमा		प्राकृतिक स्रोत आयोगका कामहरु प्रभावकारी रुपमा सम्पन्न गर्न सम्बन्धित विषयको गहिरो ज्ञान, राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशको विश्लेषण एवं विवाद निरुपण क्षमता आवश्यक हुने र यसका लागि न्यूनतम शैक्षिक योग्यताका अतिरिक्त सम्बन्धित क्षेत्रमा विशेष अनुभवसहित विशेषज्ञता हासिल गरेको हुनुपर्ने ।

		कम्तीमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेको । (ख) सम्बन्धित क्षेत्रमा राष्ट्रिय स्तरमा विशेषज्ञता हासिल गरेको ।		
		(५) राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरु कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।		सेवा र शर्तसम्बन्धी व्यवस्था निश्चित हुँदा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगका पदाधिकारीहरुको कार्यसम्पादन स्वच्छ र निष्पक्ष हुने भएकाले ।
		३५. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार (क) प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी विषयमा संघ र प्रदेश, प्रदेश- प्रदेश, प्रदेश र स्थानीय सरकार, र स्थानीय सरकार-स्थानीय सरकारबीच उठ्ने विवाद निरुपण गर्ने । (ख) प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड र सोसँग सम्बन्धित वातावरणको विषयमा उठ्न सक्ने संभावित विवादहरु पहिल्याई आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी सरकारलाई सिफारिश गर्ने । (ग) कानूनद्वारा तोकिएका अन्य कार्यहरु गर्ने ।		संघीय संरचनामा विभिन्न तह र एकै तहका सरकारहरु बीच प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी विवाद उत्पन्न हुन सक्ने भएकाले त्यस्ता विवाद निरुपण गर्ने अधिकार संवैधानिक स्तरको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोगलाई दिनु उपयुक्त हुने । यसका अतिरिक्त आफ्ना कार्य प्रभावकारी रुपमा सम्पादन गर्न सम्बन्धित विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिने अधिकार आयोगलाई प्रदान गर्नु उपयुक्त हुने । आयोगले प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित सरोकारवाला र स्थानीय समुदायसँग छलफल गरी निर्णय गर्ने प्रक्रियाको व्यवस्था गर्नेछ ।
		३६. वार्षिक प्रतिवेदन : यस संविधान बमोजिम वार्षिक प्रतिवेदन आयोगले राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने छ र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री मार्फत त्यस्तो प्रतिवेदन व्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।		प्राकृतिक स्रोत आयोगलाई व्यवस्थापिका मार्फत जनताप्रति जवाफदेह बनाउन ।
२५	**राष्ट्रिय वित्तीय आयोग**	**३७. राष्ट्रिय वित्तीय आयोग** : (१) नेपालमा एक राष्ट्रिय वित्तीय आयोग हुने छ जसमा अध्यक्ष सहित बढीमा तीन जना सदस्य रहने छन् ।		संघीयताको सन्दर्भमा राजस्वको बाँडफाँड अहम् महत्वको विषयवस्तु भएको र यस्तो बाँडफाँड न्यायसंगत, समन्यायिक र निष्पक्ष नहुँदा संघको स्वस्थ सञ्चालनमा गम्भीर असर पर्ने भएकाले स्वतन्त्र आयोगबाट राजस्वको बाँडफाँडलाई व्यवस्थित गर्न ।

		(२) राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरुको नियुक्ति तथा पदमुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था (क) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्नेछन् । (ख) राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले छ वर्षको हुनेछ । तर राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह समान आधारमा र समान तरीकाले सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।		आयोगको स्थायित्व, स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र गरिमा कायम गर्न । आयोगलाई सरकारको प्रत्यक्ष प्रभावबाट अलग राख्न र यसको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न
		(३) देहायको अवस्थामा राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ । (क) निजले राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा (ख) उपधारा (२) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा (ग) निजको मृत्यु भएमा		तोकिएको अवस्थामा बाहेक कार्यपालिकाले स्वेच्छाचारी तरीकाबाट आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरुलाई पदमुक्त नगरोस् भनी सुनिश्चित गर्न ।
		(४) देहाय बमोजिमको योग्यता नभई कुनै व्यक्ति राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा योग्य हुने छैन । (क) नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धित विषयमा कम्तीमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेको ।		राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका कामहरु प्रभावकारी रुपमा सम्पन्न गर्न सम्बन्धित विषयको गहिरो ज्ञान, अनुभव र वित्तीय विश्लेषण गर्ने क्षमता आवश्यक हुने भएकाले ।

		(ख) सम्बन्धित क्षेत्रमा राष्ट्रिय स्तरमा विशेषज्ञता हासिल गरेको ।		
		(५) राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक तथा सेवाका अन्य शर्तहरु कानूनद्धारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।		सेवा र शर्तसम्बन्धी व्यवस्था निश्चित हुँदा राष्ट्रिय वित्तीय आयोगका पदाधिकारीहरुको कार्यसम्पादन स्वच्छ र निष्पक्ष हुने भएकाले ।
		३८. राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार (१) संविधान र प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम राष्ट्रिय सर्वसंचित कोषबाट संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र संयन्त्र तय गर्ने,		विभिन्न तहका सरकारहरुको आ-आफ्नो न्यूनतम दायित्व पूरा गर्न र सरकार सञ्चालनका दैनिक क्रियाकलापलाई निरन्तरता दिन आवश्यक रकम सोझै सर्वसञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने व्यवस्था गरिएको । यस्ता कामहरुका लागि विभिन्न तहका सरकारहरु बीच राजस्व बाँडफाँडको आधार तयार पारी बाँडफाँडको प्रक्रिया र संयन्त्रलाई पारदर्शी र व्यवस्थित गर्नु पर्ने भएकोले ।
		(२) राष्ट्रिय सर्वसंचित कोषबाट प्रादेशिक र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने समानीकरण अनुदान कानूनमा व्यवस्था भएको आधारमा सिफारिस गर्ने,	संवैधानिक अंगको भागमा राख्ने	प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुले पुऱ्याउने सेवामा न्यूनतम स्तर कायम गर्न संघीय सरकारले प्रदान गर्ने यस्तो अनुदानको सूत्र कानूनले व्यवस्था गर्ने र सोको आधारमा आयोगले बाँडफाँडको लागि सिफारिस गर्ने समानीकरण अनुदान सिफारीस गर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरुसंग परामर्श गर्नु पर्नेछ ।
		(३) राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम, मानक, पूर्वाधारको अवस्था वापत प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने सशर्त अनुदानको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी आधार तयार गर्ने,		समानीकरण अनुदान वाहेक अन्य राष्ट्रिय कार्यक्रमको लागि चाहिने रकम तथा प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई आफ्नो दायित्व पूरा गर्न आवश्यक रकम वितरण गर्ने आधार वारे अध्ययन, अनुसन्धान र मूल्याङ्कन गरी सरकारलाई सहयोग गर्न ।

		(४) प्रादेशिक सरकारको सर्वसंचित कोषबाट प्रादेशिक र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र संयन्त्र तय गर्ने,		स्थानीय सरकारले जनतालाई पुऱ्याउने न्यूनतम सेवा र अन्य दायित्व पूरा गर्न संघीय सरकारले प्रदान गर्ने स्रोतको अतिरिक्त सम्बन्धित प्रादेशिक सरकारले प्रदान गर्ने अनुदानको आधार तयार गरी सिफारिस गर्न ।
		(५) संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको खर्च जिम्मेवारी र राजस्व असुलीमा सुधार गर्नुपर्ने उपायहरुको सिफारिस गर्ने,		सरकारको जिम्मेवारी र अधिकार गतिशील विषयवस्तु भएकाले यिनलाई बदलिँदो परिस्थिति र आवश्यकताअनुसार परिमार्जन र संशोधन गर्न ।
		(६) समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सिफारिस गर्ने,		समन्वयात्मक तरीकाबाट वित्तीय नीतिको प्रयोग गर्दा यसबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभाव व्यवस्थापन गर्न सहज हुने र आयोगबाट गरिने सिफारिस राजनैतिक प्रभावबाट मुक्त हुने भएकाले ।
		(७) संघ र प्रादेशिक सरकारको राजस्व बाँडफाँड आधारको पुनरावलोकन गरी परिमार्जनको सिफारिस गर्ने,		बदलिँदो परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार सरकारको जिम्मेवारी र अधिकारमा परिमार्जन तथा संशोधन हुने र सोहीअनुसार राजस्व बाँडफाँडको आधार पनि परिमार्जन गर्नुपर्ने भएकोले ।
		(८) संघ र राज्य तथा प्रादेशिक र स्थानीय निकाय बीच राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी विवादको निरुपण गर्ने, आयोगका अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार, राजस्वको बाँडफाँड गर्दा अपनाउनु पर्ने विस्तृत आधार, आयोगका पदाधिकारीहरुको योग्यता, सेवा शर्त सहितका कुराहरु कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछन् । **३९. वार्षिक प्रतिवेदन** : यस संविधान बमोजिम वार्षिक प्रतिवेदन आयोगले राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री मार्फत त्यस्तो प्रतिवेदन व्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।		संघीयताको सन्दर्भमा सरकारका विभिन्न तहबीच राजस्वको बाँडफाँडसम्बन्धी विवादको निरूपण महत्वपूर्ण हुने र यस्तो जिम्मेवारी अराजनीतिक प्रकृतिको निकायबाट हुँदा उचित हुने भएकाले । राष्ट्रिय वित्तीय आयोगलाई व्यवस्थापिका मार्फत जनताप्रति जवाफदेह बनाउन ।

२६	**अन्तरप्रदेशीय /स्थानीय सरकार व्यापार :**	४०. **अन्तरप्रदेशीय/स्थानीय सरकार व्यापार :** प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो क्षेत्रबाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय सरकारको क्षेत्रमा हुने निर्यात वा अर्को प्रदेश वा स्थानीय सरकारको क्षेत्रबाट हुने आयात वा आफ्नो क्षेत्र भै अन्य प्रदेश वा स्थानीय सरकारमा आयात र निर्यात हुने मालबस्तुको कुनै पनि माध्यमबाट गरिने ओसार पसारमा कुनै प्रकारको बाधा पुऱ्याउने, कर लगाउने वा विभेद गर्ने छैनन् ।	विविध भागमा राख्ने	मुलुक एउटै साझा बजार भएकाले प्रदेश वा स्थानीय सरकारले वस्तुको ओसारपसारमा अवरोध सृजना गरेमा, कर लगाएमा र उत्पत्ति वा अन्य आधारमा विभेद गर्ने काम गरेमा देशभित्रको बजार कुण्ठित भई आर्थिक क्रियाकलाप सीमित हुन गई उद्योग व्यापारको विकासमा अवरोध सृजना हुने ।
२७	**सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन**	४१. **सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन** (१) नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।	विविध भागमा राख्ने	दुई पक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि सम्झौताहरूमाथि विधायिकी नियन्त्रण कायम गर्न ।
		(२) उपधारा (१) बमोजिम कानून बनाउँदा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका विषयका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका-संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिनेछ : (क) शान्ति र मैत्री, (ख) सुरक्षा एवं सामरिक सम्बन्ध, (ग) नेपाल राज्यको सीमाना, र		राष्ट्रको सार्वभौमसत्तासँग जोडिएका, राष्ट्रलाई व्यापक गम्भीर एवं दीर्घकालीन असर पार्ने र प्राकृतिक स्रोतको उपयोगको बाँडफाँडसँग जोडिएका सवालहरुलाई व्यवस्थापिकाको दुई तिहाई बहुमतबाट पारित हुने व्यवस्था गर्दा यस्ता गहन मुद्दामा धेरैभन्दा धेरै जनप्रतिनिधिहरुबाट समर्थन प्राप्त भई राष्ट्रिय हितको संरक्षण र प्रबर्द्धन हुने ।

		(घ) प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड । तर खण्ड (क) र (घ) मा उल्लिखित विषयका सन्धि वा सम्झौता मध्ये राष्ट्रलाई व्यापक, गम्भीर वा दीर्घकालीन असर नपर्ने साधारण प्रकृतिका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको साधारण बहुमतबाट हुन सक्नेछ ।		
		(३) यो संविधान प्रारम्भ भएपछि हुने कुनै सन्धि वा सम्झौता यस धारा बमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन नभएसम्म नेपाल सरकार वा नेपाल राज्यको हकमा लागू भएको मानिनेछैन ।		अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा विधायिकी नियन्त्रण कायम आवश्यक भएकोले ।
		(४) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल राज्यको प्रादेशिक अखण्डतामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै सन्धि वा सम्झौता गरिनेछैन ।		कसैलाई पनि राष्ट्रहित विपरीत राज्यको प्रादेशिक अखण्डतामा असर पर्ने गरी कुनै पनि किसिमको सन्धि सम्झौता गर्ने अधिकार छैन भन्ने स्पष्ट पार्न ।

सूची–१

प्रस्तावित आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड

क्षेत्र/ विषय	संघ	प्रदेश	स्थानीय	प्रस्तावित व्यवस्था गर्नुपर्नाको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
सेना	राष्ट्रिय सुरक्षा र सेना			राष्ट्रिय दायराको विषय र देशको सार्वभौमिकतासँग सम्बन्धित ।
प्रहरी	केन्द्रीय प्रहरी	प्रादेशिक प्रहरी		पैमानाको कारणले हुने किफायती (Economies of Scale)। प्रशासन तालिमको कारणले स्थानीय सरकारमा प्रदेशबाट पठाउन सकिने ।
	अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार			वैदेशिक सम्बन्धसँग सम्बन्धित भएको । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कुनै पनि भागबाट हुन सक्ने भएता पनि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास गर्न, आर्थिक कुशलता कायम गर्न र व्यापार करमा (जस्तैः भन्सारमा) सामञ्जस्य आवश्यक भएकोले ।
	दूर सञ्चार (नियमन/नियन्त्रण)			राष्ट्रिय दायरा तथा अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएको ।
	मुद्रा, मौद्रिक नीति, बैंकिङ, वीमा			राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएको । मुद्रा जारी गर्ने अधिकारसँग सम्बन्धित भएको । आर्थिक स्थायित्व र साझा बजारको अवधारणाको लागि तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई विनिमय दरको माध्यमबाट सामञ्जस्य कायम गर्न मुद्रा र मौद्रिक नीतिको राष्ट्रिय आयाम हुनुपर्ने । मौद्रिकीकरण (monetization), बैंङ्किङ, वीमा क्रियाकलाप सानो भौगोलिक क्षेत्रमा किफायती हुन नसक्ने तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दायराको कारणले राष्ट्रिय तहको नियमन हुनु पर्ने ।
	अध्यागमन/परराष्ट्र मामिला/अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता आदि			राष्ट्रिय हित, राष्ट्रिय सुरक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धसँग सम्बन्धित भएको ।
	वित्तीय नीति			आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न केन्द्रको भूमिका आवश्यक हुने भएकाले ।
	राष्ट्रिय योजना नीति	प्रादेशिक योजना नीति	स्थानीय योजना नीति	राष्ट्रिय महत्व र दायराका विषयमा संघले र अन्य तहका सरकारहरुले पनि आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र आफ्नै योजना बनाई लागू गर्दा कुशल एवं प्रभावकारी भई राष्ट्रिय समृद्धि र विकास हुने भएकाले ।
	तथ्याङ्क			तथ्यांकमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर कायम गर्न संघको भूमिका हुनुपर्ने । संघले निर्धारण गरेको संरचना भित्र रही अन्य तहका सरकारले आफ्नो प्रयोजनका लागि तथ्यांक सम्बन्धी काम गर्न सक्ने ।
	अन्तर्राष्ट्रिय सीमा/सीमा सुरक्षा			राष्ट्रिय दायरा, सार्वभौमसत्तासँग सम्बन्धित र अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएको ।

	गुप्तचर सेवा			राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित भएको ।
	अनुसन्धान प्रतिष्ठानहरु	अनुसन्धान प्रतिष्ठानहरु		अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार फरक फरक हुन सक्ने ।
नागरिक उड्डयन	नागरिक उड्डयन र विमानस्थल	विमानस्थल		राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुपको नियमन आवश्यक पर्ने । तल्लो तहका सरकारहरुले यस्ता कामहरु गर्दा सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट जोखिमपूर्ण र आर्थिक हिसावले बढी खर्चिलो हुने भएकोले । प्रदेशले संघसँग समन्वय गरी विमानस्थल निर्माण गर्न सक्ने ।
	रेलमार्ग सेवा नियमन र संचालन	प्रादेशिक रेल मार्ग		राष्ट्रिय आयाम भएकोले राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुपको नियमन आवश्यक पर्ने र तल्लो तहका सरकारहरुले यस्ता कामहरु गर्दा आर्थिक हिसावले बढी खर्चिलो (Economy of scale को कारणले) हुने भएकोले । प्रदेशले संघसँग समन्वय गरी सहायक रेलमार्ग निर्माण गर्न सक्ने ।
	हुलाक सेवा			अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय आयाम भएको ।
	जनस्वास्थ्य र खाद्य गुणस्तर निर्धारण तथा नियमन			जनस्वास्थ्यको संरक्षण गर्न राष्ट्रिय स्तरमा सेवाको न्यूनतम गुणस्तर कायम गर्न आवश्यक भएकाले ।
	जनसंख्या तथा परिवार नियोजन	परिवार नियोजन	परिवार नियोजन	प्रकृति हेरी सबै तहका सरकारहरुले आवश्यक कार्य गर्न सक्ने ।
बौद्धिक सम्पति	बौद्धिक उपज : प्रतिलिपि अधिकार, पेटेन्ट, ट्रेडमार्क आदि			बौद्धिक सम्पत्तिको दायरा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै हुने भएकोले यस्तो सम्पत्तिको सर्जकको अधिकारको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै संरक्षण गर्न ।
	नापतौल, गुणस्तर			राष्ट्रिय स्तरमा समान किसिमको नापतौल र गुणस्तर कायम गर्नु पर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएकोले ।
	श्रम सुरक्षा, श्रम सम्बन्ध, ट्रेड युनियन			रोजगारदाता, श्रमिक र सरकारवीच राष्ट्रिय तहमै एकरुपता कायम गरी समन्वय गर्दा आर्थिक उत्पादकत्व र कुशलतामा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र श्रमिकको हित हुने भएकोले ।
	विज्ञान तथा प्रविधि			राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय आयाम र दायरा भएको ।
	संघीय निजामती सेवा	प्रादेशिक निजामती सेवा	स्थानीय सेवा	हरेक सरकारलाई सुम्पिएको कार्य गर्न आफ्नै कर्मचारी हुँदा जनताले पाउने सेवा प्रभावकारी हुने । तर कर्मचारीको वृत्ति विकासका लागि विभिन्न तहका सरकारमा काम गर्ने कर्मचारीहरुको अन्तर-सम्बन्ध स्थापित हुनु पर्ने ।
सडक	राष्ट्रिय राजमार्ग (पुलसहित)	एकै प्रदेशभित्रको (Intra-state) मार्ग (	स्थानीय/ शहरी सडक	लाभ र लागतको दायरा फरक हुने । तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई सीमित (आन्तरिकीकरण) गर्न सकिने । स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक

	अन्तरप्रादेशिक सडक (पुलसहित)	पुलसहित) बस्ती विकास/योजना	(पुल सहित) झोलुंगे पुल ढल, वारुणयन्त्र, सडक वत्ती बस्ती विकास /योजना	प्रयोग हुने र सेवाको अनुगमन प्रभावकारी हुने ।
सिचाईं	ठूला तथा अन्तर प्रादेशिक सिंचाई	प्रादेशिक स्तरका तथा अन्तरस्थानीय सरकार अन्तरगत पर्ने मझौला भूमिगत सिचाई योजना तथा प्रदेश भित्रका सिंचाई योजना	आफ्नो क्षेत्रभित्रका साना सिचाईं र भूमिगत सिचाई योजना	लाभ र लागतको दायरा फरक हुने । तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई सीमित (आन्तरिकीकरण) गर्न सकिने । स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक प्रयोग हुने र सेवाको अनुगमन प्रभावकारी हुने ।
खानेपानी	ठूला खानेपानी योजना खानेपानी मानक स्तर	मझौला खानेपानी योजना	साना खानेपानी आयोजना, खानेपानी वितरण र व्यवस्थापन, फोहोर मैला व्यवस्थापन	लाभ र लागतको दायरा फरक हुने । तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई सीमित (आन्तरिकीकरण) गर्न सकिने । स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक प्रयोग हुने र सेवाको अनुगमन प्रभावकारी हुने ।
शिक्षा	उच्च (उच्च प्राविधिक समेत) शिक्षा र विश्वविद्यालयको मानकस्तर र नियमन, शिक्षाको राष्ट्रिय एजेण्डा , पाठ्यक्रम, परीक्षा			राष्ट्रिय स्तरको गुणस्तर र प्रमाणीकरण कायम गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सामन्जस्य हुनु पर्ने ।

	विश्वविद्यालय	विश्वविद्यालय, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, पाठ्यक्रम/पाठ्यपुस्तक /परीक्षा बिशेष शिक्षा (दृष्टिबिहीन बहिरा र अन्य शारीरिक अशक्तका लागि)	दश जोड दुईसम्म / अनौपचारिक शिक्षा	लाभ र लागतको दायरा फरक हुने । तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई सीमित (आन्तरिकीकरण) गर्न सकिने । स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक प्रयोग हुने र सेवाको अनुगमन प्रभावकारी हुने ।
स्वास्थ्य	स्वास्थ्य मानकस्तर/गुणस्तर र अनुगमन	स्वास्थ्य गुणस्तर-अनुगमन		राष्ट्रिय स्तरको गुणस्तर र प्रमाणीकरण कायम गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सामन्जस्य हुनु पर्ने ।
	राष्ट्रिय/विशिष्ट सेवा प्रदायक अस्पताल	हालको क्षेत्रीय/ अञ्चल अस्पताल	हालको जिल्ला स्तरको अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकी/	लाभ र लागतको दायरा फरक हुने । तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई सीमित (आन्तरिकीकरण) गर्न सकिने । स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक प्रयोग हुने र सेवाको अनुगमन प्रभावकारी हुने । विशिष्ट सेवा प्रदायक अस्पताल औचित्य र आवश्यकता अनुसार देशका विभिन्न स्थानमा राख्न सकिने । प्रदेश सरकारले यस्ता अस्पताल आफैले स्थापना गर्न सक्ने ।
	परम्परागत उपचार सेवा	परम्परागत उपचार सेवा		परम्परागत उपचार सेवाको लागत अनुसारको प्रतिफल छोटो समयमा प्राप्त नहुने, संरक्षण र विकास बढी खर्चिलो हुने हुनाले यसको संरक्षण, विकास र यसलाई चाहिने वित्तीय सहयोग केन्द्रको जिम्मेवारी हुने र यस्तो सेवा प्रदेश र स्थानीय सरकारले केन्द्रसंगको सामन्जस्यमा उनीहरुको आवश्यकता अनुसार संचालन र व्यवस्थापन गर्ने ।
	सरुवा रोग नियन्त्रण	सरुवा रोग नियन्त्रण		सरुवा रोग एक क्षेत्रबाट अर्को क्षेत्रमा चाँडो फैलन सक्ने हुनाले यसको रोकथाम र नियन्त्रणको लागि सबैको सहयोग हुनु पर्ने ।

विद्युत्	बृहत्/ठूला/मध्यम जलविद्युत्	मध्यम/जलविद्युत्	साना/माइक्रो जलविद्युत्	विद्युत् उत्पादनको पैमानाको कारणले त्यसबाट प्रभावित हुने क्षेत्र, लाग्ने पूँजी र प्रविधि तथा वितरण हुने क्षेत्र फरक हुने भएकाले । आयोजनाको आकार अनुसार विभिन्न तहका सरकारलाई विद्युत् उत्पादनको इजाजत जारी गर्ने अधिकार दिन उपयुक्त हुने, इजाजत शुल्क र रोयल्टी संघीय कानूनले तोके अनुसार हुने । माइक्रो आयोजनाका लागि इजाजत आवश्यक नहुने ।
	राष्ट्रिय ग्रिड			राष्ट्रिय ग्रिड मार्फत एक क्षेत्रमा उत्पादन भएको विद्युत् अर्को क्षेत्रमा वितरण गर्नु पर्ने र राष्ट्रिय दृष्टिकोणले वितरणको प्रवन्ध मिलाउनु पर्ने भएकोले ।
	विद्युत् वितरण	विद्युत् वितरण	विद्युत् वितरण	विभिन्न तहका सरकारहरुले आफैंले इजाजत दिई वा उत्पादन गरी प्राप्त भएको विद्युत्मध्ये राष्ट्रिय वितरण प्रणाली बाहिरको क्षेत्रमा सम्वधित सरकारले वितरणको प्रवन्ध मिलाउन सक्ने र वचत भएको विद्युत्को हकमा उत्पादन गर्नु पूर्व सम्पन्न विकी सम्झौता अनुसार राष्ट्रिय ग्रिड मार्फत बिकी गर्न सक्ने । एक तहको सरकारले गर्नु पर्ने वितरण अर्को सरकारलाई व्यवस्थापनको लागि हस्तान्तरण गर्न सकिने । कुनै एक तहको सरकारले आफ्नो क्षेत्रमा उत्पादित विद्युत सम्बन्धित निकायसंग विक्री सम्झौता गरी राष्ट्रिय ग्रिड मार्फत वितरण गर्दा उक्त विद्युत्को निश्चित अंश आफ्नो क्षेत्रमा वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्ने । सर्वेक्षण र उत्पादन अनुमति सम्बन्धित सरकारले जारी गर्ने र विद्युत् खरिद र वितरण संझौता संघीय कानुनले तोकेको निकायले गर्ने ।
		वैकल्पिक ऊर्जा	वैकल्पिक ऊर्जा	उत्पादन सानो पैमानामा हुने तथा लाभ र लागत पनि सानो क्षेत्रमा आन्तरिकीकरण गर्न सकिने ।

कृषि	कृषि मानकस्तर र नियमन, अनुसन्धान र प्रविधि	कृषि अनुसन्धान प्रविधि व्यवस्थापन, उत्पादन व्यवस्थापन	कृषि उत्पादन व्यवस्थापन कृषि, पशु स्वास्थ्य तथा अन्य प्राविधिक सेवा	कृषि उत्पादनमा राष्ट्रिय स्तरको मानकस्तर आवश्यक पर्ने नियमन गर्ने, राष्ट्रिय दृष्टिले उपयोगी हुने अनुसन्धान गर्ने र अनुसन्धान सम्बन्धी मानकस्तर तयार गर्ने र प्रविधिको विकासलाई सहजीकरण गर्ने काम संघले गर्ने र आफूलाई उपयोगी हुने अनुसन्धान र प्रविधिको विकास र व्यवस्थापन प्रदेशले गर्ने । क्षेत्रीय र स्थानीय भौगोलिक अवस्था अनुसार कृषिको उत्पादनको व्यवस्थापन गर्न । कृषि प्रसार सेवाको स्थानीय आयाम हुने भएकाले कृषि तथा पशु स्वास्थ्य सेवालाई स्थानीय स्तरबाट प्रदान गर्दा प्रभावकारी हुने ।
पर्यटन ⁄ संस्कृति	अन्तर्राष्ट्रिय ⁄ राष्ट्रिय सम्पदा स्थलको संरक्षण नियमन, विकास र व्यवस्थापन, पदयात्रा ⁄ पर्वतारोहण (अनुमति), होटल ⁄ पुरातात्विक मानकस्तर पर्यटकीय स्थलको विकास भाषा ⁄ संस्कृति संरक्षण ⁄ प्रवर्द्धन	प्रादेशिक सम्पदा स्थलको संरक्षण, विकास र व्यवस्थापन पर्यटकीय स्थलको विकास भाषा ⁄ संस्कृति संरक्षण प्रवर्द्धन	स्थानीय सम्पदा स्थलको संरक्षण, विकास, भाषा ⁄ संस्कृति संरक्षण प्रवर्द्धन पर्यटकीय स्थलको विकास	पर्यटन र संस्कृतिसँग सम्बन्धित विषयहरुको स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय आयाम हुने भएकाले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएका विषयहरु संघीय सरकारको र क्षेत्रीय र स्थानीय आयाम भएका विषयहरु क्रमशः प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र राख्दा प्रभावकारी हुने भएकाले । पुरातात्विक महत्व भएका सम्पदाहरुको संरक्षणको सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्तरबाट नियमन हुनुपर्ने भएकाले । पर्यटकीय दृष्टिकोणले होटलहरुको मानकस्तर अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन र मान्यता अनुसारको हुनुपर्ने भएकाले ।
सामाजिक विकास	प्रकोप न्यूनीकरण ⁄ उद्धार सहायता	प्रकोप न्यूनीकरण ⁄ उद्धार सहायता	प्रकोप न्यूनीकरण ⁄ उद्धार सहायता	प्रकृति अनुसार प्रकोप न्यूनीकरण र उद्धार सहायताको दायरा र गाम्भीर्य फरक फरक हुने भएकाले ।

	सामाजिक सुरक्षा (नियमन समेत)	सामाजिक सुरक्षा	सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन	माथिल्लो स्तरबाट सामाजिक सुरक्षाको नियमन र कार्यान्वयन गर्दा बढी दक्ष र प्रभावकारी हुने भएकाले । राज्यले नागरिकको कल्याण(Social welfare) को लागि सामाजिक सहायता र सामाािजक संरक्षणको योजना बनाई लागू गर्न सक्ने । सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत संञ्चयकोष, पेन्सन, औषधोपचार, दुर्घटना र क्षतिपूर्ति, अपांगताको क्षतिपूर्ति, मातृत्व संरक्षण र शिशु स्याहार, आश्रितको संरक्षण (Survival benefit) (जस्तै वृद्धाश्रम/आदर निकेतन), परिवारलाई सहायता (Family benefit) , शैक्षिक सुविधा, वेरोजगारी सुविधा, विरामी हुदाको सुविधा (sickness benefit) समेत पर्ने ।
	खेलकूद (मानकस्तर र नियमन)	खेलकूद	खेलकूद	राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय आयाम हुने भएकाले मानकस्तर र नियमन संघले गर्ने र यसको व्यवस्थापन संघ, प्रदेश र स्थानीय स्तरमा हुने ।
उद्योग व्यवसाय	उद्योग व्यवसाय/वैदेशिक लगानी (नियमन)	औद्योगिक व्यवस्थापन	घरेलु तथा साना उद्योग व्यवस्थापन	उद्योग व्यवसाय र वैदेशिक लगानीको नीति नियमन संघीय कानूनले तोकेबमोजिम हुने । संघीय कानूनले संघीय क्षेत्राधिकारभित्र सीमित गरे बाहेकका उद्योग व्यवसायको व्यवस्थापन प्रदेश र स्थानीय सरकारले गर्ने । प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारले उद्योगको स्थापना र पूर्वाधारलगायतका काम गर्ने । यस व्यवस्थाले अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा रोक्ने र आर्थिक कुशलता हासिल हुने । औद्योगिक विकासका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र वा यस्तै प्रकारका अन्य प्रारुपहरुको कार्यान्वयन संघ र प्रदेश सरकारको समन्वयमा संघ, प्रदेश सरकार वा निजी क्षेत्रबाट हुन सक्ने ।
पञ्जीकरण	जन्म, विवाह, मृत्युदर्ता, बसाइँसराइँ	जन्म, विवाह, मृत्युदर्ता, बसाइँसराइँ	जन्म, विवाह, मृत्युदर्ता, बसाइँसराइँ	संघले आवश्यक नीति तर्जुमा गर्ने, प्रदेशले आवश्यक वित्तीय व्यवस्था तथा सुपरिवेक्षण गर्ने र स्थानीय सरकारले कार्यान्वयन गर्ने गरी अधिकारको बाँडफाँड गर्दा उपयुक्त हुने ।
वातावरण	वातावरण (मानक र नियमन समेत)	वातावरण	वातावरण	वातावरणले मानव स्वास्थ्य, जलवायु परिवर्तन र जीविकोपार्जनका साधन तथा अवसरमा समेत असर पार्ने भएकोले यसको मानकस्तर निर्धारण र नियमन संघीय सरकारबाट हुनु उपयुक्त हुने । वातावरणको स्थानीय, प्रादेशिक, राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय आयाम रहेकाले प्रकृति अनुसार संरक्षण एवं व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सबै तहका सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र राख्नु उपयुक्त भएको । जलवायु परिवर्तनको अन्तर्राष्ट्रिय आयाम (कार्वन व्यापार, उत्सर्जनको हदबन्दी आदिको कारणले) भएकाले यसका असरहरुलाई सम्बोधन गर्न अनुकूलन एवं न्यूनीकरणका उपायहरु अवलम्बन गर्ने ।
	जैविक विविधता	जैविक विविधता		जैविक विविधताको वातावरणीय एवं आर्थिक आयाम रहेको । नेपाल जैविक

				विविधतामा धनी रहेकोले यसको प्रयोगले अधिकतम लाभ हासिल गर्न, जैविक विविधताको पञ्जीकरण, संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्ने र चोरी निकासी रोक्ने लगायत यसबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक रुपमा वितरण गर्न यसको प्रमुख जिम्मेवारी संघीय सरकारमा राख्नु उपयुक्त हुने । जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी प्रादेशिक, स्थानीय सरकार र समुदायमा समेत रहने ।
वन	वन	वन	वन	वनको राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएकाले स्थानीय, प्रादेशिक एवं संघीय सरकारको सहवर्ती सूचीमा राख्नु उपयुक्त हुने । यस सम्बन्धमाा केन्द्रले निश्चित नीति एवं मापदण्ड तय गर्ने र प्रादेशिक एवं स्थानीय सरकारले संघीय नीति र मापदण्ड अनुरुप यसको व्यवस्थापन गर्ने । वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन समुदायमा आधारित व्यवस्थापन पद्धतिको अवधारणाको आधारमा समुदायले, संघीय कानूनले तोकेको आधारमा प्रदेश र स्थानीय सरकार, सहकारी वा निजी क्षेत्रले गर्न सक्ने ।
	राष्ट्रिय/अन्तर प्रादेशिक जलाधार क्षेत्र	जलाधार क्षेत्र	जलाधार क्षेत्र	जलाधार क्षेत्र संवेदनशील र महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा यसको नियमन र व्यवस्थापनको अधिकार संघीय सरकारमा राख्नु उपयुक्त हुने । व्यवस्थापनको अधिकार जलाधार क्षेत्रको आकार र प्रकृति हेरी विभिन्न तहका सरकारमा राख्नु उपयुक्त हुने । क्षेत्रको आकार र प्रकृति हेरी विभिन्न तहका सरकारमा राख्नु उपयुक्त हुने ।
	राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरु (मध्यवर्ती क्षेत्रसमेत)	राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र (मध्यवर्ती क्षेत्रसमेत)		राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरूको वातावरण एवं जैविक विविधताको दृष्टिकोणले अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय आयाम हुने हुंदा यस्ता क्षेत्रहरुको संरक्षण आवश्यक भएकाले प्रकृति, आकार, महत्त्वका आधारमा संघ र प्रादेशिक सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र राख्नु उपयुक्त हुने । संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन समुदायमा आधारित व्यवस्थापन पद्धतिको अवधारणाको आधारमा समुदायले र संघीय कानूनले तोकेको आधारमा अन्यले गर्न सक्ने ।
	सिमसार क्षेत्रहरु	सिमसार क्षेत्रहरु	सिमसार क्षेत्रहरु	सिमसार क्षेत्रहरु जैविक विविधता, पंछीहरुको वासस्थान र राष्ट्रिय पहिचानका दृष्टिले समेत महत्वपूर्ण भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय महत्त्वका रामसार महासन्धि अन्तर्गत सूचीकृत क्षेत्रहरू संघीय सूची भित्र राख्न उपयुक्त हुने । अन्य सिमसार क्षेत्रहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनको लागि तिनीहरूको आकार, प्रकृति र अवस्थितिका आधारमा प्रदेश वा स्थानीय सरकारको अधिकारक्षेत्र भित्र राख्न उपयुक्त हुने । समुदायद्वारा व्यवस्थापन गर्दा प्रभावकारी हुने सिमसार क्षेत्रको संरक्षण एवं

				व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी समुदायलाई दिन सकिने ।
	वन्यजन्तु संरक्षण	वन्यजन्तु संरक्षण	वन्यजन्तु संरक्षण	वन्यजन्तुको संरक्षण, चोरी शिकारी नियन्त्रण एवं अवैध व्यापार रोकथाम अन्तर्राष्ट्रिय आयामको विषय भएकोले संघीय सरकारले नीति नियम बनाई नियमन र संरक्षण गर्ने । वन्यजन्तुको संरक्षण, चोरी शिकारी एवं अवैध व्यापारको नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउन प्रदेश र स्थानीय तहलाई अधिकार दिँदा उपयुक्त हुने । समुदायद्वारा व्यवस्थित क्षेत्रहरुमा हुने वन्यजन्तुको संरक्षण र चोरी शिकार तथा अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्ने प्रमुख दायित्व सम्बन्धित समुदायको हुने ।
खानी तथा खनिज	खानी तथा खनिज	खानी तथा खनिज	खानी तथा खनिज	खनिज तेल, सुन, युरेनियम जस्ता महत्वपूर्ण खनिज पदार्थको नियमन, व्यवस्थापन गर्ने अधिकार संघीय सरकारको दायित्व भित्र राख्नु उपयुक्त हुने । अन्य खनिज पदार्थको नियमन तथा व्यवस्थापन संघीय कानूनको आधारमा विभिन्न तहका सरकारले गर्नु उपयुक्त हुने । ढुंगा, गिटि, वालुवा, माटोको उपयोग र उत्खनन गर्दा पर्ने नकारात्मक असर स्थानीय तहमा बढी पर्ने भएकोले सोको संरक्षण र दिगो उपयोगको लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा अधिकार राख्न उपयुक्त हुने ।
जमिन	भू-उपयोग नीति	भू-उपयोग नीति/भू-व्यवस्थापन		संघले भू-उपयोग नीति बनाउँदा एकरुपता कायम हुने र सोको व्यवस्थापन (संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग) प्रादेशिक तहबाट गर्दा कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउने । प्रदेशले पनि आफ्नो क्षेत्र भित्र भू-उपयोग नीति बनाउन सक्ने छ ।

सूची–२
विभिन्न तहका सरकारबीच राजस्व स्रोतको बाँडफाँड

राजस्वको स्रोत	संघ	प्रदेश	स्थानीय	प्रस्तावित व्यवस्था गर्नु पर्नाको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
भन्सार	√			अन्तरराष्ट्रिय व्यापारलाई नियमित गर्न लाग्ने महसुल भएको । भन्सारको माध्यमवाट अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको नियमन हुने र यस्तो नियमन गर्ने अधिकार संघ सरकारको हुने । भन्सार देशको समग्र उत्पादन, आयात-निर्यात र राजस्वसँग सम्बन्धित भएको र यसबाट राष्ट्रको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा समेत असर पर्ने भएकोले व्यापार करको माध्यमवाट संघले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको नियमन गर्न आवश्यक भएको ।
मूल्य अभिवृद्धि कर	√			यो कर शुरु उत्पादनदेखि खुद्रा विक्रीसम्मका विभिन्न चरणमा मूल्यमा भएको अभिवृद्दि (valued added) मा लाग्ने, अघिल्लो चरणमा लागेको कर पछिल्लो चरणमा कट्टी हुने र अन्तमा जसले उपभोग गर्ने हो उसैले तिर्ने भएकाले संघमा राख्दा अघिल्लो चरणको कर कट्टीको साङलो (chain) नटुट्ने र सीमाकर समायोजन (border tax adjustment) को समस्या नहुने भएकाले ।
अन्तःशुल्क	√	√		परम्परागत रुपमा सामाजिक लागत (जस्तै जनस्वास्थ्यमा पर्ने असर) सृजना गर्ने वस्तु र सेवाको उत्पादन तथा उपभोगमा पर्ने असरलाई सोही अनुसार व्यवस्थापन गर्न अन्तःशुल्क कर लगाइने गरेको । हाल राजस्व संकलनको आधारमा यसको दायरा विस्तार भई अति आवश्यक बाहेकका अन्य उत्पादन र उपभोगका सामानमा पनि लगाइने गरिएको छ । यस्ता वस्तुका कारणवाट उत्पन्न हुने सामाजिक र वातावरणीय समस्याको समाधान गर्ने दायित्व संघ र राज्य दुवैको भएकाले आन्तरिक उत्पादनमा संघीय कानूनले तोकेवमोजिम संघ र प्रदेश सरकारले यो कर लगाउन सक्ने ।
मनोरञ्जन कर		√	√	सामान्यतया मनोरञ्जनमूलक सेवा कुनै स्थान विशेषमा रहने र करको कारणवाट त्यस्तो सेवाको स्थानान्तरण संभावना कम हुने ।
मालपोत			√	करको कारणले कराधारको स्थानान्तरण हुने संभावना नभएको । स्थानीय निकायवाट उठाउँदा वढी प्रभावकारी हुने ।
संस्थागत आयकर	√			करको दर फरक फरक भएको कारणले आय आर्जन गर्ने संस्था (जस्तै कम्पनी) एक स्थानबाट अर्को स्थानमा सर्ने, सीमित भौगोलिक क्षेत्रमा संकलन हुने, एकै कम्पनीले धेरै क्षेत्रमा कारोवार गर्ने र यसका कारणवाट तल्ला राजनैतिक एकाई बीच अनावश्यक प्रतिस्पर्धा हुने । यो करको माध्यमवाट अर्थतन्त्रको उतार चढावलाई व्यवस्थापन गरी

				समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नु पर्ने र यस्तो स्थायित्व कायम गर्ने दायित्व संघ सरकारको भएको । साथै यो करको माध्यमबाट आयको पुनः वितरण गर्नु पर्ने र संघ सरकारवाट गर्दा यो प्रभावकारी र कुशल हुने । यो कर व्यवसाय, लगानी, भाडा (मेशिनरी, घर जग्गा इत्यादि), व्याज, आकस्मिक लाभ आदिबाट प्राप्त हुने आयमा लाग्ने ।
व्यक्तिगत आयकर	√			यो कर मार्फत आयको पुनःवितरण हुने र संघले यो काम गर्दा कुशल र प्रभावकारी हुने । व्यक्तिगत आयकर समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने साधन भएको र समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन संघीय दायित्वमा पर्ने । साथै यो कर संघमा राख्दा विभिन्न राजनीतिक एकाइहरु बीच अनावश्यक कर प्रतिस्पर्धा नहुने । यो कर रोजगारी, व्यवसाय, लगानी, भाडा (घर जग्गा समेत), व्याज आदिवाट प्राप्त हुने आयमा लाग्ने । प्रदेश र स्थानीय सरकारमा कार्यरत कर्मचारीको पारिश्रमिक कर संघ सरकारले उठाई सम्बन्धित सरकारलाई फिर्ता पठाउने ।
सम्पत्ति कर			√	कराधार कम चलायमान हुने, स्थानीय सरकारबाट गरिने विकासबाट सम्पत्तिको मूल्य बढ्ने र त्यसको फाइदा पनि सोही सरकारले नै पाउनु पर्ने । स्थानीय सरकारलाई आफ्ना करदाताको बढी जानकारी हुने हुंदा स्थानीय सरकारले नै त्यसको प्रशासन गर्दा बढी प्रभावकारी हुने । यो कर अन्तर्गत घर जग्गा कर समेत समावेश हुने ।
व्यवसाय कर			√	व्यवसायको स्थापना गर्दा सम्बन्धित स्थानीय सरकारले अनुमति दिंदा लाग्ने शुल्क र अन्य ऐनले तोके वमोजिमको कर स्थानीय सरकारले उठाउंदा बढी प्रभावकारी हुने
सवारी साधन कर		√		करको कारणले कराधार एक ठाउंवाट अर्को ठाउँमा सर्ने सम्भावना कम हुने । सवारी साधनको स्वामित्व वापतको कर प्रान्तले लगाउने, तर सवारी साधन भाडामा लगाएर प्राप्त हुने आयमा संघ सरकारले कर लगाउने ।
घर जग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर		√	√	यो कर भूमि प्रशासनसंग सम्बन्धित भएको र सो अधिकार प्रदेशमा रहने भएकाले प्रान्तले यसको प्रशासन गरी घरजग्गा रजिष्ट्रेशनबाट उठेको राजस्वको केही अंश स्थानीय सरकारलाई उपलब्ध गराउने ।
क्यासिनो	√			क्यासिनो नियन्त्रित रुपमा विदेशी पर्यटकहरुलाई आकर्षण गर्न संचालन गरिने र यो निश्चित स्थानमा मात्रै रहने हुनाले सोबाट प्राप्त हुने आम्दानीलाई संघमा राखी वितरण गर्न उपयुक्त हुने ।
सेवा शुल्क	√	√	√	जुन तहको सरकारले जुन सेवा दिने हो, सो सेवा प्रदान गरे वापत लगाउने शुल्क पनि सोही सरकारले उठाउनु पर्ने । यस अन्तरगत संघ सरकारले मात्र दिने सेवाहरु जस्तै राहदानी, भिसा, हुलाक दस्तुर आदि वापत प्राप्त हुने आय संघ सरकारमा जाने । त्यसै

				गरी राज्य वा स्थानीय निकायले मात्र उपलब्ध गराउन सेवाहरु वापत उठने राजस्व सम्वन्धित सरकारको मात्र आय हुने । स्थानीय तहमा उठाँउदा बढी प्रभावकारी हुने शुल्कहरु जस्तै घर निर्माण अनुमति शुल्क, विज्ञापन, पार्किङ, हाट बजार, सिफारिश शुल्क इत्यादि स्थानीय सरकारले संकलन गर्ने । तर विभिन्न तहहरुवाट दिइने सेवाहरु (जस्तै सिंचाई, खानेपानी, पर्यटन इजाजत) को हकमा जुन सरकारले सेवा दिने हो सोही सरकारले सो वापतको राजस्व उठाउने ।
कार्बन सेवा	√			अन्तर्राष्ट्रिय आयाम भएकाले संघ सरकारले सम्बन्धित पक्षसंग नेपालले पाउने रकमको टुंगो लगाउनु पर्ने । यस्तो रकम सम्वन्धित प्रदेश/ स्थानीय सरकार / समुदाय / व्यक्तिलाई निश्चित आधारमा उपलब्ध गराउने ।
प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने सलामी (रोयल्टी) तथा अन्य आय	√	√	√	प्राकृतिक स्रोतको प्रकृति र आकार अनुसार सरकारका विभिन्न तहबीच यस्ता स्रोतको बाँडफाँड गरिए अनुसार त्यस्ता स्रोतबाट प्राप्त हुने सलामी तथा अन्य आय सम्बन्धित सरकारहरुको क्षेत्राधिकारमा राखिएको । संघीय वा प्रादेशिक सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको प्राकृतिक स्रोतको उपयोगवाट प्राप्त आय समन्यायिक सिद्धान्तको आधारमा मातहतका सरकारहरु वीच वितरण गर्नुपर्ने । सम्बन्धित सरकारहरुले यस्तो स्रोतबाट प्राप्त आयको निश्चित अंश समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा प्रभावित समुदायलाई वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने । संघीय र प्रादेशिक सरकारले राजस्व साझेदारी (revenue sharing) का आधारमा रोयल्टीको निश्चित अंश (नगद/ वस्तु /सेवाको रुपमा) तोकिएको आधारमा तल्ला तहका सरकारहरुलाई उपलब्ध गराउने ।
दण्ड जरिवाना	√	√	√	जुन तहको सरकारका अदालत र अन्य सरकारी निकायवाट दण्ड जरिवानाको आदेश हुने हो सो वापत प्राप्त हुने राजस्व सम्वन्धित तहको सरकारको आय हुने ।

फरक मतहरु

20-09-2009 09:47 FROM-

दर्ता नं. ६।८

मिति २०६६।०६।०४

मानिनिय सभापतीज्यू
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजश्व वाडँफाँड समिति
सिंहदरवार, काठमाण्डौं ।

विषय : फरक मत प्रस्तुत गरेको वारे ।

म मिति २०६६।०६।०२ मा भएको त्यस समितिको वैंठकमा भएको भूमिसुधार सम्बन्धी विषयमा निम्न व्यहोराको फरक मत अभिलेख गराउन चाहान्छु ।

फरक मतहरु

राज्य द्धारा भुमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा कुनै पनी व्यक्ति वा संस्थाको नाममा रहेको कानुनले तोकेको हद वन्दी भन्दा वढी जमिन कानुन वमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने विषयमा छलफल हुदाँ यो विषय व्यक्तिको नैसर्गिकहकको विषय भएको र सम्पति सम्वन्धी मौलिक हक संग सम्वन्धीत रहेको तथा कसैको पनि मौलिक हक भित्र पर्ने सम्पति सम्वन्धी हक सम्वन्धी विषय उचित क्षतिपूर्ति वेगर अधिग्रहण गर्न नसकिने हुदाँ हुदै उचित क्षतिपूर्ति नदिई अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने कार्य सिद्धान्ततः नै अग्राहय छ एवं मानव अधिकारको सर्वस्वीकृत मान्यता विपरीत समेत छ ।

तसर्थ म अन्तरिम संविधानमा भएको निम्न वाक्यांश राखेर संविधानमा व्यवस्था गर्न उपयूक्त ठानी यो फरक मत अभिलेख गर्दछु । "वैज्ञानिक भूभिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागी राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्ता सम्पति उपर कुनै अधिकारको सृजना गर्दा कानुन वमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सो को आधार र कार्य प्रणाली कानुन द्धारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ" ।

निवेदक

राजेन्द्र कुमार खेतान

वोधार्थ

सम्माननिय अध्यक्षज्यू
संविधान सभा सचिवालय

म मिति २०६६।०५।२९ गते देखी आमाको औसधी उपचारको सिलसिला नेपाल वाहिर जान लागैको व्यहोरा को पत्र त्यस समितिमा दर्ता भै नै सकेको छ । मिति २०६६।०६।०२ मा भएको त्यस समितिको वैंठकमा म उस्थित हुन नुसकि मेरो आफ्नो मत जाहेर गर्न नसकेको कारण यो निवेदन Fax मार्फत स्वकिय सचिव हेमराज थापा मार्फत पेश गरेको छु ।

संविधान सभा प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति २०६५
द.नं. ०२
०६६।०६।०४
समय: ४:४०

मिति :- २०६६/०६/०४

माननीय सभापतिज्यू,
प्राकृतिक श्रोत, अर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समिति
सविधानसभा सचिवालय,
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

विषय :- फरक मत प्रस्तुत गरेको बारे ।

हामी देहायका सभासद्हरु मिति २०६६/०६/०२ मा वसेको प्राकृतिक श्रोत, अर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समितिको बैठकमा निर्णय भएको भूमिसुधार सम्वन्धि विषयमा यसै साथ संलग्न वेहोराको फरक मत तोकिएको समय सीमा भित्र अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

क.स.	नाम	दस्तखत
१	श्री अमृतलाल राजवंशी	
२	श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनार	जितेन्द्र
३	श्री जिवनप्रेम श्रेष्ठ	
४	श्री डम्बरध्वज तुम्वाहाम्फे	
५	श्री तिलकबहादुर रावल	
६	श्री पद्मा कुमारी आर्याल	
७	श्री पूर्णकुमार शेर्मा	
८	श्री विष्णुप्रसाद रिमाल	
९	श्री विष्णुमाया विश्वकर्मा	
१०	श्री मिनेन्द्रप्रसाद रिजाल	
११	श्री रामनरेश राय	
१२	श्री रामशरण महत	
१३	श्री लक्ष्मणप्रसाद घिमिरे	लक्ष्मणप्रसाद घिमिरे
१४	श्री विजयकुमार पौडेल	vijay

क्रमश:

संविधान सभा
प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
२०६५

१५	श्री शत्रुघ्न महतो	
१६	श्री शान्ता चौधरी	शान्ता चौधरी
१७	श्री सरस्वती चौधरी	
१८	श्री सुमित्रादेवी राय यादव	सुमित्रादेवी राय यादव
१९	श्री हेमराज तातेड	

फरक मतहरु

१. मिति २०६६/०६/०२ मा वसेको प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समितिको बैठकमा अघिल्ला बैठकहरुमा झैं छलफल भइरहेको अवस्थामा सभापति महोदय वाट अधिकांश पार्टी संग सम्बद्ध सभासदहरुको राय विपरित पूर्व सूचना वेगर अप्रत्याशित रुपमा निर्णयार्थ पेश गर्ने काम जसरी भयो सो प्रति हामी गम्भिर आपत्ति प्रकट गर्दछौं । सो अवसरमा समितिका सवै सदस्यहरुलाई बैठकवारे निर्णयको एजेण्डा एवं मतदान बारे पूर्व सूचना गरीएको थिएन र सवै सदस्यहरुलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसर समेत प्रदान गरिएन । यस विषयमा सभासद्हरु द्वारा पटक-पटक सभापति महोदयको ध्यानकर्षण गराउँदा समेत यस विषयमा सुनुवाई नभएकाले कार्यविधिको उचित पालना वेगर गरिएको निर्णय प्रति हाम्रो पूर्ण असहमति रहेको छ ।

२. राज्यद्वारा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको नाममा रहेको कानूनले तोकेको हदवन्दी भन्दा वढी जमिन कानून वमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने विषयमा छलफल हुदा यो विषय व्यक्तिको नैसर्गिकहकको विषय भएको र सम्पति सम्वन्धी मौलिक हकसंग सम्वन्धित रहेको तथा कसैको पनि मौलिक हक भित्र पर्ने सम्पति सम्वन्धि हक सम्बन्धि विषय उचित क्षतिपूर्ति वेगर अपहरण गर्न नसकिने हुदाँ हुँदै उचित क्षतिपूर्ति नदिई अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने कार्य सिद्धान्ततः नै अग्राहय छ । र व्यवहारमा पनि यो आपतिजनक छ । उक्त कार्य विगतमा भएका सहमति, अन्तिरम संविधानमा सबै राजनितिक दलहरुको सहमति द्वारा गरिएका व्यवस्था एवं मानवअधिकारको सर्वस्वीकृत मान्यता विपरीत समेत छ ।

३. तसर्थ हामी सभासद्हरु निम्न वाक्यांश राखेर संविधानमा व्यवस्थागर्न उपयूक्त ठानी यो फरक मत अभिलेख गर्दछौं ।
"वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ" ।

बोधार्थ :- सम्माननीय अध्यक्षज्यू,
संविधानसभा सचिवालय ।

मिति :- २०६६/०६/०४

मानननीय सभापतिज्यू,
प्राकृतिक श्रोत, अर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समिति
संविधानसभा सचिवालय,
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

विषय :- फरक मत प्रस्तुत गरेको बारे ।

म मिति २०६६/०६/०२ मा भएको त्यस समितिको बैठकमा भएको भूमिसुधार सम्वन्धी विषयमा निम्न व्यहोराको फरक मत अभिलेख गराउन चाहन्छु ।

फरक मतहरु

१. मिति २०६६/०६/०२ मा बसेको प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समितिको बैठकमा अप्रत्याशित रुपमा निर्णयार्थ पेश भएको जानकारी प्राप्त भयो । सो अवसरमा समितिका सबै सदस्यहरुलाई बैठकबारे निर्णयको एजेण्डा एवं मतदान बारे पूर्व सूचना गरीएको थिएन । व्यक्तिगत सम्पति जस्तो गम्भीर विषयमा निर्णय हुँदा सबै सदस्यहरुलाई सहभागी हुने अवसर प्रदान गरिनु आवश्यक छ ।

२. राज्यद्वारा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको नाममा रहेको कानूनले तोकेको हदबन्दी भन्दा बढी जमिन कानून बमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने विषयमा छलफल हुदा यो विषय व्यक्तिको नैसर्गिकहकको विषय भएको र सम्पति सम्वन्धी मौलिक हकसंग सम्वन्धित रहेको तथा कसैको पनि मौलिक हक भित्र पर्ने सम्पति सम्वन्धि हक सम्बन्धि विषय उचित क्षतिपूर्ति वेगर अपहरण गर्न नसकिने हुदाँ हुँदै उचित क्षतिपूर्ति नदिई अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने कार्य सिद्धान्ततः नै अग्राहय छ । र व्यवहारमा पनि यो आपतिजनक छ । उक्त कार्य विगतमा भएका सहमति, अन्तिरम संविधानमा सबै राजनितिक दलहरुको सहमति द्वारा गरिएका व्यवस्था एवं मानवअधिकारको सर्वस्वीकृत मान्यता विपरीत समेत छ ।

३. तसर्थ म अन्तरिम संविधानमा समेत भएको निम्न वाक्यांश राखेर संविधानमा व्यवस्था गर्न उपयूक्त ठानी यो फरक मत अभिलेख गर्दछु । "वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ" ।

निवेदक

(विनोद कुमार चौधरी)
सदस्य

बोधार्थ :- सम्माननीय अध्यक्षज्यू,
संविधानसभा सचिवालय ।

मिति :- २०६६/०६/०४

माननीय सभापतिज्यू,
प्राकृतिक श्रोत, अर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समिति
संविधानसभा सचिवालय,
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

विषय :- फरक मत प्रस्तुत गरेको बारे ।

म मिति २०६६/०६/०२ मा भएको त्यस समितिको बैठकमा भएको भूमिसुधार सम्वन्धी विषयमा निम्न व्यहोराको फरक मत अभिलेख गराउन चाहन्छु ।

फरक मतहरु

१. मिति २०६६/०६/०२ मा वसेको प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाड समितिको बैठकमा अप्रत्याशित रुपमा निर्णयार्थ पेश भएको जानकारी प्राप्त भयो । सो अवसरमा समितिका सवै सदस्यहरुलाई बैठकवारे निर्णयको एजेण्डा एवं मतदान बारे पूर्व सूचना गरीएको थिएन । व्यक्तिगत सम्पति जस्तो गम्भीर विषयमा निर्णय हुँदा सवै सदस्यहरुलाई सहभागी हुने अवसर प्रदान गरिनु आवश्यक छ ।

२. राज्यद्वारा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको नाममा रहेको कानूनले तोकेको हदवन्दी भन्दा वढी जमिन कानून बमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने विषयमा छलफल हुदा यो विषय व्यक्तिको नैसर्गिकहकको विषय भएको र सम्पति सम्वन्धी मौलिक हकसंग सम्वन्धित रहेको तथा कसैको पनि मौलिक हक भित्र पर्ने सम्पति सम्वन्धि हक सम्बन्धि विषय उचित क्षतिपूर्ति वेगर अपहरण गर्न नसकिने हुदाँ हुँदै उचित क्षतिपूर्ति नदिई अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने कार्य सिद्धान्ततः नै अग्राहय छ । र व्यवहारमा पनि यो आपतिजनक छ । उक्त कार्य विगतमा भएका सहमति, अन्तिरम संविधानमा सबै राजनितिक दलहरुको सहमति द्वारा गरिएका व्यवस्था एवं मानवअधिकारको सर्वस्वीकृत मान्यता विपरीत समेत छ ।

३. तसर्थ म अन्तरिम संविधानमा समेत भएको निम्न वाक्यांश राखेर संविधानमा व्यवस्था गर्न उपयूक्त ठानी यो फरक मत अभिलेख गर्दछु । "वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ" ।

निवेदक

(दिवाकर गोल्छा)
सदस्य

वोधार्थ :- सम्मानीय अध्यक्षज्यू,
संविधानसभा सचिवालय ।

दर्ता नं.: ६
०६६।८।११

मिति:-२०६६।०८।१०

मानननीय सभापती ज्यू ।
प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड समिति
संविधानसभा सचिवालय,
सिंहदरवार, काठमाडौं ।

विषय :– फरक मत प्रस्तुत गरेको वारे ।

म मिति २०६६।०६।०२ मा देस बाहिर जानु परेको व्यहोरा ताँहालाई अवगत गराएको विषय हो । उक्त मिति मा भएको निर्णय पछि अध्ययन गर्दा मेरो भिन्न मत भएको ले निम्न व्यहोराको मेरो फरक मत अभिलेख गराई पाउन अनुरोध गर्दछु ।

फरक मतहरु

१. मिति २०६६।०६।०२ मा वसेको प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड समितिको बैठकमा अप्रत्याशित रुपमा निर्णयार्थ पेश भएको जानकारी प्राप्त भयो । सो अवसरमा समितिका सवै सदस्यहरुलाई बैठकवारे निर्णयको एजेन्डा एवं मतदान वारे पुर्व सुचना गरीएको थिएन । व्याक्तिगत सम्पति जस्तो गम्भीर विषयमा निर्णय हुँदा सवै सदस्यहरुलाई सहभागी हुने अवसर प्रदान गरिन आवश्यक भएकोले उक्त अनुसार भएको भए साह्रै राम्रो हुने थियो ।

२. राज्यद्धारा भुमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा कुनै पनि व्याक्ति वा संस्थाको नाममा रहेको कानुनले तोकेको हदवन्दी भन्दा वढी जमिन कानुन वमोजिम अधिग्रहण प्राप्त गर्ने विषयमा छलफल हुँदा यो विषय व्याक्तिको नैसर्गिकहकको विषय भएको र सम्पति सम्वन्धि मौलिक हकसंग सम्वन्धित रहेको तथा कसैको पनि मौलिक हक भित्र पर्ने सम्पति सम्वन्धि हक सम्वन्धि विषय उचित क्षतिपूर्ति वेगर अपहरण गर्न नसकिने हुदाँ हुँदै उचित क्षतिपूर्ति नदिई अधिग्रहन वा प्राप्त गर्ने कार्य सिद्धान्ततः नै अग्राहय छ । र व्यवहारमा पनि यो आपतिजनक छ । उक्त कार्य विगतमा भएका सहमति, अन्तरीम संविधानमा सवै राजनितिक दलहरुको सहमति द्धारा गरिएका व्यवस्था एवं मानवअधिकारको सर्वस्वीकृत मान्यता विपरीत छ ।

३. तसर्थ म अन्तरिम संविधानमा समेत भएको निम्न वाक्यांश राखेर संविधानमा व्यवस्था गर्न उपयुक्त ठानी यो फरक मत अभिलेख गर्दछु । "वैज्ञानिक भुमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्याक्तिको सम्पति अधिग्रहन वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानुन वमोजिम क्षतिपुर्ति दिइनेछ । क्षतिपुर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानुनद्धारा निर्धारण गरिए वमोजिम हुनेछ" ।

भवदिय
८।१०
(सूर्य वहादुर के.सी)
सदस्य

वोधार्थ :- सम्माननीय अध्यक्ष ज्यू ,
संविधानसभा सचिवालय ।

दर्ता नं: १०
२०६६।८।१२

मिति:- २०६६।८।१२

माननिय सभापति ज्यू,
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति।
संविधान सभा सचिवालय
सिंहदरबार काठमाडौं।

विषय:- फरक मत बारे,

महोदय,
उपरोक्त सम्बन्धमा हाम्रो समितिले तयार गरेको प्रारम्भिक मस्यौदाको पृष्ठभूमिको विषय प्रवेशमा पहिलो प्याराग्राफको नवौं हरफमा- दोस्रो जन आन्दोलन बाट प्राप्त जनादेश अनुरुप संपन्न संविधान सभाको निर्वाचन... को वाक्यांशको ठाउँमा २००७ साल देखीका पटक-पटकका ऐतिहासिक जनआन्दोलन, जनयुद्ध र मधेश आन्दोलन बाट प्राप्त जनादेश अनुरुप संपन्न संविधान सभाको निर्वाचन... भन्ने वाक्यांश राख्न पर्ने भनि फरक मत पेश गरेको छौं।

क्र.सं.	मा. सभासदहरुको नाम	हस्ताक्षर
१	मा. पोष्ट बहादुर बोगटी	
२	मा. दीना नाथ शर्मा	
३	मा. श्रीराम ढकाल	
४	मा. नारायण प्रसाद दाहाल	
५	मा. राम कुमार यादव	
६	मा. वीर मान चौधरी	
७	मा. राम कुमारी यादव	
८	मा. तुला बहादुर मास्के	
९	मा. लाल बहादुर पुल्मि मगर	
१०	मा. नवराज धामी	
११	मा. चिनक कुर्मि	
१२	मा. सिद्धार्थ कुमार सोमानी	
१३	मा. विश्वदिप लिङ्देन	

संविधान सभा
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
२०६४

दर्ता नं. ११
२०६६।८।१२

श्रीमान् सभापती ज्यु,
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिती
सिंह दरबार, काठमाण्डौं।

विषय- फरक मत प्रस्तुत गरेको बारे।

महोदय,

उपरोक्त विषयमा यस समिती ले तयार गरेको अवधारणा पत्रको प्रारम्भीक मस्यौदा मा आफ्ना केही फरक मत हरु रहेको व्यहोरा अवगत गराउँदै उक्त मतहरु अवधारणा पत्र मा समावेश गरी दिनु हुन अनुरोध छ।

१. प्रस्तावना मा प्राकृतिक स्रोत र साधना को उपयोग मा "आदिवासी, जनजाती लगायत" मा शब्द को अगाडि "स्थानिय" शब्द थपगरी "स्थानिय आदिवासी जनजाती" हुनु पर्ने।

२. राष्ट्रिय वित्तिय आयोग तथा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत आयोग को गठन प्रकृया मा नेपाल को संविधान बमोजीम निर्माण हुने प्रत्येक प्रदेश बाट एक-एक जना सदस्य हुनु पर्ने र सो को मनोनयन सम्बन्धीत प्रदेश सरकार ले गर्न पाउनु पर्ने व्यवस्था गर्नु हुन।

(३) पृष्ठभुमी मा "दोस्रो जन आन्दोलन बाट प्राप्त जनादेश" को साथ मा "मधेश आन्दोलन" थप्नु पर्ने।

(४) सुची २ (विभीन्न तह का सरकार बिच राजस्व स्रोत को बाँडफाँड मा व्यक्तिगत आयकर तथा संस्थागत आयकर असुल गर्ने अधिकार प्रदेश लाई हुनु पर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने।

मिती- ०६६।८।१२

रामनरेश राय
सभासद
सदभावना पार्टी

[illegible]
सभासद
त. म. लो. पा.

(हेमराज तातेड)
सभासद

संविधान सभा
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
२०६४

दर्ता नं: १३
२०६६।८।१२

२०६६-८-१२

मा. सभापती महोदय,
प्राकृतिक स्रोत, आ. अधिकार तथा रा. बाँडफाँड समिती

प्रतिवेदन,
पृष्ठ ४२ को सुची २ मा उल्लेख भएका निम्न बुँदाहरूमा भएका भाषागत अस्पष्टता तथा राज्यको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मेरो प्रस्ताव समावेश गरीदिनु हुन पुनः अनुरोध गर्दछु।

१. संस्थागत तथा व्यक्तिगत आयकर — यो अधिकार संघ तथा प्रदेश दुवैको हुनु पर्छ। —

२. सम्पत्ती कर, — स्थानीय तहमा ~~प्रस्ता~~ प्रस्तावित यो अधिकार केवल घर/गज्जा (अचल सम्पत्तीका) मात्र सीमित रहनु पर्छ! "घर गज्जा का समेत" ले घर गज्जा बाहेकको सबै सम्पत्तीलाई समेटीने व्याख्या हुन सक्ने हुँदा, यो सच्याउनु अति आवश्यक छ।

सधन्यवाद !

(बिनोद कुमार चौधरी)

सामन्तीको परिभाषा

समान्ततन्त्र : राजालाई आर्थिक साहायता दिदैं ठूला बडा सामन्त, भारदार, सरदार, ठेकेदार, जमिन्दार धनी व्यापारीद्धारा राज्यको भूभाग देखि संपूर्ण कुरा आफुखुशी चलाउने व्यवस्था ।

सामन्तवाद : सामन्तहरुको सत्ता मान्ने व्यवस्था ।

सामन्तवादी : सामन्तवादको अनुयायी वा सर्मथक ।

सामन्ती : सामन्तवादी, चाकरी, चाप्लुसी पेशाको ।

श्रोत : **नेपाली शब्दसागर (सोपपत्तिक कोश), वसन्तकुमार शर्म्मा नेपाल, पाँचौं संस्करण २०६३, चैत्र, पृष्ठ : १३११,**

सामन्त : शक्तीशाली राजालाई कर बुझाउने, सानो राजा रजौटो । राजा वा प्रमुख शासकको आड लिएर सर्वसाधारण जनतालाई शोषण गर्ने व्यक्ति । लिच्छवीकालीन उच्च ओहोदाको एक दर्जा । .....**तन्त्र** : राज्यको भूभाग ठूलाठूला भारदार, समान्त, सरदार, जमिनदार वा धनीहरुको अधिकारक्षेत्रमा रही त्यसको बदलामा राजालाई आर्थिक सहायता दिइने शासन व्यवस्था । .....**वाद** : कुनै राज्य अर्न्तगतका सामन्त, जमिनदार, बिर्तावाल आदिलाई खेती, मोही आदिमाथी पूरापूर अधिकार दिइने सिद्धान्त वा शासन पद्धति । ....**वादी** : सामन्तवादको अनुयायी, सामन्ततन्त्रमा विश्वास भएको । .....**शाही** : सामन्तवाद । **सामन्ती** : सामन्तको, सामन्तसंबन्धी । सामन्तको काम वा पद ।

श्रोत : नेपाली बृहत् शब्दकोश, प्रकाशक नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान । प्रथम संस्करण : बि. स. २०४०, । पृष्ठ : १३३६ ।

6

मिति : २०६६।८।१२

निवेदकहरु

बोधार्थ:
सम्मानिय अध्यक्ष ज्यू, संविधानसभा सचिवालय ।

				निजामती सेवा ऐन आदी ।
राज्यको दायित्व र सिद्धान्त	राज्यको निर्देशक सिद्धान्त	**१२. राज्यको निर्देशक सिद्धान्त :** (७) श्रमिकको पेशागत अधिकार तथा न्यूनतम ज्याला सुनिश्चित गर्ने;	इसमा लगानीकर्ता वा रोजगारदाताको हक अधिकारको सुनिश्चिताको व्यवस्था पनि उल्लेख हुनु पर्ने ।	श्रमिकको पेशा, ज्याला तथा अन्य अधिकारको सुनिश्चिता मात्र हुने लगानीकर्ता वा रोजगारदाताको हक अधिकारको सुनिश्चिताको व्यवस्था नहुने हो भने देशमा औद्योगीकरण वा लगानी मैत्री वातावरण बन्न नसक्ने भएकोले ।
	राज्यका नीतिहरु	**१३. राज्यका नीतिहरु :** (७) समान्ती भू–स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,	**सामन्ती** शब्द को सट्टामा **अवैज्ञानिक वा असमान** शब्द राखिनु पर्ने	कस्तो प्रकृतिको भू स्वामित्वलाई सामान्ती भन्ने विषय ठूलो बहसको विषय हुन सक्ने भएकोले । वर्तमानमा पनि भूमिको वितरण प्रचलित भूमि संबन्धी ऐन नियम बमोजिम नै भएको हुँदा यसलाई सामन्ती वा स्वेच्छाचारी मान्न नमिल्ने ।
अर्थ बिधेयक		**१९. अर्थ बिधेयक:** तर कुनै अनुमतिपत्र दस्तुर, निवेदन दस्तुर, नवीकरण दस्तुर लगाउने वा कुनै जरिवाना वा कैद हुने व्यवस्था वा स्थानिय निकायले लगाउने **कुनै कर,** दस्तुर वा शुल्क भएको कारणले मात्र कुनै बिधेयक अर्थ बिधेयक मानिने छैन् ।	स्थानिय निकायले लगाउने कुनै **कर** भन्ने शब्द झिकिनु पर्ने, कर र अन्य दस्तुर वा शुल्कमा भिन्नता हुने	स्थानिय निकायलाई स्वेच्छाचारी ढंगले **कर** लगाउनबाट बन्देज वा रोक्नका लागी ।

			क्रान्तीकारी भनेको स्वाभावत: महत्वाकांक्षी अनिश्चित परिणाम बोक्ने प्रकृतिको हुन्छ।	
	मैलिक हक	**७. आवासको हक :** प्रत्येक नागरिकलाई आबासको हक हुनेछ । यसको लागी राज्यले कानून बनाई व्यवस्थित गर्नेछ।	नागरिकले आवास बनाउन पाउने व्यवस्था उसको सम्पतीको हकमा नै पर्ने हुँदा यो प्रावधान स्पष्ट छैन्।	राज्यले कानून बनाएर सबैलाई आवास वितरण गर्ने हो ? अन्यथा यस संबन्धी व्यवस्था संपतिको हकमा नै खुली सकेको छ । जाँहासम्म आवासको लागी कानून बनाई राज्यले व्यवस्थित गर्ने प्रश्न छ अहिले पनि र कहिल्यै पनि प्रचलित कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा नगरी आवास निर्माण गर्न पाइदैन। अत: प्रस्ताव गरिएको यो व्यवस्थाको आसय स्पष्ट भएन
	मौलिक हक	**८. रोजगारीको हक :** प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ । यसको लागी राज्यले कानून बनाई व्यवस्थित गर्नेछ।	ऋस्पष्ट र विरोधाभाषपूर्ण रहेको देखिन्छ।	प्रत्येक नागरिकको रोजगारीको ग्यारेन्टी राज्यले गर्ने हो भने बेरोजगारी भत्ताको विषयमा उल्लेख हुनु पर्ने। राज्यले रोजगारी सिर्जना हुने परिस्थिती र अवसर उपलब्ध गारउनु पर्ने हो न कि कानून बनाएर रोजगारीको हक दिने । जाँहासम्म राज्यले कानून बनाई रोजगारीलाई व्यवस्थित गर्ने प्रश्न छ सो संबन्धमा विभिन्न क्षेत्र तथा वर्गको रोजगारी संबन्धी व्यवस्थाहरु यसै पनि कानूनले निर्दिष्ट गरेकै हुन्छ जस्तै: प्रहरी ऐन, श्रम ऐन,

3

				नसक्ने । **अधिकार** सुनिश्चित गरी कानूनद्वारा थप व्यवस्थित गर्न सकिने ।
	प्रस्तावना	खाद्य संम्प्रभुता	**खाद्य संम्प्रभुता**को संबन्धमा स्पष्ट नपारिएको र व्याख्यात्मक टिप्पणीमा उल्लेखित **राष्ट्रिय उत्पादक**को संबन्धमा समेत स्पष्ट नभएको हुँदा स्पष्ट पारिनु पर्ने	**खाद्य राष्ट्रिय उत्पादक** भनेको को कसलाई भन्न खोजिएको हो स्पष्ट नभएकोले स्पष्ट हुनु पर्ने ।
आर्थिक अधिकार	मौलिक हक	४. **खाद्यसंबन्धी हक** (१) प्रत्येक नागरिकलाई भोक बिरुद्धको हक हुनेछ । (२) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य संबन्धी हक हुनेछ ।	• भोक बिरुद्धको हक कोसँग खोज्ने ? • खाद्य संबन्धी हक भनेको के हो ? कसले कायम गर्ने वा गराउने हो । यस संबन्धमा स्पष्ट नपारी मात्र खाद्य संबन्धी हक राखिनु उचित नहुने ।	भोक बिरुद्धको हक र खाद्य संप्रभुको संबन्धमा स्पष्ट नभएको हुँदा यसले द्विविधा उत्पन्न हुने देखिकोले यस विषयमा स्पष्ट पारेर मात्र व्यवस्था गर्नु उचित हुने ।
	मौलिक हक	५. **सम्पतिको हक** : (२) राज्यले **बैज्ञानिक/क्रान्तीकारी** भूमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको हदबन्दी भन्दा बढी जमिन कानून बमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्न सक्नेछ ।	व्यक्ति वा संस्थाको हदबन्दी भन्दा बढी जग्गा राज्यले कानून बमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्न पाउने विषयमा फरक मत पहिला नै दर्ता भैसकेको हुँदा पुनरावृति नगरिएको । • **क्रान्तीकारी** शब्दको प्रयोग जरुरी छैन किनकी वैज्ञानिक भनेको निश्चित, यथार्थवादी, नियमसंगत, व्यवस्थित, व्यावहारिक र निश्चित परिणाम हासिल हुने प्रकृतिको हुन्छ तर	वैज्ञानिक भनेको निश्चित, यथार्थवादी, नियमसंगत, व्यवस्थित, व्यावहारिक र निश्चित परिणाम हासिल हुने प्रकृतिको हुन्छ तर **क्रान्तीकारी** भनेको स्वाभावतः महत्वाकांक्षी र अनिश्चित परिणाम बोक्ने प्रकृतिको हुन्छ त्यसैले **क्रान्तीकारी** शब्दको प्रयोग जरुरी नभएको ।

2

संविधान सभा
प्राकृतिक श्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
२०६५

दर्ता नं. १३
२०६६।८।१२

श्रीमाननिय सभापति ज्यू,
प्राकृतिक श्रोत आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति
संविधान सभा सचिवालय
सिंह दरबार काठमाडौं ।

विषय : फरक मत प्रस्तुत गरेको संबन्धमा ।

यस समितिको तर्फबाट प्रस्ताव गरिएको अवधारणपत्र सहितको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदनमा उल्लेखित विभिन्न विषयहरुमा निम्न लिखित फरक मत रहेको व्यहोरा अभिलेख गराउन चाहान्छौं ।

विषयवस्तु	संविधानको कुन भाग, धारा वा स्थानमा रहने हो सो को अनुमान	प्रस्तावित व्यवस्था	फरक मत	फरक मत राख्नुको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
प्रस्तावना	**प्रस्तावना**	प्राकृतिक श्रोत र साधनको उपयोगमा आदिवासी जनजाती लगायतका स्थानिय समूदायको **पहिलो** अधिकार सुनिश्चित गर्ने,	**पहिलो अधिकार** भन्ने बाक्यांशको सट्टामा **अधिकार** मात्रै पर्याप्त हुने पहिलो भन्ने शब्द झिकिनु पर्ने	**पहिलो अधिकार** भन्नाले स्वाभाविक रुपमा अग्राधिकार भन्ने अर्थ लाग्ने । यस किसिमको व्यवस्थाले प्राकृतिक श्रोत साधनमा आधारित उद्योगधन्दा वा व्यावसायहरु जस्तै जलबिद्युत, खनिज, पर्यटन आदीलाई निरुत्साहित पार्न सक्ने । यस क्षेत्रमा लगानी मैत्री वातावरण बन्न नसकी यस क्षेत्रको विकास हुन

दर्ता नं: १४
२०६६।८।१२

मिति:- २०६६ मंसीर १२ गते
शुक्रवार

माननीय सभापति ज्यू,
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाडँ समिति
संविधान सभा सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

विषय : फरक मत पेश गरेको ।

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडंफाँड समितिको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत निम्न वमोजिमका विषयहरुमा मेरो फरक मत रहेकोले सो फरक मतलाई समेत प्रतिवेदनमा समावेश गरिदिन हुन अनुरोध गरेको छु ।

नवराज कोइराला
सदस्य
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार
तथा राजश्व बाँडफाँड समिति

१. यस समितिको तर्फबाट प्रस्ताव गरिएको नेपालको संविधान २०६६ को मस्यौदा- प्रस्तावनाको प्रस्तावित व्यवस्था अन्तर्गत "प्रतिस्पर्धात्मक लोकतन्त्र, समाजवाद उन्मुख मिश्रित अर्थतन्त्र" को सट्टा देहाय वमोजिम राख्ने::-

" समाजवादी गणतन्त्र, समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र । "

२. आर्थिक अधिकारको मौलिक हक अन्तर्गत सम्पतिको हकको उपधारा (२) को प्रस्तावित व्यवस्थाको सट्टा देहाय वमोजिम राख्ने:–

"राज्यले कान्तिकारी भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा सार्वजनिक हितको लागि कुनै ब्यक्ति वा संस्थाको हदबन्दी भन्दा बढी जमिन अधिग्रहण वा प्राप्त गर्न सक्नेछ ।"

३. आर्थिक अधिकार मौलिक हकको उपधारा (८) रोजगारीको हक सम्बन्धमा प्रस्तावित ब्यवस्थाको सट्टा देहाय बमोजिम राख्ने:-

"प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्ण जीवनयापनका लागि योग्यता अनुसारको रोजगारीको सुनिश्चितताको हक हुनेछ ।"

४ आर्थिक अधिकारका सम्बन्धमा राज्यको नीति अर्न्तगत उपधारा (७) मा प्रस्तावित ब्यवस्थाको सट्टा देहाय बमोजिम राख्ने:-

"क्रान्तिकारी भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गरी सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्ने नीति अबलम्बन गर्ने ।"

५ आर्थिक अधिकारको बाँडफाँडको सूची -१ अर्न्तगत शिक्षा ब्यवस्था सम्बन्धी प्रस्तावित ब्यवस्थामा देहाय बमोजिम थप गर्ने :-

स्थानिय महलमा:- " र विश्वविद्यालय । "

६. आर्थिक अधिकारको बाँडफाँडको सूची -१ अन्तर्गत वातावरण सम्बन्धमा देहाय बमोजिम थप गर्न :-

"स्थानिय महलमा:- " जैविक विविधता । " (स्थानिय सरकारको पनि भूमिका रहनु उपयुत्त हुने अर्थमा)

७ प्रस्तावित मस्यौदाको परिच्छेद -१ पृष्ठभूमिको विषय प्रवेश अन्तर्गत उल्लेखित :-

"दोश्रो जनआन्दोलनबाट प्राप्त जनादेश अनुरुप" भन्ने ठाउँमा :- "२००७ सालदेखि यताका विभिन्न संघर्ष र २०६०-०६३ को जनआन्दोलनबाट प्राप्त जनादेश अनुरुप राख्ने । "

परिच्छेद-१
पृष्ठभूमि

१.१ विषय प्रवेश

मुलुक विगत लामो समयदेखि केन्द्रीकृत र एकात्मक शासन प्रणालीद्वारा सञ्चालित रही आएका कारण राज्यका सम्पूर्ण स्रोत तथा साधनहरूको उपयोग तथा बाँडफाँड केन्द्रले निर्धारण गरे बमोजिम हुने व्यवस्था थियो । यी कारणले गर्दा उपलब्ध साधन तथा स्रोतको समानुपातिक र न्यायोचित वितरण हुन सकेको थिएन । साथै उद्योग तथा कृषि क्षेत्रले समेत अपेक्षित रुपमा गति लिन सकेको थिएन । विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुरुप विभिन्न ऐन नियम, नीति तथा कार्यक्रमहरू अगाडि बढाइए तापनि अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त हुन सकेन । पछिल्लो समयमा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई तल्लो तहसम्म लागू गर्ने सिलसिलामा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ द्वारा स्थानीय निकायलाई कतिपय अधिकार प्रदान गर्ने प्रयास भएको थियो । यसबाट कतिपय क्षेत्रमा सकारात्मक परिवर्तन आएको भएता पनि राज्य सत्ताको स्वरूप मूलतः एकात्मक र केन्द्रीकृत रहेको कारण मुलुकको सबै क्षेत्रको अपेक्षा अनुसार सन्तुलित रुपमा विकास हुन सकेन । दोस्रो जन आन्दोलनबाट प्राप्त जनादेश अनुरुप सम्पन्न संविधान सभाको निर्वाचन पश्चात् मुलुक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्थालाई अंगीकार गर्दै सन्तुलित एवं समष्टिगत राष्ट्रिय विकासका लागि जनताको चाहना अनुरुप नयाँ संविधान निर्माणका लागि अघि बढिरहेको छ ।

दिगो आर्थिक विकासका लागि प्राकृतिक स्रोत एउटा प्रमुख आधार भएकाले यी स्रोतहरू माथि जनताका अधिकारहरू कसरी सुनिश्चित गर्ने र त्यस्ता साधन स्रोतहरूको दिगो एवं प्रभावकारी उपयोग राज्यले कसरी गर्ने भन्ने जस्ता प्रश्नहरू हाम्रा सामु गम्भीर रूपमा रहेका छन् । प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी विषयले आगामी दिनमा महत्वपूर्ण स्थान राख्ने भएकाले राज्यको पुनर्संरचना गर्दा सरकारका विभिन्न तहहरू बीच यी स्रोतमाथिको अधिकार कसरी बाँडफाँड गर्ने र आम नागरिक तथा स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोत माथिको हक एवं उपयोगको अधिकारको प्रत्याभूति कसरी गर्ने भन्ने प्रमुख मुद्दा रहेको छ । साथै प्राकृतिक स्रोत माथिको अधिकार एवं उपयोगमा पारदर्शिता र जवाफदेही एवं निर्णय प्रक्रियामा जनताको सहभागिताको सुनिश्चितता र देशको प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको सबै नेपाली जनतामा न्यायपूर्ण वितरण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयहरुले वर्तमान सन्दर्भमा महत्वपूर्ण अर्थ राख्दछ ।

नेपालमा विद्यमान गरिबी, असमानता एवं असन्तुलित विकासलाई अब बन्ने संविधानले सम्बोधन गर्नुपर्छ भन्ने जनताको चाहना रहेको छ । यसका निम्ति एकातिर सरकारका तहहरूबीच आर्थिक स्रोत र साधनको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नु छ भने अर्कोतर्फ स्रोत र साधनको असमान वितरण भएको अवस्थामा विभिन्न तहका सरकारहरूबीच स्रोतको बाँडफाँड र उपयोगमा सन्तुलन ल्याई विकास निर्माण गर्नु पर्ने चुनौती पनि छ । सरकारका तहबीचको अधिकारको स्पष्टताले अन्तर-सरकारी सम्बन्धहरूमा स्थिरता र सौहार्दता प्रदान गर्न सहयोग गर्नुको साथै जनताले पाउने सेवा सुविधाको उत्तरदायित्व कुन सरकारमा निहित छ भन्ने कुरा स्पष्ट भै सरकारले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा बढी प्रभावकारी हुने गर्दछ । यसै सन्दर्भमा लगानी, उत्पादन र वितरणको माध्यमबाट आर्थिक विकासमा सार्वजनिक, निजी एवं सहकारी क्षेत्रले निर्वाह गर्ने भूमिकालाई सुदृढ एवं विस्तार गरी दिगो र सन्तुलित आर्थिक विकासको प्रयासलाई उपलब्धिमूलक बनाउनुपर्ने चुनौती पनि विद्यमान छ ।

नयाँ संविधानले मुख्यतया सरकारका विभिन्न तहहरूबीच आर्थिक अधिकारको बाँडफाड गर्ने कामलाई संस्थागत गर्दछ । आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड अन्तर्गत खास गरी विभिन्न तहका सरकारहरूद्वारा विभिन्न क्षेत्रमा प्रदान गरिने सेवा, वित्तीय स्रोतको परिचालन, केन्द्रीय तथा प्रादेशिक सरकारद्वारा प्रदान गरिने अनुदान, ऋणको व्यवस्थापन तथा यस्ता कार्यहरूको नियमन गर्ने कुराहरू पर्दछन् ।

भावी संविधान निर्माणको जगको रूपमा रहेको यस अवधारणापत्रले मुलुकका सामु वर्तमान अवस्थामा देखा परेका महत्वपूर्ण मुद्दाहरूलाई पहिचान गरी तिनलाई कसरी संवैधानिक रुपमा व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भन्ने बारे विशेष ध्यान दिएको छ ।

१.२ समितिको उद्देश्यः

प्रकरण १.४ मा उल्लिखित समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको अध्ययन र विश्लेषण गरी नयाँ संविधानमा समावेश गर्ने विषयवस्तुको पहिचान गर्नु, ती विषयवस्तु समेटी विस्तृत अवधारणापत्र तयार गर्नु र भावी संविधानमा समितिको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषयका सम्बन्धमा मस्यौदा तयार गर्नु यस समितिको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

१.३ समितिको गठनः

नयाँ संविधान तर्जुमा गर्ने प्रयोजनका लागि गठित एउटा संवैधानिक समिति, दशवटा विषयगत समिति र तीनवटा प्रक्रियागत समितिहरूमध्ये यो समिति एक हो । यस समितिको लागि ४३ माननीय सदस्यहरू रहनु भएको छ । समितिले मिति २०६५।९।१ देखि आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरेको थियो । समितिमा रहेका माननीय सदस्यहरूको नामावली **अनुसूची-१** मा र विज्ञ समूह तथा समितिका कर्मचारीहरुको नामावली **अनुसूची-२** मा राखिएको छ ।

१.४ समितिको कार्यक्षेत्रः

यस समितिको कार्यक्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी विषयवस्तु रहेको छ । यी विषयहरू अन्तर्गत समेटिनु पर्ने विविध पक्षहरू समावेश गरिएको समितिको कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण **अनुसूची ३ र ४** मा राखिएको छ ।

१.५ समितिको कार्य सीमा

संघीयताको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँडको क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको बाँडफाँड गर्ने कार्य संघीय एकाईहरूको संख्या, आकार र तह निर्धारण भइसकेपछि मात्र यथार्थ रूपमा गर्न सकिने हुन्छ । हाल यी विषयहरूको टुङ्गो नलागिसकेको अवस्थामा संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी सरकारका तीन तहहरू रहने परिकल्पनाका आधारमा समितिले आफ्नो अवधारणा-पत्र तयार गरेको छ । तसर्थ प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँडको कार्य माथि उल्लिखित राज्य पुनर्संरचना र शासकीय स्वरुपको टुङ्गो लागेपछि अन्तिम रुपमा परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१.६ समितिको कार्य प्रक्रिया एवं स्वरुप

समितिले अवधारणापत्र तयार गर्ने क्रममा विभिन्न पद्धति र प्रक्रियाको अवलम्बन गऱ्यो । यस क्रममा समितिले सम्बन्धित विषय-क्षेत्रका विज्ञहरूबाट अवधारणा प्रस्तुत गर्न लगाउने, सम्बन्धित विषयवस्तुको अध्ययन गर्ने, प्राविधिक कुरामा विज्ञहरूको सल्लाह लिने कार्य सम्पन्न गऱ्यो । साथै प्राकृतिक सम्पदाको दृष्टिले केही महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा स्थलगत अध्ययन भ्रमण गरी सत्य तथ्य बुझ्ने काम पनि समितिले गऱ्यो । यसका अलावा मुलुकमा पहिलो पटक लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट बन्न लागेको संविधानका बारेमा सर्वसाधारण जनताको राय बुझ्न सञ्चारमाध्यमबाट समितिसँग सम्बन्धित विषयमा सार्वजनिक रूपमा सुझावहरू आह्वान गऱ्यो । दर्जनभन्दा बढी प्रश्नहरू प्रस्तुत गरी लिखित र मौखिक रूपमा ७५ वटै जिल्लाका विभिन्न स्थानमा गै जनताको राय, सुझाव एवं प्रतिक्रिया प्राप्त गऱ्यो । समितिले तयार गरेका प्रश्नावली, जनताबाट प्राप्त सुझावहरुको संक्षेपीकरण र विभिन्न संघ-संस्था तथा दलहरु एवं विभिन्न निकाय तथा विज्ञहरुबाट भावी संविधानमा समावेश गर्नको लागि प्राप्त भएका सुझावहरुको संक्षेपीकरण क्रमशः **अनुसूची- ५, ६, ७, ८ र ९** मा समावेश गरिएको छ । यसै गरी समितिले प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड गरी दुईबटा उपसमिति (**अनुसूची १०**) गठन गरेको थियो । अवधारणापत्र सहितको भावी संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदाको लागि समिति र उपसमितिहरुलाई सहयोग गर्न विज्ञहरु पनि नियुक्त गरिएको थियो । उपसमितिहरुले विज्ञ समूहको सहयोगमा निर्दिष्ट ढाँचा बमोजिम विषय वस्तुको मन्थन र विश्लेषण गर्दै अवधारणापत्र तयार गरेका छन् । उपसमितिहरुले उक्त अवधारणापत्रका खण्ड खण्डमा छलफल गर्दै विज्ञहरुबाट थप राय प्रतिक्रिया र सुझाव समेत प्राप्त गरेको थियो । यसै सन्दर्भमा माननीय सदस्यहरुलाई विषयगत जानकारी दिलाउने हेतुले विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरुलाई आमन्त्रण गरी प्रस्तुतीकरणका लागि अनुरोध गरिएको थियो । विषयगत विषेशज्ञहरुबाट भएका प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी विवरण **अनुसूची ११** मा दिइएको छ ।

परिच्छेद-२

प्रचलित सिद्धान्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

२.१ प्राकृतिक स्रोत सम्वन्धी प्रचलित सिद्धान्तहरू

विश्वले हालसम्म प्राप्त गरेको विकासको क्रमसँगै प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्वर्द्धन, उपयोग, त्यसबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड र वातावरण संरक्षण जस्ता सवालहरू जोडिएर आएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले विकास, वातावरण र प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा हालसम्मका उपलब्धि, अनुभव र बहसबाट केही महत्वपूर्ण सिद्धान्त प्रतिपादन भएका छन् । राष्ट्रको संविधान, कानून एवं नीति निर्माण प्रक्रियामा समेत तिनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यहाँ नेपालको भावी संविधानको निर्माण एवं राज्यको पुनर्संरचनाको सन्दर्भमा सान्दर्भिक प्राकृतिक स्रोतसँग सरोकार राख्ने केही महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरूको चर्चा गरिएको छ । संविधानको प्रस्तावित खाका तयार गर्दा यी सिद्धान्तहरुलाई समेत आधार लिइएको छ ।

२.१.१ दिगो विकासको सिद्धान्त ***(Principle of Sustainable Development)***

विश्वमा बढ्दो पूर्वाधार निर्माण, आर्थिक विकास लगायतका विकासका क्रियाकलापहरूले मानव स्वास्थ्य, प्राकृतिक स्रोत र समग्र वातावरणमा नकारात्मक असर पारे पछि विश्व समुदायको वातावरण संरक्षणको अभियानसँगै दिगो विकासको सिद्धान्तको उदय भएको हो । दिगो विकासको सिद्धान्तका दुई वटा महत्वपूर्ण पक्ष रहेका छन् । पहिलो, निर्णय प्रक्रियामा विकास र वातावरणको अवधारणालाई एकाकार गरेर लैजानु पर्छ । दोस्रो, विकास प्रक्रियामा वातावरणीय पक्षलाई उचित ध्यान दिनुका साथै विकास प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा अन्तरसन्ततीय समन्याय कायम गर्नुपर्दछ । अर्थात् आजको पुस्ताको आवश्यकता परिपूर्ति गर्दा भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमतामा कुनै सम्झौता नगरी विकास प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनु पर्दछ ।

नेपालमा गणतन्त्रको आगमन पश्चात् देशको ध्यान आर्थिक क्रान्ति तर्फ केन्द्रित हुनुपर्ने धारणा प्रमुख राजनीतिक दल, नागरिक समाज एवं आम जनसमुदायको रहेको पाइन्छ । यसर्थ नेपालको ध्यान राष्ट्रव्यापि रुपमा पूर्वाधारको व्यापक निर्माण गर्दै औद्योगिकरणमा केन्द्रित हुने देखिन्छ । औद्योगिकीकरण र आर्थिक विकासतर्फ अगाडि बढ्ने क्रममा नेपालको मुख्य एजेण्डा आर्थिक विकास गर्दा वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने सम्भावना तर्फ विशेष ध्यान दिन जरुरी छ । यसका साथै नेपालमा बढ्दो रुपमा देखा परेका विभिन्न खालका वातावरणीय समस्याहरु हाम्रा सामु छन् । यो चुनौतीको सामना गर्न दिगो विकासको सिद्धान्त नेपालको भावी विकास नीतिको आधार हुनु पर्ने देखिन्छ ।

२.१.२ पूर्वसावधानीको सिद्धान्त ***(Precautionary Principle)***

यस सिद्धान्तले कुनै पनि विकास कार्यक्रम शुरु गर्नु पूर्व त्यसले मानव स्वास्थ्य, प्राकृतिक स्रोत र समग्र वातावरणमा पार्ने नकारात्मक प्रभावको पूर्व अनुमान गरी त्यस्तो प्रभाव पर्न नदिन पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्ने कुरामा जोड दिन्छ । यस सिद्धान्तका प्रमुख तीन पक्ष रहेका छन् । पहिलो, कुनै पनि विकास निर्माण कार्य संचालन गर्नुपूर्व त्यसले पार्ने नकारात्मक प्रभावको पूर्वानुमान गरी आवश्यक सावधानी लिने । दोस्रो, मानवीय क्रियाकलापले प्राकृतिक स्रोत, मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा स्पष्ट रूपमा यति नै नोक्सानी पुर्‍याउँदछ भन्ने निश्चित गर्न नसकिए तापनि यस्ता क्रियाकलापहरुले नकारात्मक असर पुर्‍याउने सम्भावना वा संकेत देखा परेमा पूर्व सावधानी लिनु पर्ने । तेस्रो, विकास निर्माणका कार्यहरुले वातावरणमा कुनै नकारात्मक असर पुर्‍याउदैन भनी पुष्टि गर्ने दायित्व तिनका प्रस्तावकमा राख्ने । वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन पद्धति पनि यसै सिद्धान्तबाट अभिप्रेरित छ ।

यसर्थ पूर्व सावधानीले मानव स्वास्थ्य, प्राकृतिक स्रोत एवं वातावरणमा पर्ने नकारात्मक असरलाई न्यून गर्ने हुँदा विकास सम्बन्धी क्रियाकलाप गर्दा पूर्व सावधानीको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसो गर्दा मानवीय क्रियाकलापले स्वास्थ्य र प्राकृतिक स्रोत र वातावरणमा पर्ने नकारात्मक असरलाई अधिक मात्रामा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । यसर्थ भावी नेपालको वातावरण संरक्षण र विकास नीतिको निर्देशक सिद्धान्त पूर्व सावधानीको सिद्धान्त बन्नु पर्ने देखिन्छ । यस अन्तर्गत प्रकोपकालिन अवस्थामा प्रभावित समुदायको संरक्षण एवं प्रकोपबाट पीडित समुदायलाई उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था समेत गर्नु आवश्यक छ ।

२.१.३ सार्वजनिक न्यासको सिद्धान्त ***(Public Trust Doctrine)***

यो सिद्धान्त प्राकृतिक स्रोत संरक्षण र सर्वसाधारण जनताको प्राकृतिक स्रोत माथिको अधिकार सुनिश्चित गर्ने दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण छ । यस सिद्धान्तका प्रमुख तीन पक्ष रहेका छन् । (१) हावा, पानी, जमिन, जंगल जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरू प्रकृतिका उपहार हुन् । (२) ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका स्थलहरुको संरक्षण, सम्वर्द्धनमा पनि सर्वसाधारण जनताको पहुँच एवं अधिकार सुनिश्चित हुनु पर्दछ (३) त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतहरू समन्यायिक रूपमा सवैलाई उपलव्ध हुनु पर्दछ । मानव जीवनको प्रमुख आधारको रुपमा रहेका यस्ता स्रोतहरुलाई भावी संविधानले सार्वजनिक न्यासको सिद्धान्तलाई निर्देशक सिद्धान्तको रुपमा अवलम्बन गर्न आवश्यक छ ।

२.१.४ प्रदूषक देयको सिद्धान्त ***(Polluter's Pay Principle)***

विज्ञानको सफलतासँगै मानव समुदायले विभिन्न खालका रासायनिक (Chemical) एवं संक्रामक (Hazardthous) उद्योगको विकास गरेको छ । त्यस्ता उद्योगमा हुने प्रस्फुटन तथा त्यस्ता उद्योगबाट निस्कने फोहरका कारण वातावरण प्रदूषित भएको र जन स्वास्थ्यमा गंभीर खालका नकारात्मक प्रभावहरु परेको पाइन्छ । त्यस्ता उद्योगमा हुने अनपेक्षित प्रस्फुटन एवं त्यसबाट निस्केको संक्रामक फोहरबाट वातावरण, प्राकृतिक स्रोत एवं जनस्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक प्रभाव रोक्न आवश्यक छ । यसका लागि आफ्ना क्रियाकलापबाट वातावरण एवं मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पर्न नदिन र परेको खण्डमा पनि त्यस्ता असर कम गर्ने तथा वातावरणलाई पहिलेकै अवस्थामा ल्याउने प्रदूषकको दायित्व तोक्न आवश्यक छ । यही परिवेशमा प्रदूषक देयको सिद्धान्तलाई वातावरणीय न्यायको एउटा महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रुपमा लिइएको छ । यस अनुसार, कुनै वस्तु वा सेवाको उत्पादन कार्यबाट प्राकृतिक स्रोत, मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा नकारात्मक असर परेमा त्यसको नियन्त्रण वा रोकथाम गर्न लाग्ने खर्च व्यहोर्ने दायित्व प्रदूषकको हुन्छ ।

भविष्यमा नेपालमा औद्योगिक विकास, पूर्वाधार निर्माण तथा नयाँ प्रविधिको प्रयोगबाट वातावरणमा गंभीर नकारात्मक असर पर्ने सम्भावनालाई ध्यानमा राखी वातावरण संरक्षण र आर्थिक विकासको बीच सन्तुलन समेत कायम गर्न संविधान निर्माणमा प्रदूषक देयको सिद्धान्तलाई उचित ध्यान दिन आवश्यक छ ।

२.१.५ प्राकृतिक स्रोतमाथिको सार्वभौम अधिकारको सिद्धान्त ***(Principle of Permanent Sovereignty Over Natural Resources)***

कुनै पनि देशको विकासमा त्यस देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतको उपयोगको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट आर्थिक उपलब्धि हासिल गर्नका लागि त्यस्ता स्रोतमाथि सम्बन्धित देशको सार्वभौम अधिकार हुन आवश्यक छ । यही कुरालाई जोड दिंदै अन्तर्राष्ट्रिय परम्परागत कानूनको महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रुपमा प्राकृतिक स्रोतमाथि सार्वभौम अधिकारको सिद्धान्तको प्रतिपादन भएको हो । यो सिद्धान्त अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय कानूनमा पहिलो पटक सन् १९७२ को स्टकहोम घोषणापत्र र त्यस पछि १९९२ को रियो घोषणापत्र एवं जैविक विविधता महासन्धिमा स्पष्ट रुपमा समावेश भएको पाइन्छ ।

प्राकृतिक स्रोत माथि सार्वभौम अधिकारको सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतमाथि सम्बन्धित देशको सार्वभौम अधिकार रहन्छ । त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग सम्बन्धी नीति बनाउने अधिकार पनि सोही देशमा रहन्छ तर आफ्नो देशको नीति अनुरूप प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा अर्को देशमा कुनै पनि किसिमको नकारात्मक प्रभाव नपर्ने गरी गर्नु पर्दछ । कतिपय अवस्थामा यो सिद्धान्तको प्रयोग गर्दा राज्यमा निहित प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग सीमित वर्गको स्वार्थका लागि हुने र वहुसंख्यक जनता प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभांशबाट बञ्चित हुने अवस्था देखा पर्दछ । तसर्थ प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन एवं उपयोगमा स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता दिने र त्यस सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित समुदायलाई अनिवार्य रुपमा सहभागी गराउने नीति समेत अवलम्बन गर्न आवश्यक छ । यो सिद्धान्त एउटै देशभित्र पर्ने संघीय इकाइहरु बीचको सम्बन्धमा समेत आकृष्ट हुने देखिन्छ । कुनै एक प्रादेशिक सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा अर्को प्रदेशमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी अधिकतम जनताको हितमा गर्नु पर्दछ ।

२.१.६ लाभको समन्यायिक बाँडफाँडको सिद्धान्त ***(Principle of Equitable Sharing of Benefit)***

प्राकृतिक स्रोत, खासगरी जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड वर्तमान विश्वको एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा हो । यो सिद्धान्तलाई जैविक विविधता महासन्धि, १९९२ ले पनि अंगीकार गरेको छ, । जस अनुरूप कुनै पनि देशमा उपलव्ध जैविक विविधता माथि सम्बन्धित देशको सार्वभौम अधिकार हुने, कुनै विदेशी राष्ट्र वा संस्थाले त्यस्ता स्रोतमाथि पहुँच सिर्जना गर्दा सम्बन्धित देशकोसहमति लिनु पर्ने, त्यस्ता स्रोतबाट प्राप्त हुने लाभको बाँडफाँड सम्भौतामा तोकिए बमोजिम हुने र त्यस्तो सम्भौताबाट प्राप्त प्रतिफल सम्बन्धित देशले समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा त्यस्ता स्रोतहरुको संरक्षण गर्ने आदिबासी लगायतका स्थानीय समुदायसँग समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा बाँडफाँड गर्नु पर्दछ । यसका अतिरिक्त आई.एल.ओ. महासन्धि, १६९ ले पनि आदिबासी (Tribal) समुदायको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारको बारेमा केही व्यवस्था गरेको छ । यस महासन्धिले यी समुदायको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारको संरक्षणमा जोड दिएको छ । जस अन्तर्गत यी समुदायको प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, उपयोग र व्यवस्थापनमा सहभागिताको अधिकार पर्दछ ।

प्रवराधिकारको सिद्धान्त (Principle of Emminent Domain) अनुसार देशमा उपलव्ध प्राकृतिक स्रोतको अन्तिम स्वामित्व राज्यमा निहित हुने हुँदा राज्यले सार्वजनिक हितका लागि प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्न सक्नेछ । तर राज्यको त्यस्तो निर्णय भने स्वेच्छाचारी हुनु हुँदैन । यसर्थ प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी कुनै पनि निर्णय गर्दा राज्यले प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण सम्बन्धित समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने तथा सकेसम्म प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी परियोजनाबाट त्यस्ता समुदायको विस्थापन नहुने गरी गर्ने, विस्थापन नै हुने अवस्थामा उनीहरुको पुनर्वास र उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने र त्यस्ता परियोजनाबाट प्राप्त प्रतिफलको निश्चित अंश समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा त्यस्ता समुदायलाई उपलव्ध गराउने गरी गर्नु पर्दछ ।

यसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मान्यता प्राप्त सिद्धान्त, नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्भौताका प्रावधान एवं स्थानीय समुदायका भावना र सामाजिक आन्दोलनका माग समेतलाई ध्यानमा राखी भावी संविधानमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था भावी संविधानमा गरिनु आवश्यक छ ।

२.२ आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड सम्वन्धी प्रचलित सिद्धान्त

देशमा विद्यमान गरिबीको स्थितिबाट मुक्त भई एक समृद्ध, सन्तुलित र समावेशी नेपालको सिर्जना गर्नु दीर्घकालीन विकासको मूल उद्देश्य हो । यस उद्देश्यलाई हासिल गर्न साधन स्रोतको उचित परिचालन र ब्यवस्थापन गरी विकासको गतिलाई तीव्रता दिन अत्यावश्यक छ ।

आर्थिक विकास र गरिबी निवारणको उद्देश्य हासिल गर्न कृषि क्षेत्रको उच्चतम विकास, तुलनात्मक लाभ, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको आधारमा सम्पूर्ण आर्थिक अवयवहरुको पूर्ण रुपमा उपयोग गर्दै औद्योगिक क्रान्ति, विद्यमान अपार जलस्रोतको विवेकशील दोहन, अतुलनीय प्राकृतिक सौन्दर्य एवं पर्यटकीय भूदृश्य तथा सांस्कृतिक सम्पदाको अधिकतम उपयोग गर्नु आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा विशाल बजार भएका र द्रुततर गतिमा विकास गरिरहेका दुई छिमेकी देशहरुबाट उपलब्ध हुने अवसरको अधिकतम फाइदा लिन सकिने अवस्था रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रको विकासमा सिंचाई सुविधाको विस्तार, कृषि ऋणको पहुँचमा वृद्धि, अनुसन्धान र विकास, ग्रामीण सडकको विस्तार र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजार प्रवर्धन गरी उत्पादनलाई आधुनिकीकरण, विविधीकरण र व्यवसायीकरण गर्नु कृषि क्षेत्रको वृद्धिका रणनीति हुन् । यसै गरी गैरकृषि क्षेत्रमा कैयौं विषय परे पनि समग्रमा उत्पादनमूलक र सेवामूलक क्षेत्र पर्दछन् । यसभित्र पर्यटन र ब्यापार महत्वपूर्ण छन् । यस्ता क्षेत्रको विकासको लागि तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको आधारमा निजी क्षेत्रको विकासलाई प्रवर्धन गर्नु जरुरी छ ।

देश विकासमा निजी क्षेत्रको उच्चतम सहभागिताको लागि निजी क्षेत्र मैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, नागरिकलाई देशको कुनै पनि स्थानमा स्वतन्त्रतापूर्वक पेशा, व्यवसाय, रोजगारी, उद्योग, ब्यापार र लगानी गर्न

पाउने र उनीहरुको सिर्जनशीलतालाई अधिकतम उपयोग गर्न राज्यले सम्पत्तिको सम्मान र संरक्षण गर्दै सम्पत्ति आर्जन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने तथा सोको कारोबार र उपभोग गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

यसका अलावा लगानी प्रवर्धनको लागि उद्योग, व्यापार सम्वन्धी अवरोध हटाउने, प्रशासनिक कठिनाई न्यून गर्ने, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, व्यवसाय भित्र प्रवेश र वहिर्गमनको प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने जस्ता कार्यहरु अत्यावश्यक हुन्छन् । साथै राज्यका लागि भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने काम पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने लगायत अन्य रणनीतिमा सवै तहका सरकारहरु वीच समभ्रुदारी, सहकार्य र समन्वय हुनु जरुरी छ ।

आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न निजी क्षेत्रको योगदान ठूलो र महत्वपूर्ण भए तापनि सरकारी क्षेत्रको नेतृत्व अपरिहार्य रहन्छ । निजी क्षेत्रको अधिकतम संलग्नता र वजारमुखी अर्थतन्त्रले राष्ट्रिय क्षमता विकासलाई अगाडि बढाउन मद्दत गरे पनि पूर्वाधारको कमजोर अवस्था, असमावेशी विकास तथा असमानतालाई हटाउन मिश्रित अथतन्त्रको विकासमा सरकारले संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्नु जरुरी देखिन्छ । त्यसै गरी बजारको पहुँच नभएका वा वजार प्रतिस्पर्धा नभएको अवस्थामा आर्थिक स्रोतको असमान वितरण भै सीमित व्यक्तिमा केन्द्रीकृत हुने अवस्थामा वा अन्य यस्तै अवस्थामा राज्य सचेत भै सोही अनुसारको नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । जनताको संलग्नता र सहभागिता वृद्धि गर्दै सम्भाव्य क्षेत्रहरुमा सहकारी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्दा लागत कम भई व्यवसाय एवं सेवा क्षेत्रको लाभमा वृद्धि हुन सक्ने सम्भावना पनि रहन सक्छ ।

देशमा भएको अपार जलस्रोतलाई उपयोग गरी सिंचाई क्षेत्रको व्यापक विस्तार, कम लागतको विद्युत शक्ति उत्पादन गरी दिगो तथा वातावरण मैत्री ढङ्गमा विद्युत सेवा विस्तार, आर्थिक वृद्धिको प्रवर्धन तथा ग्रामिण क्षेत्रका जनताको जीवनस्तर उकास्न ग्रामीण विद्युतीकरणलाई तीव्र गति दिने र जलविद्युतलाई विकास गरी यसबाट अधिकतम लाभ लिन सकिन्छ ।

पर्यटन क्षेत्र नेपालको वलियो आर्थिक उपार्जन गर्न सक्ने क्षमता भएको एउटा महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक क्षेत्रहरुको संरक्षण तथा प्रवर्धन सहज, सुरक्षित र विश्वसनीय हवाई सेवाको विकास, पर्यटकीय क्षेत्रको विकास तथा वजार प्रवर्धन, पर्यावरणीय संरक्षण र व्यवस्थापनबाट पर्यटन क्षेत्रको योगदानमा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

लगानी मैत्री वातावरण सुदृढ भएपनि देशमा रहेको बचत र लगानीबीचको दूरीको कारणले देशमा उपलब्ध हुने पूँजीले मात्र उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न कठिनाई हुने हुनाले वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नु जरुरी हुन्छ । त्यसैगरी गरीवी निवारण, पूर्वाधार विकास र अन्य विकास निर्माणका कामलाई अगाडि बढाउन वैदेशिक सहायताको भूमिका महत्वपूर्ण हुन सक्दछ । वैदेशिक सहायता तथा ऋणको उच्च आर्थिक र सामाजिक प्रतिफल दिने गरी राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा उपयोग गर्न र सन्तुलित विकासको उद्देश्य हासिल गर्न यस्ता सहायताको अधिकतम उपयोग गरी दीर्घकालीन रुपमा स्रोत परिचालनमा वृद्धि गरी आत्मनिर्भरता तर्फ अग्रसर हुन सकिन्छ ।

औद्योगिक विकासका लागि नेपालले तुलनात्मक लाभ भएका क्षेत्रको पहिचान गरी विकास गर्ने, आन्तरिक एवं वाह्य स्रोतबाट बढि से बढि पूँजी आकर्षित गर्दै औद्योगिकीकरणको दिशातिर उन्मुख गर्ने, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बढ्दै गएको अन्तर-उद्योग (Intra-Industry) व्यापारबाट फाइदा लिन प्रोत्साहित गर्ने तथा उत्पादनका समस्त पृष्ठ र अग्र सम्बन्धलाई समेट्ने रणनीति तयार गरी औद्योगिक विकासलाई प्रवर्धन र विकास गर्न सकिन्छ । यसो गर्दा रोजगारदाता, श्रमिक र सरकारका बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्ने र श्रमिकको आधारभूत अधिकारलाई संरक्षण गर्ने नीति अवलम्वन गर्नु पर्नेछ ।

भारत र चीनको तीव्र समृद्धि तथा विश्व अर्थतन्त्रमा उनीहरुको बढ्दो प्रभावको पृष्ठभूमिमा नेपालले भौगोलिक निकटताको सदुपयोग गर्न सक्नु पर्दछ । नेपालले यी देशहरुको उत्साहप्रद आर्थिक वृद्धि, वढ्दो आन्तरिक माग र अन्य मुलुकहरुमा बढ्दै गएको निर्यात व्यापारलाई ध्यानमा राखी यी देशहरुको ब्यापार, लगानी, यातायात, पर्यटन आदिबाट लाभ लिने गरी रणनीति तयार गर्नु पर्दछ ।

सामाजिक वञ्चितीकरणको कारणले पछाडि परेका र उपेक्षित तथा उत्पीडित वर्गलाई राज्यले विभिन्न ऐन, कानून तथा कार्यक्रम मार्फत राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा मूल प्रवाहीकरण गर्नु आवश्यक छ । भौगोलिक क्षेत्रबीचको असन्तुलन हटाउन सरकारले क्षेत्रगत आवश्यकतालाई उचित ध्यान दिई सरकारी लगानी बढाउने, स्थानीय तहमा विद्यमान तुलनात्मक लाभको भरपुर सदुपयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने र ती क्षेत्रहरुमा निजी क्षेत्रको लगानी बढाउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय विकासको क्षेत्रमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गरी महिला अधिकार र लैङ्गिक समानताको सुनिश्चितता गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

देश विकासका माथि लेखिएका उद्देश्य सबै तहका सरकारको प्रतिबद्धता र सामञ्जस्यबाट मात्र प्राप्त हुन सक्दछ । यसको लागि नीति र योजना बनाउने जिम्मेबारी, आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड र स्रोतको उपलब्धता सम्बन्धी व्यबस्था स्पष्ट हुन जरुरी छ ।

संघीय व्यवस्थामा विभिन्न सरकारहरूका बीचको कार्य विभाजनलाई संघीय व्यवस्थाको एउटा महत्वपूर्ण कडीका रूपमा लिइन्छ । संघीय सरकार र संघीय एकाई (प्रदेश/राज्य र स्थानीय निकाय) हरू बीच दोहोरो जिम्मेवारी नपर्ने गरी स्पष्ट कार्य विभाजन नभएसम्म सम्बन्धित निकायलाई उत्तरदायी बनाउन र खर्चको व्यवस्थापन गर्न कठिन हुन्छ । तसर्थ, तिनीहरुबीच आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड तथा ऋण र अनुदानको हस्तान्तरण आदिको दायित्व एवं अधिकार सुस्पष्ट रुपमा विभाजित हुनुपर्छ ।

देहायमा अनुच्छेदहरुमा आर्थिक अधिकार, राजस्वको स्रोत बाँडफाँड, ऋण र वित्तीय हस्तान्तरणको सैद्धान्तिक पक्षको संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ :-

२.२.१ आर्थिक अधिकार

संघीय शासन प्रणालीमा सरकारका हरेक तहको उत्तरदायित्व निर्धारण गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक नीति तर्जुमा, वित्तीय प्रबन्ध (financing) तथा सेवाको स्तरको मानकस्तर निर्धारण गरी सार्वजनिक सेवाको वितरण तथा अन्य वस्तु तथा सेवाको प्रभावकारी तथा दक्षतापूर्वक व्यवस्थापन गर्न विभिन्न तहका सरकारहरुबीच यस्तो उत्तरदायित्व निर्धारण गरिन्छ । यस्तो उत्तरदायित्व प्रायशः संविधानमा किटान गरिएको हुन्छ जसले खर्चको उत्तरदायित्वलाई पनि निर्धारित गर्दछ । सेवाको प्रकृति हेरी यस्ता उत्तरदायित्व सहवर्ती पनि हुन सक्छन् । तर सहवर्ती उत्तरदायित्व कुन तहको सरकारले कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा संविधान वा संघीय कानूनद्वारा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ । आर्थिक उत्तरदायित्वको निर्धारण संविधानद्वारा व्यवस्थित गरिए पनि यस्तो उत्तरदायित्वलाई थप व्याख्या र कार्यान्वयन गर्ने अख्तियारी कानूनद्वारा निर्धारण हुन्छ । यस्तो कानून बनाउने अधिकार विधायिकी शक्तिबाट प्राप्त हुन्छ ।

सार्वजनिक सेवाहरूको प्रभावकारिता तथा न्यायपूर्ण वितरण प्रणालीलाई सुनिश्चित पार्न देहायका सिद्धान्त एवं व्यवस्थालाई अवलम्बन गरिएको देखिन्छ :-

(अ) **सार्वजनिक सेवाको दक्षता** : न्यूनतम भौगोलिक क्षेत्रमा लाभ र लागतलाई आन्तरिकीकरण र सन्तुलित गरी सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न सकिएमा त्यस्ता सेवाहरूले स्थानीय जनताको चाहना र आवश्यकतालाई प्रभावकारी रूपमा समेट्न सक्दछन् । राजनैतिक क्षेत्राधिकार र फाइदा लिने क्षेत्र समान हुने हुनाले जनताको पक्षमा निर्णय हुने र सरकारलाई बढी उत्तरदायी बनाउन मद्दत पुग्ने हुन्छ ।

नेपालको. अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक श्रमको ठूलो भूमिका छ । त्यस क्षेत्रमा पनि खास गरी महिलाहरुको घरेलु श्रमको गणना राष्ट्रिय आयमा नगण्य मात्रामा छ । त्यसैले यो समस्यालाई निराकरण गर्नका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्दा यसलाई पनि व्यवस्थित गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

यस सिद्धान्तअनुसार राष्ट्रिय दायरामा पर्ने राष्ट्रिय सुरक्षा, परराष्ट्र सम्वन्ध, मौद्रिक र वित्तीय नीति जस्ता अधिकारहरू केन्द्रीय सरकारको मातहतमा रहनुपर्ने हुन्छ । अन्य अधिकारहरूको हकमा प्रभावको दायरा प्रदेश वा स्थानीय जुन तहमा हुन्छ सोही तहमा प्रदान गर्नुपर्छ । कुनै कुनै अधिकारहरू भने दुई वा दुई भन्दा बढी सरकारका तहहरूले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो जिम्मेवारी सरकारका सबै तहको सहयोगमा दोहोरो नपर्ने गरी बाँडफाँड गर्नु पर्दछ ।

(आ) **सेवाको समतामूलक वितरण** : मुलुकको जुनसुकै क्षेत्र र वर्गका जनताले समानस्तरको सेवा र अवसर प्राप्त गर्न सक्नु पर्दछ । विभिन्न क्षेत्रको गरिबीको फरक अवस्था तथा सरकारका विभिन्न तहहरूमा रहेको स्रोत, साधन र क्षमताको विविध अवस्थाले गर्दा सबै जनतालाई समान स्तरको सेवा दिने र अवसर प्रदान गर्ने काम संघीय एकाईहरूले गर्न सक्दैनन् । यसको दायित्व संघीय सरकारले लिनु पर्ने र व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

(इ) **आयको न्यायपूर्ण पुनर्वितरण** : बढी आय भएका व्यक्ति, क्षेत्र र स्रोतवाट प्रगतिशील कर सङ्कलन गरी देशमा विद्यमान असमानता र गरिबी न्यूनीकरण तथा समाजकल्याणका काममा सहयोग गर्नु केन्द्रको कर्तव्य रहन्छ । प्रगतिशील कर लगाउने र यसको न्यायपूर्ण पुनर्वितरण गर्ने जिम्मेवारी केन्द्रले नै लिनुपर्ने हुन्छ ।

(ई) **समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन** : राष्ट्रिय तहको आर्थिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमहरू जस्तै मुद्रास्फीती र मौद्रिक नीति, वित्त नीति (कर, ऋण र खर्चका बीच समन्वय) तथा यी सँग सम्बन्धित अन्य समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा प्रभाव पार्ने विषयहरूको दायित्व संघीय सरकारले नै लिनुपर्ने हुन्छ । यस किसिमका नीतिहरूले देशको आर्थिक वृद्धि, गरिबी, मुद्रास्फीति, बेरोजगारी जस्ता विषयहरूमा प्रभाव पार्ने हुनाले यस्ता जिम्मेवारीहरू संघीय एकाईहरूका दायराभन्दा बाहिर पर्दछन् ।

(उ) **आन्तरिक बजारको संरक्षण** : संघीय एकाईहरूले आफ्नो क्षेत्रको श्रम, पूँजी र अन्य आर्थिक/राजनैतिक स्वार्थवाट प्रेरित भई देशको विभिन्न क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु तथा सेवाहरूको निर्वाध ओसार-पसारमा अवरोधहरू सृजना गर्न सक्छन्, जसवाट विभिन्न एकाईहरू बीच असामञ्जस्यपूर्ण आर्थिक सम्बन्ध पैदा गर्ने, आर्थिक कुशलता (efficiency) मा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने र एउटै राष्ट्रको साझा बजारका अवधारणा विपरितको कार्य हुन सक्ने हुनाले आन्तरिक बजार संचालनको प्रभावकारी संयन्त्रको जिम्मेवारी केन्द्रले अवलम्बन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

(ऊ) **अर्ध-सार्वजनिक सेवाहरूको व्यवस्था** : साधारणतया शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा जस्ता सेवाहरू सरकारले प्रदान गर्ने भए तापनि यस्ता सेवाहरू निजी क्षेत्रबाट पनि प्रदान गर्ने गरिन्छ । तर सामाजिक न्यायको हिसावले यस्ता सेवाहरूको विस्तारमा राज्यले बढि नै योगदान गर्नुपर्छ । यस्तो जिम्मेवारी संघीय सरकारले लिए पनि कार्य विभाजन बाँडफाँडमा व्यवस्था गर्दै संघीय एकाईहरूले पनि यी सेवा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

(ए) **खर्चको अधिकार (Spending Power) :** माथि उल्लिखित सिद्धान्तहरु हुँदा हुदै पनि विभिन्न तहका सरकारहरुको आ-आफ्नो प्राथमिकीकरण हुने हुनाले आर्थिक अधिकारको बाँडफँड र कार्यान्वयनमा केही हदसम्म द्विविधा र असामञ्जस्य हुन सक्छ । यस सन्दर्भमा आर्थिक अधिकारको वाँडफँड र कार्यान्वयनको समन्वय खर्चको अधिकारको माध्यमवाट गरिन्छ । यसले प्रत्येक तहको सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र निर्णय गर्ने र खर्च गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । तर संघीय सरकारले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न बजेट घाटा तोक्ने, ऋण लिन पाउने अधिकारको व्यवस्थापन गर्ने तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्वन्धी नियम कानूनको तर्जुमा गर्न सक्दछ ।

यस परिप्रेक्ष्यमा देशभरि नीति, मानकस्तर, गुणस्तर र सेवाको स्तरमा सामञ्जस्य एवं एकरुपता ल्याउन सरकारले राष्ट्रिय स्तरको नीति र गुणस्तर कायम गर्ने र आर्थिक अधिकारको क्षेत्रमा आवश्यक नीति, मानकस्तर र रेखदेख सम्बन्धी आधारभूत कानून बनाउन आवश्यक रहन्छ ।

विभिन्न तहका सरकारहरु बीच अधिकारको प्रयोगमा दोहोरोपन हटाउन र विवाद कम गर्न अधिकारको स्पष्ट बाँडफाँड हुन जरुरी छ । अधिकारहरु स्पष्ट नभएको अथवा परिभाषित नभएको वा बाँडफाँड नभएको अवस्थामा अधिकारहरुलाई स्पष्ट बनाउन तथा तिनको कार्यान्वयन र व्यवस्थापन पक्ष विवादरहित बनाउने काममा संघीय सरकारले खेल्ने भूमिका सन्तुलित र न्यायपूर्ण हुन्छ ।

सहवर्ती क्षेत्राधिकार भित्रका विषयमा संघीय व्यवस्थापिकाले आधारभूत कानून (Framework Legislation) तर्जुमा गरी प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार तोक्न सक्ने र प्रादेशिक व्यवस्थापिका

र स्थानीय सरकारले सो संघीय कानूनका आधारमा उक्त कानूनसँग नबाझिने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था मिलाई कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न तहका सरकार बीच विवाद कम हुने, गुणस्तर र अधिकारमा सामञ्जस्य रहने तथा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले आ-आफ्नो परिस्थिति र चाहना अनुसार कार्यान्वयनको व्यवस्था गर्दा कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन्छ ।

यी सिद्धान्तहरुका आधारमा सरकारका विभिन्न तहहरु बीच हुन सक्ने खर्चभारको दायित्व निर्धारणका लागि प्रतिनिधिमूलक सूची **अनुसूची-१२** मा दिइएको छ । यसमा खर्चको जिम्मेवारीलाई कार्यगत क्षेत्र अनुसार विभाजन गरी तिनलाई पुनः नीति निर्माण, मानकस्तर (Standard) निर्धारण र सुपरिवेक्षण (Supervision), आपूर्ति र प्रशासन तथा उत्पादन र वितरणमा विभाजन गरिएको छ । अधिकांश कार्यगत क्षेत्रहरुको नीति निर्माण, मानक स्तर निर्धारण र सुपरिवेक्षण कार्य संघीय स्तरबाट भएको देखिन्छ भने कतिपय विषयगत क्षेत्रहरुमा नीति निर्माण, मानकस्तर निर्धारण र सुपरिक्षण गर्ने काम वाह्य क्षेत्रबाट भएको पनि पाइन्छ । नीति निर्माण, मानक स्तर निर्धारण र सुपरीवेक्षणको कार्यमा संघीय सरकारको बढी भूमिका भएको पाइन्छ भने आपूर्ति तथा प्रशासन, उत्पादन र वितरणको काममा प्रदेश, स्थानीय सरकार र निजी क्षेत्रको भूमिका बढी देखिन्छ । कार्यगत क्षेत्रको प्रकृति अनुसार कुनैमा कुनै एक तहको सरकार मात्र संलग्न भएको र कुनैमा दुई वा सो भन्दा बढी तहका सरकार संयुक्त वा एकल रुपमा जिम्मेवार भएको देखिन्छ ।

२.२.२ राजस्व स्रोतको बाँडफाँड

आर्थिक अधिकार स्पष्ट किटान भइसकेपछि विभिन्न तहका सरकारहरूलाई आफ्नो दायित्व पूरा गर्न स्रोत आवश्यक हुन्छ । यस्तो स्रोत सरकारका सम्बन्धित तहलाई दिइएको राजस्वका साधन, वित्तीय हस्तान्तरण र ऋणबाट प्राप्त हुन्छ । वित्तीय संघीयताका विषयमा उपलव्ध अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट केन्द्र र संघीय एकाईहरूका बीच राजस्व स्रोतको बाँडफाँडका सम्बन्धमा मुख्यतया देहायका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् ।

अ) **आर्थिक दक्षता (Efficiency)** : चलायमान प्रकृतिका निकाय र व्यापारिक वस्तु तथा सेवाहरूमा लाग्ने करको तोकिएका निश्चित वस्तु माथि नीति निर्धारण गर्न जिम्मेवारी संघीय एकाईहरूलाई सुम्पिंदा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुने, करको दर विभिन्न प्रदेश/स्थानमा फरक हुन सक्ने, बढी कर लगाइएको क्षेत्रबाट व्यावसायिक व्यक्ति तथा संस्थाहरु पलायन भै कम कर लाग्ने क्षेत्रमा जान सक्ने र संघीय सरकारहरूले आफ्नो क्षेत्रमा व्यवसाय र लगानी आकर्षण गर्न कर घटाउने वा खर्च पूर्ति गर्न करको दर बढाउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसै गरी एकै व्यावसायिक निकायका उत्पादन/ वितरण एकाइ देशका विभिन्न क्षेत्रमा अवस्थित हुन सक्ने तर कर एक क्षेत्रमा तिर्ने अवस्था रहने, आयात एक भन्सार विन्दुमा हुने तर उपभोग अन्य क्षेत्रमा हुने जस्ता कारणहरूले गर्दा चलायमान सेवा, वस्तु र व्यक्तिमा लाग्ने करहरूको दर केन्द्रले तोक्नु र सङ्कलन पनि केन्द्रले नै गर्नु बढी प्रभावकारी मानिन्छ ।

आ) **सामाजिक न्याय** : सामाजिक न्यायको सिद्धान्त अनुसार कम आयमा कम दरको र बढी आयमा बढी दरको प्रगतिशील कर लगाई स्रोतको पुनर्वितरण गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रदेश वा स्थानीय सरकारलाई यस्तो अधिकार प्रदान गर्दा करको आधार तथा दरमा एकरूपता नहुने, उच्च आय भएका व्यक्ति/संस्थाहरूलाई आफ्नो क्षेत्रमा आकर्षण गर्ने र निम्न आय भएकालाई निरुत्साहित गर्ने कामहरू हुन सक्छन् । त्यसैले यस्ता करहरू (खास गरी आय कर तथा लगानीबाट प्राप्त हुने कर) सङ्कलन गर्ने कार्यको अभिभारा केन्द्रलाई दिनु उपयुक्त मानिन्छ ।

इ) **प्रशासकीय व्यवहारिकता** : कर प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त तवरले कर मूल्यांकन र सङ्कलन गर्न सक्ने क्षमता भएको निकायलाई कर सङ्कलनको जिम्मेवारी सुम्पिनु पर्छ । यो मापदण्ड अपनाइएमा प्रशासकीय खर्च न्यूनतम हुने र कर छल्ने सम्भावना कम हुने हुन्छ । यस सिद्धान्त अनुरूप सम्पत्ति कर, जग्गा कर, यातायात कर जस्ता करहरू स्थानीय तहवाट सङ्कलन गर्नु उचित ठानिन्छ ।

ई) **वित्तीय आवश्यकता** : आर्थिक एवं खर्चको जिम्मेवारीको बाँडफाँड भैसकेपछि विभिन्न तहका सरकारहरूलाई आफ्नो दायित्व तथा जिम्मेवारी पूरा गर्नको लागि सकेसम्म आफ्नै स्रोत साधनबाट

राजस्व सङ्कलन गर्न प्रोत्साहित गर्ने गरी अधिकार एवं जिम्मेवारी सुम्पिनु पर्छ । यस्तो हुन सके संघीय एकाइहरूको केन्द्रप्रतिको निर्भरता कम हुन्छ ।

२.२.३. राजस्वका केही स्रोतहरुको संक्षिप्त परिचय

अ) **करहरु** : माथि उल्लिखित सिद्धान्तहरूका आधारमा केही मुख्य करहरूको अधिकार संघीय सरकार वा संघीय एकाई कहाँ राख्दा बढी प्रभावकारी हुन सक्छ भन्ने विषयमा तल संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

क) **अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कर (भन्सार)** : यो एक देशको सीमा पार गरी गरिने निर्यात वा आयातमा लाग्ने अप्रत्यक्ष कर हो । भन्सारको प्रमुख उद्देश्य राजस्व असुल गर्नुभन्दा पनि कर मार्फत अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई नियमन गर्नु हो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार हुने नाका (बन्दरगाह, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल वा स्थल सीमा) मा संकलन हुने र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसँग सम्बन्धित भन्सार दर र व्यवस्थापन विश्व व्यापार सङ्गठनबाट निर्देशित हुने, भन्सार नाका देशको केही ठाउँमा हुने तर आयात भएका वस्तु देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा उपभोग हुने, निर्यात हुने वस्तुहरू देशका विभिन्न भागमा उत्पादन भए पनि निकासी सीमित नाकाबाट हुने, सामानको आयात/निर्यात गर्दा सामानको गुणस्तर/डिजाइन परीक्षण गर्ने र मूल्यांकन गर्ने क्षमता एवं मापदण्ड समानस्तरको हुनुपर्ने, साझा बजारको अवधारणा अनुरूप भन्सारको दर केन्द्रले तोक्नुपर्ने र भन्सार छुटको सिद्धान्त पनि सबै नाकामा समान रूपले पालना गर्नुपर्ने हुनाले प्रभावकारिता र सामाजिक न्यायको सिद्धान्तको आधारमा यो कर केन्द्रले नै सङ्कलन गर्नु उपयुक्त ठानिन्छ ।

ख) **मूल्य अभिवृद्धि कर** : यो अन्तिम उपभोगमा लाग्ने अप्रत्यक्ष कर हो । बहु तहको बिक्री करमा अघिल्लो तहमा लागेको करको बारेमा पछिल्लो तहमा जानकारी नहुने भई करमाथि कर लाग्ने समस्या रहने कारणले यसको विकल्पको रुपमा मूल्य अभिवृद्धि करको आविष्कार भएको हो । यस करमा उत्पादन-वितरण श्रृंखलामा हरेक तहमा भएको मूल्य अभिवृद्धि (विक्री-खरिद) मा मात्र कर लाग्छ । मूल्य अभिवृद्धि करमा हरेक तहमा खरिदकर्ताबाट विक्रेताले नै कर असुल गर्दछ, तर आफूले खरिद गर्दा तिरेको कर कट्टी गरी बीचको अन्तर मात्र राजस्वमा जम्मा गर्दछ । यो करको भार अन्ततः अन्तिम उपभोक्तामा पर्दछ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर उत्पादन/आयातदेखि उपभोगसम्मको चरणमा प्रारम्भमा औद्योगिक क्षेत्र/भन्सार नाकामा बढी उठ्ने भए पनि अन्ततः यो कर उपभोक्ताबाट असूल गरिने भएकाले उपभोग बढी हुने स्थानमा बढी उठ्छ । एउटा सिद्धान्त अनुसार एक राजनीतिक एकाइमा उत्पादन भएको वस्तु अर्को एकाइमा पठाउँदा यो कर रहित अवस्थामा पठाउनु पर्छ । तर यस्ता एकाइहरुले यो सिद्धान्त अपनाउन नसक्दा आर्थिक क्रियाकलापमा विचलन आउने हुन्छ भने अपनाएको अवस्थामा पनि एकाइहरु बीच छुट्टै वित्तीय सीमा आवश्यक पर्ने हुन्छ । साथै, एकाइहरु बीच करका दरहरु फरक फरक भएमा करको कारणले प्रेरित भै सीमा पार किनमेल बढी हुने अवस्था पनि सिर्जना हुन्छ । यिनै कारणहरुले गर्दा यो कर संघमा रहनु उपयुक्त मानिन्छ ।

ग) **अन्तःशुल्क** : यो कर सुर्तीजन्य पदार्थ, मदिरा, पेट्रोलजन्य उत्पादन जस्ता सीमित वस्तुमा लगाइने अप्रत्यक्ष कर हो । राजस्व आर्जन गर्नु, केही वस्तुको उत्पादन र उपभोगबाट समाजमा पर्ने नकरात्मक असर कम गर्नु र विभिन्न आय वर्गका जनता बीच समता कायम गर्नु यस करका उद्देश्य हुन् । वस्तुको मूल्यले तिनको मागमा कम असर पर्ने र केही सीमित वस्तुमा लाग्ने हुनाले थोरै प्रशासनिक खर्चबाट कर उठ्ने कारणले यो राजस्वको राम्रो स्रोत मानिन्छ । त्यसैगरी अन्तःशुल्क मार्फत सुर्तीजन्य पदार्थ, मदिरा र पेट्रोलजन्य उत्पादनबाट समाज र अर्थतन्त्रमा पर्ने नकारात्मक असरलाई कर लगाएर व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादन र वितरणमा राज्यले विशेष निगरानी राख्ने गर्दछन् । यो कर वस्तुको संख्या वा मूल्य वा दुवै आधारमा लगाउन सकिन्छ ।

संघीयताको सन्दर्भमा यो कर कुन तहमा रहनुपर्दछ भन्ने सम्वन्धमा विभिन्न तर्कहरु अगाडि सारिन्छन् । प्रशासनिक संभाव्यताका आधारमा यो कर संघीय एकाईलाई दिनु राम्रो मानिन्छ । तर अन्तःशुल्क लाग्ने पदार्थसंग जोडिएका खर्च जिम्मेवारी कहाँ दिइन्छ, त्यसले पनि अन्तःशुल्क कुन तहमा

राख्ने भन्ने निर्धारण गर्दछ । मदिराजन्य वस्तुले प्रत्यक्ष रूपमा स्वास्थ्य, अपराध र दुर्घटनामा असर पार्दछन् भने सुर्तीजन्यले स्वास्थ्यमा । त्यसैगरी पेट्रोलियम पदार्थले वातावरणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछन् । यदि स्वास्थ्य सेवा, अपराध नियन्त्रण, दुर्घटना रोकथाम र वातावरण संरक्षणको जिम्मेवारी संयुक्त रुपमा दुई भन्दा बढी तहको भएमा यो कर पनि संयुक्त रुपमा दिनु उत्तम मानिन्छ । तर यी जिम्मेवारी फरक-फरक तहमा भएमा सोही अनुसारको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ ।

अन्तःशुल्क राज्य तहमा रहँदा यो कर उद्गम (Origin) वा गन्तव्य (Destination) कुन आधारमा लाग्ने भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । वस्तुहरु जहाँ उत्पादन हुन्छन् सोही विन्दुमा अन्तःशुल्क लगाउने उद्गममा आधारित पद्धति हो । उपभोग हुने स्थानका आधारमा अन्तःशुल्क लगाउने गन्तव्यमा आधारित पद्धति हो । पछिल्लो पद्धति अन्तर्गत सम्वन्धित एकाईले आफ्नो क्षेत्रभित्र उपभोग हुने वस्तुमा मात्र कर लगाउने र बाहिर निकासी हुने सामान विना कर पठाउने गरिन्छ । यदि संघीय एकाइहरु बीच दर फरक भएमा र उद्गमका आधारमा नै कर लाग्ने भएमा उत्पादन गर्ने कंपनी कम दर हुने स्थानमा सर्ने संभावना रहन्छ, जुन दक्षताको सिद्धान्तसंग मेल खादैन । अर्कातर्फ, गन्तव्यको आधारमा कर लागेमा केवल उपभोक्तालाई यसको असर पर्दछ र सोही कारणले उपभोक्ता बसाई सर्ने संभावना कम रहन्छ ।

घ) **व्यक्तिगत आयकर** : व्यक्तिले उद्योग, व्यापार, पेशा, व्यवसाय आदिबाट गर्ने आयमा लाग्ने प्रत्यक्ष कर व्यक्तिगत आयकर हो । सामान्यतया प्रगतिशील प्रकृतिको हुने यस करलाई वित्तीय नीतिको प्रभावकारी औजार मानिन्छ । अर्थतन्त्रको अवस्था (उतार चढाव) अनुसार समग्र मागलाई व्यवस्थित गर्न प्रगतिशील आयकरबाट सजिलो हुन्छ ।

प्रशासनिक दक्षताको दृष्टिले यो करको सङ्कलन संघीय एकाईहरूबाट नै गर्नु उपयुक्त देखिए तापनि देशमा रहेको असमानतालाई कम गर्न बढी आम्दानी गर्ने व्यक्तिबाट कर सङ्कलन गरी कम आय भएका व्यक्ति र स्थानलाई सहयोग गर्नु राष्ट्रको कर्तव्य हुन आउंछ । त्यसैगरी, देशमा आर्थिक मन्दी भएको, आर्थिक तेजी भएको र बजेट घाटा बढेको समयमा आयकरको दरमा घटबढ गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नुपर्ने हन्छ । यसले गर्दा आयकर पनि सामान्यतया केन्द्रले सङ्कलन गर्ने गरेको पाइन्छ । तर पारिश्रमिक कर, व्यक्तिगत आयकर तथा व्यवसायमा लाग्ने आयकरको दर केन्द्रले तोकी सङ्कलन र प्रयोग अन्य तहका वा सम्बन्धित सरकारले गर्न पनि सक्छन् । तर कर सङ्कलनको प्रशासन फरक पनि (केन्द्रले सङ्कलन गरी स्थानीय निकायलाई हस्तान्तरण गर्ने वा स्थानीय निकाय आफैंले सङ्कलन गर्ने) हुन सक्छ ।

ङ) **संस्थागत (Corporate) आयकर** : कानून अनुसार कम्पनीको रुपमा स्थापित संस्थाको नाफामा यो कर लाग्छ । यसका अरु विशेषता व्यक्तिगत आयकर जस्तै भएपनि कृत्रिम व्यक्तिका रुपमा कम्पनीमा लाग्ने करका लागि छुट्टै व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रबाट एउटै कम्पनी संचालन हुने, धेरैजसो कम्पनीहरू देशका निश्चित भौगोलिक क्षेत्रहरूबाट संचालन हुने तर उत्पादित वस्तु र सेवा देशका विभिन्न भागमा विक्री वितरण हुने, कम्पनीहरू देशका विभिन्न क्षेत्रबाट संचालन भएपनि कर भने कम्पनीको केन्द्रीय कार्यालय भएको क्षेत्रमा तिरिने, तथा करका दरहरू बढी हुंदा कम्पनी र लगानी आकर्षण नहुने र एक क्षेत्रमा करको दर कम हुँदा अर्को क्षेत्रमा जान निरुत्साहित हुने हुनाले कम्पनीको करको दर केन्द्रले नै तोक्नु र सङ्कलन पनि केन्द्रले नै गर्नु राम्रो मानिन्छ ।

च) **सम्पत्ति कर**: सम्पत्ति करलाई स्थानीय सरकारको भरपर्दो र प्रभावकारी स्रोत मानिन्छ । स्थानीय सरकारले प्रदान गरेको सुरक्षा र निर्माण गरेको पूर्वाधारको कारणले सो सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र रहेको सम्पत्तिको मूल्य पनि बढ्ने भएकाले लाभको सिद्धान्तका आधारमा पनि यो कर लगाउने अधिकार स्थानीय निकायलाई दिनु उपयुक्त मानिन्छ । स्थानीय सम्पत्तिको जानकारी स्थानीय निकायलाई बढी हुने र त्यहाँको प्रशासनलाई यस्ता कर सङ्कलन गर्न कम झन्झटिलो हुने कारणले यो कर स्थानीय सरकारको राम्रो स्रोत मानिन्छ । घरजग्गा लगायत अन्य सम्पत्ति कर यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

आ) **प्राकृतिक स्रोतबाट उठ्ने राजस्व** : प्राकृतिक स्रोतबाट कर र गैर-कर दुवै राजस्व उठाउन सकिन्छ । यस्तो राजस्व उठाउन कुन तहको सरकारलाई कस्तो अधिकार दिने भन्ने विषयमा एकरूपता पाइन्न । केन्द्र र अंगीभूत एकाईले राजस्व उठाउने सम्बन्धमा छुट्टा छुट्टै तर्क अगाडि सारेका छन् । २० औं शताब्दीमा बनेका संघीय राज्य र संविधानमा धेरै जसो प्राकृतिक स्रोतको विकास र यसबाट प्राप्त हुने राजस्वमा केन्द्रको नियन्त्रण भएको पाइन्छ ।

प्राकृतिक स्रोतबाट उठ्ने कर केन्द्रीय तहमा रहनुपर्दछ भन्ने पक्षमा यस्ता तर्क अगाडि सारिन्छन् :

- प्राकृतिक सम्पदा राष्ट्रिय निधि भएकाले समष्टिगत रूपमा समग्र राष्ट्रले नै यसबाट फाइदा उठाउन सक्नुपर्दछ,
- प्राकृतिक स्रोतको वितरण सबै राज्य वा स्थानीय निकायहरू बीच समान रूपमा नहुने भएकाले हुने र नहुने बीच अन्तर आउन गै द्वन्द्वको सिर्जना हुनसक्छ, जबकि त्यसबाट राजस्व उठाउने अधिकार केन्द्रमा रहँदा यसको सन्तुलित बाँडफाँड हुन पुग्दछ,
- प्राकृतिक स्रोतबाट उठ्ने राजस्वमा बढी उतारचढाव आउने भएकाले यसबाट तल्लो तहका सरकारको वित्तीय सन्तुलनमा नकारात्मक असर पर्दछ, तर केन्द्रको राजस्वको रकम ठूलो र आधार फराकिलो हुने भएकाले यस्तो उतारचढावबाट कम प्रभाव पर्दछ ।

प्राकृतिक स्रोतको राजस्व सम्बन्धी धारणा यस्तो रहेको भए पनि प्राकृतिक स्रोतको विकास गर्दा स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी साँस्कृतिक परम्परालाई सुनिश्चितता प्रदान गर्न आवश्यक हुन्छ । यस्तो सुनिश्चितताको अभावमा त्यस्ता समुदायको जीवनयापन र सांस्कृतिक अधिकार माथि हस्तक्षेप हुने खतरा रहन्छ ।

अभिबृद्धि हुनु जरुरी छ । तर यस्तो स्रोतको विकास गर्दा स्थानीय समुदायको उपयोगको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिने, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको अंश प्रभावित क्षेत्रको विकासको लागि उपलव्ध गराउने, स्थानीय समुदायलाई विकासको सिलसिलामा स्थानान्तरण गर्न परे पूर्ण क्षतिपूर्ति दिने र प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित समुदायले उक्त स्रोतको विकासमा परियोजनाको प्रकृति हेरी लगानी र रोजगारीको अवसर प्रदान गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

इ) गैर कर राजस्व : संघीय प्रणालीमा सरकारका विभिन्न तहहरूले गैर कर राजस्वबाट पनि उल्लेख्य आय आर्जन गर्ने गरेका छन् । कर राजस्व भन्दा गैर कर राजस्व विभिन्न अर्थमा फरक हुन्छ । गैर कर राजस्व तिर्ने संस्था वा व्यक्तिले आफूले राज्यबाट के-कस्ता सेवा वा सुविधा लिए वापत राजस्व तिर्नुपरेको भन्ने थाहा पाउँछ भने कर राजस्वमा कर र सेवाको यस्तो प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन । पानी, बत्ती वापत तिर्ने शुल्क, इजाजत शुल्क, दस्तुर आदि गैर कर राजस्वको कोटिमा पर्दछन् । यसका अतिरिक्त दण्ड, जरिवाना पनि गैरकर राजस्व हुन् ।

सम्बन्धित सरकारले दिएको सेवा सुविधा वा उसले गरेको निर्णयबाट उठेको राजस्व तत् तत् सरकारको कोषमा जाने व्यवस्था प्रचलनमा छ । उदाहरणका लागि राहदानी दस्तुर केन्द्रीय कोषमा जान्छ भने फोहोर मैला सङ्कलन शुल्क सम्बन्धित स्थानीय सरकारको अधीनमा रहन्छ । प्रायजसो देशहरूमा गैरकर राजस्व स्थानीय सरकारको आयको प्रमुख स्रोत रहेको पाइन्छ ।

राजस्वको सङ्कलनको सम्भाव्यता, प्रभावकारिता, व्यावहारिकता र सामाजिक न्यायको हिसावले सरकारका विभिन्न तहहरू बीच कायम हुन सक्ने कर स्रोतको बाँडफाँडको लागि प्रतिनिधिमूलक सूची **अनुसूची-१३ मा** दिइएको छ । राजस्वका सूचीहरुलाई विभिन्न स्रोतहरुमा विभाजन गरी विभिन्न तहका सरकारको अधिकारलाई करको आधार, करको दर तथा संकलन र प्रशासन गरी तीन भागमा विभक्त गरिएको छ । यी तीन वटै क्षेत्रमा संघ, राज्य र स्थानीय सरकारको भूमिका रहेको देखिन्छ । तर केही स्रोतहरु जस्तै भन्सार, मूल्य अभिवृद्धि कर, कार्वन कर, स्रोत उपयोग (लाभ तथा आय) करमा विशुद्ध केन्द्रको मात्र संलग्नता रहेको देखिन्छ ।

कर लगाउँदा निम्न सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्नु आवश्यक हुन्छः-

- विभिन्न तहका सरकारहरुले कानून बनाएर मात्र कर लगाउनु पर्छ,स्वेच्छाचारी रुपमा कर लगाउन नहुने ।
- दोहोरो कर तिर्न पर्ने अवस्था सिर्जना गर्न नहुने ।
- सबै तहका सरकारको कर प्रशासन सम्बन्धी क्षमता समान नहुने तथा क्षमता भए पनि कर प्रशासन खर्चिलो हुन सक्ने भएकोले कर प्रशासनलाई मितव्ययी बनाउन कुनै पनि सरकारले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको स्रोतमा कर लगाई राजस्व उठाउने जिम्मेवारी अर्को सरकारलाई दिन सक्ने ।
- प्रदेशहरुलाई थप स्रोत जुटाउने अवसर प्रदान गर्न संघीय सरकारको अधिकार भित्र रहेका करहरु मध्ये कानूनले तोकेका स्रोतहरुमा थपकर (सरचार्ज) लगाउन दिन सकिन्छ । तर यस्तो करको दर तोक्दा र प्रदेशहरुलाई यस्तो कर संकलन गर्ने अधिकार दिंदा उद्योग व्यवसायलाई निरुत्साहित हुन र राष्ट्रिय नीतिलाई प्रतिकूल असर पर्न दिन हुँदैन ।

२.२.४. वित्तीय हस्तान्तरण

सरकारका तहहरूबीच कार्य जिम्मेवारीको निर्धारण र राजस्वका स्रोतको बांडफाड गरिएता पनि राजस्वको आधारको अवस्था र राजस्व उठाउने क्षमता इत्यादिका कारणले विभिन्न तहका सरकारहरूको राजस्व सङ्कलन गर्ने क्षमता फरक फरक हुन्छ । यसले गर्दा संकलित राजस्वले प्रादेशिक र स्थानीय तहमा तोकिएको कार्य जिम्मेवारी पूरा गर्न नसक्ने अवस्था आउंछ । तसर्थ सङ्कलन गरिएको राजस्व र तोकिएको आर्थिक अधिकारको दायित्व पूरा गर्न लाग्ने खर्चको बीचको खाडलबाट वित्तीय असन्तुलन पैदा हुन्छ । वित्तीय असन्तुलन दुई प्रकारका हुन्छन् : उर्ध्व तहको (Vertical Imbalance) र सम तहको (Horizontal Imbalance) । केन्द्र र संघीय एकाईहरूको दायित्व र उनीहरूवाट हुने राजस्व सङ्कलन बीचको खाडललाई ऊर्ध्व तहको असन्तुलन भनिन्छ । समान तहका सरकारहरूमा समान रूपले निर्धारित कार्यहरू संचालन गर्ने आफ्नै क्षमता (प्रति व्यक्ति राजस्व सङ्कलन वा राज्यहरू बीच सेवा प्रदान गर्दा लाग्ने लागतमा भिन्नता वा सेवाको गुणस्तरमा हुने भिन्नता)को भिन्नताबाट सिर्जना हुने असन्तुलनलाई सम तहको असन्तुलन भनिन्छ । वित्तीय असन्तुलन उर्ध्व वा सम तह वा यी दुवै असन्तुलनबाट पैदा हुनसक्छ । वित्तीय हस्तान्तरण यस्ता असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्न प्रयोग गरिन्छ ।

देशका विभिन्न भागमा आधारभूत र न्यायपूर्ण सेवा सुविधाहरूको व्यवस्था सुनिश्चित गर्न, संघीय एकतालाई कायम गर्न, समावेशी स्वरूपको आर्थिक वृद्धि प्रवर्द्धन गर्न, केन्द्रीय नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्न र असन्तुलित विकासमा सुधार ल्याउन पनि वित्तीय हस्तान्तरण आवश्यक हुन्छ । यसको अतिरिक्त न्यूनतम सेवास्तर तोक्ने, पूर्वाधार व्यवस्थामा देखिने कमीहरूलाई संबोधन गर्ने जस्ता कामका लागि पनि वित्तीय हस्तान्तरणको अभ्यास गर्ने गरिन्छ ।

(अ) **हस्तान्तरणका सिद्धान्त** : विभिन्न कारणले हस्तान्तरण आवश्यक र महत्वपूर्ण भएतापनि हस्तान्तरणको प्रणालीलाई मान्य र व्यवस्थित गर्न सकिएन भने यसले विभिन्न सरकारका तहहरू बीच द्वन्द्व उत्पन्न गराउँछ । तसर्थ हस्तान्तरणको प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न तल लेखिएका सिद्धान्तहरूलाई अवलम्वन गर्ने गरिन्छ :

- वित्तीय हस्तान्तरण प्रणालीले स्थानीय सरकारहरूलाई त्यस रूपमा पर्याप्त स्रोत-साधनहरू उपलब्ध गराउनुपर्दछ, जसबाट राष्ट्रिय प्राथमिकताहरू र स्थानीय स्वायत्तता बीच सन्तुलन कायम हुन सकोस्,
- स्रोत साधनहरूको स्वच्छ विभाजनलाई उत्साहित गर्नुपर्छ, जसबाट आफ्नै स्रोत-साधनहरू जुटाउन कम क्षमता रहेका र बढी वित्तीय आवश्यकता भएका प्रदेश/स्थानहरूमा बढी स्रोत-साधन उपलब्ध गराउन सकियोस्,
- लागू भएको सूत्र/व्यवस्था प्रष्ट थाहा हुने किसिमले गतिशील परिदृश्यलाई दृष्टिगत गरी स्थापित हुनुपर्छ । यस्तो सूत्र/व्यवस्था निश्चित वर्षहरूसम्म स्थिर रहने गरी व्यवस्थित हुनुपर्छ जसबाट राजस्वको उपलब्धता र समग्र बजेटको सुनिश्चितता स्थापित हुन सकोस्,
- हस्तान्तरण प्रणाली सम्भव भएसम्म सरल र पारदर्शी हुनुपर्छ जसबाट सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूले, खासगरी क्षेत्रीय पदाधिकारीहरू र व्यवस्थापिकाका सदस्यहरूले यसलाई सहजै बुझ्न सकून् र यसको कुनै पनि पक्षमा चालबाजी वा थप सम्झौता गर्न नसकून्,

- रकमान्तर प्रणालीले राजस्व परिचालनमा प्रादेशिक सरकारहरूलाई नकारात्मक प्रोत्साहन गर्ने परिस्थितिको सिर्जना गर्नु हुँदैन, साथै यसले फजुलको खर्चभार व्यहोर्ने बाटो रोक्नु पर्दछ,
- साधारण खर्चको लागि निर्धारित अनुदान वा समानीकरण (Equialization) निकासा अन्तर्गत प्रादेशिक सरकारहरूको नाउँमा एकमुष्ट रकम विनाशर्त उपलब्ध गराइनु पर्दछ । अन्तर-सरकारी रकमान्तरको नयाँ प्रणाली लागू गर्दा यस्तो प्रणाली अन्तर्गत स्थानीय सरकारहरूलाई प्राप्त हुने रकममा एकाएक ठूलो परिवर्तन हुन सक्ने स्थिति रहन दिनु हुँदैन ।

(आ) **हस्तान्तरणका प्रकार** : वित्तीय हस्तान्तरण सशर्त र निःशर्त अनुदान गरी दुई प्रकारबाट गर्न सकिन्छ । दुवै किसिमका अनुदानले संघीय एकाईहरूको वित्तीय संतुलन र व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्न मद्दत गर्दछन् ।

(क) **निःशर्त अनुदान** : संघीय सरकारबाट आम प्रयोजन (General Purpose) का लागि अर्थात् आफ्नै तजविजले खर्च गर्न पाउने गरी विभिन्न तहका सरकारहरूलाई सोझै प्रदान गरिने रकमले तिनको स्वायत्ततालाई आदर गर्नुको साथै आफ्नो प्राथमिकताका क्षेत्रमा खर्च गर्न पाउने उनीहरुको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । निःशर्त अनुदान मूलतः राज्यहरूका बीच समता ल्याउन प्रदान गरिन्छ ।

(ख) **सशर्त अनुदानः** यो केन्द्रीय सरकारद्वारा राष्ट्रिय महत्वका नीतिगत प्राथमिकतामा खर्च गर्न वा निश्चित कार्यक्रम वा आयोजनाका लागि दिइने अनुदान हो । यसले गरिबी निवारण तथा प्रादेशिक एकाईहरू बीचका असन्तुलनलाई न्यूनीकरण गर्न र एक राज्यको काम कार्वाहीबाट अर्को राज्यमा पर्ने असर व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्दछ ।

केन्द्रले राज्यलाई दिने अनुदानलाई चालु र पूँजीगतमा नछुट्याई एकमुष्ट दिन सके राज्यले आफ्नो आवश्यकता अनुसार खर्च गर्न सक्छन्, जसको कारण उनीहरू बढी जवाफदेही पनि हुन सक्छन् । तर विकासोन्मुख देशमा बजेटको न्यूनता र चालू बजेटमा खर्च गर्ने चापको कारणले पूँजीगत खर्चमा बजेट नछुट्टिने वा कम छुट्टिने कारणले चालू र पूँजीगत छुट्याएर दिने गरिन्छ ।

इ) **अनुदान उपलब्ध गराउने संस्थागत व्यवस्था** : सामान्यतया आर्थिक दक्षता र सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई आधार मानी राजस्व सङ्कलन गरिने हुँदा केन्द्रको सङ्कलन आफ्नो न्यूनतम आवश्यकता भन्दा बढी हुने गर्दछ । यस अवस्थामा केन्द्रले आफ्नो सङ्कलनको केही अंश संघीय एकाइहरूलाई अनुदानको रूपमा उपलब्ध गराउने प्रचलन छ । यस दिशामा दुईवटा ढाँचाबाट अनुदान बाँडफाँड गर्ने अभ्यास गरिएको पाइन्छ : (क) केन्द्र सरकारको कुनै निकाय (जस्तै अर्थ मन्त्रालय) मार्फत, (ख) छुट्टै निकाय मार्फत । पहिलो व्यवस्था अन्तर्गत तल्ला तहका सरकारको अवस्थालाई मूल्यांकन गरी केन्द्र सरकारले नै अनुदानको बाँडफाँडको निर्धारण र व्यवस्थापन गर्दछ । यसका फाइदा र बेफाइदा दुवै छन् । प्रादेशिक/स्थानीय सरकारहरूको आर्थिक, सामाजिक अवस्था र सूचनामाथि केन्द्रको निरन्तर पहुँच हुने र सोको आधारमा अनुदान हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्दा समष्टिगत आर्थिक अवस्थासँग बढी संयोजन हुने संभावना यस व्यवस्थाको सकारात्मक पक्षको रूपमा लिइन्छ । अर्को तर्फ यस व्यवस्थामा केन्द्र सरकारले प्रादेशिक, स्थानीय सरकारमाथि हस्तक्षेप गर्न सक्ने एवम् राजनैतिक आधारले अनुदान बाँडफाँड प्रभावित हुन सक्ने जस्ता सम्भावना रहन्छन् ।

दोस्रो व्यवस्था अनुसार प्रादेशिक/स्थानीय सरकारहरूलाई वित्तीय रकमान्तरको स्वरूप निर्धारण गर्न सहयोग पुऱ्याउन तथा अन्य वित्तीय मामिला बारे पुष्ट्याई दिन छुट्टै संस्थागत व्यवस्था गर्ने गरिएको छ । यस अन्तर्गत तीन प्रकारका व्यवस्था प्रचलनमा छन् : (क) स्वतन्त्र वित्तीय आयोग (ख) अन्तर सरकारी मञ्च र (ग) सरकारी प्रतिनिधि र नागरिक समाजको प्रतिनिधि रहने मञ्च ।

केन्द्र र राज्य सरकार दुवैले निष्पक्ष निकायको रूपमा लिनु, राजनीतिक स्वार्थबाट प्रभावित नभै वस्तुगत आधारमा निर्णय लिनुलाई आयोग पद्धतिको फाइदाको रूपमा लिइन्छ । तर केही देशहरूमा आयोगको सिफारिसलाई केन्द्रले पालना नगर्दा यो व्यवस्था त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन । यस पद्धतिको प्रभावकारिताका लागि आयोगमा रहने व्यक्ति निष्पक्ष र पेशाविद् हुनुपर्ने तथा राजनीतिक तहले यसको सिद्धान्त र कार्यपद्धति तोक्ने तर आयोगको निर्णयलाई सरकारले प्रभावित पार्न नसक्ने व्यवस्था रहनुपर्ने आदि यो व्यवस्थाको सफलताका पूर्वशर्त मानिन्छन् । यस्ता आयोगहरू स्थायी र अस्थायी दुवै प्रकृतिका हुने गरेका छन् ।

केन्द्रमा मात्र होइन राज्यको तहमा पनि स्वतन्त्र आयोगको व्यवस्था रहने प्रचलन पनि छ । भारत यस व्यवस्थाको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

केही देशहरूले केन्द्र र प्रदेशको संयुक्त मञ्च मार्फत अनुदानको बाँडफाँड गर्ने गरेका छन् । जर्मनी र क्यानाडामा यो व्यवस्था प्रचलनमा रहेको छ । प्रदेश र केन्द्रको सहमतिमा निर्णय हुनुलाई यस पद्धतिको सकारात्मक पक्षको रूपमा लिइन्छ भने निर्णय प्रक्रिया ढिला हुनु, कुनै राज्य विशेष निर्णय प्रक्रियामा हाबी हुनु यसको नकारात्मक विशेषताको रूपमा चित्रण गरिन्छ । यसको विस्तारित रूपमा सरकारी र नागरिक समाजको प्रतिनिधित्व भएको मञ्चलाई लिन सकिन्छ । यो व्यवस्था बढी प्रतिनिधिमूलक भए तापनि सहमतिमा आधारित निर्णयमा पुग्न गाह्रो हुने गरेको पाइन्छ । यो व्यवस्था पाकिस्तानमा प्रचलनमा छ ।

जे जस्तो व्यवस्था अङ्गीकार गरिए तापनि यसको सफलताका लागि सरोकारवालाको अपनत्व हुनुपर्ने, संयन्त्रको जिम्मेवारी स्पष्ट हुनुपर्ने, यसको निर्णय निश्चित सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनुपर्ने र यसले बदलिदो परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्नेगरी आफूलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

२.२.५. संघीय एकाइबाट लिइने ऋण

अ) आन्तरिक ऋण : राजस्वको अधिकार तथा वित्तीय हस्तान्तरणवाट प्राप्त जिम्मेवारी सम्पादन गर्न स्रोत अपुग भएमा वा ठूला ठूला पूर्वाधारहरू लगायत अन्य विकास कार्यको लागि थप लगानीको आवश्यकता भएमा संघीय एकाइहरुले ऋण लिनुपर्ने अवस्था सृजना हुन्छ । लामो समयसम्म प्रतिफल दिने पूर्वाधारहरू र अन्य यस्तै विकास आयोजनाहरूको लगानीको प्रतिफल आउँदो पुस्ताले पनि पाउने हुनाले ऋणको प्रतिकूल आर्थिक प्रभाव नपर्ने गरी यस्ता काममा ऋण लिनु अन्तर पुस्ता समन्यायको दृष्टिबाट पनि उपयुक्त नै मानिन्छ । तर ऋण लिने व्यवस्थामा अत्यधिक लचकता र स्वतन्त्रता भएमा ऋण धेरै बढ्न गई देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा समस्या पर्न सक्ने र भावी पुस्ता ऋणको चपेटामा पर्न सक्ने हुनाले यसको समुचित व्यवस्थापन हुनु जरुरी छ । ऋण र यसको बाँडफाँड सबै सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा केन्द्र सरकारले नै गर्ने वा उपयुक्त कानून तर्जुमा गरी स्थानीय सरकारहरूको सीमा तोकी यसको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

संघीय एकाईलाई ऋण उठाउन दिने सम्बन्धमा चारवटा व्यवस्था प्रचलनमा छन् :

क) **नियममा आधारित ऋण लिने व्यवस्था** : यस व्यवस्थामा प्रचलित कानूनबाट नै राज्य र स्थानीय सरकारले ऋण लिने सीमा, शर्त र अधिकारको सीमा तोकिएको हुन्छ । बेल्जियम, अष्ट्रिया, कोलम्बिया, जर्मनी जस्ता संघीय मुलुकहरूमा यो व्यवस्था प्रचलनमा छ ।

ख) **बजार प्रणालीबाट नियन्त्रित व्यवस्था** : यसमा राज्य र स्थानीय सरकारलाई ऋण दिने वा नदिने, कस्तो प्रकार र मात्रामा ऋण दिने भन्ने निर्णय बजार संयन्त्रले नै गर्दछ । अमेरिका, क्यानाडा जस्ता मुलुकहरूमा यो व्यवस्था व्यवहारमा छ । साधारणतया यस्तो व्यवस्था सबै जसो राज्यहरूले बजार संयन्त्रबाट ऋण लिन योग्य भएको अवस्थामा लागु हुन्छ ।

ग) **सहयोगात्मक/सहकारी पद्धति** : केन्द्र र राज्यबीच आपसी परामर्श र वार्ताबाट राज्यहरूले लिने ऋणको चाँजोपाँजो मिलाइन्छ । यस क्रममा केन्द्र र राज्यहरू मिलेर समष्टिगत आर्थिक उद्देश्य र यसको प्राप्तिका लागि आवश्यक खाका तयार पार्दछन् र राज्यहरूले लिन सक्ने ऋणको टुंगो लगाइन्छ । यो पद्धति अष्ट्रेलियामा प्रचलित छ ।

घ) **प्रशासनिक नियन्त्रण** : यस व्यवस्था अन्तर्गत केन्द्रीय सरकारलाई राज्यको ऋणको व्यवस्थापन र नियन्त्रण गर्ने अधिकार दिइएको हुन्छ । संघीय एकाईहरूले लिने ऋणको सीमा स्वीकृत गर्ने, हरेक ऋण कारोवारको समीक्षा गरी सहमति दिने वा केन्द्रले एकमुष्ट ऋण लिई केही आधारहरू तयार गरी त्यसको आधारमा राज्यलाई प्रदान गर्ने जस्ता कुराहरू यस पद्धतिमा रहेको पाइन्छ । भारत यस्तो अभ्यास गर्ने देश हो ।

आ) बाह्य ऋण : बाह्य ऋण लिने विषय आन्तरिक ऋणको प्रकृतिसँग मिल्दोजुल्दो भए तापनि बाह्य ऋणले विदेशी विनिमय र विदेशी मुद्राको संचिति जस्ता आर्थिक परिसूचकहरूमा सीधा प्रभाव पार्छ जुन आन्तरिक ऋणले पार्दैन । वैदेशिक मुद्राको विनिमय र व्यवस्थापन गर्ने दायित्व भने केन्द्र सरकारमा रहने गर्छ । यसको अतिरिक्त बाह्य ऋणदाताले कुनै पनि राज्यलाई ऋण दिँदा केन्द्रीय सरकारलाई नै जिम्मेवार बनाउन खोज्दछन् । यी विभिन्न कारणहरूले गर्दा प्रदेश/राज्यले बाह्य ऋण लिँदा केन्द्रको संलग्नताको आवश्यकता रहन्छ ।

समग्रमा प्रादेशिक/स्थानीय सरकारहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा ऋण उठाउने अधिकार प्रदान गर्दा ऋणको सही सदुपयोग हुन नसके समष्टिगत अर्थ व्यवस्थामा नै नकारात्मक असर पर्न सक्छ । उदाहरणका लागि कुनै प्रदेश/निकायले ऋण लिई अनियन्त्रित रूपले खर्च गरेमा राष्ट्रिय मुद्रास्फीतिमा असर पर्न सक्छ, जसको मूल्य आर्थिक अनुशासनमा बस्ने अन्य प्रदेश/राज्यहरूले पनि चुकाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसै गरी एउटा प्रदेश/राज्यले लिएको ऋण तिर्न नसक्ने अवस्था आउँदा केन्द्रले अन्य प्रदेश/निकायलाई दिने अनुदानमा कटौती गरी ऋणमा डुवेको प्रदेश/राज्यलाई उद्धार गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तै एक प्रदेश/राज्यले लिएको ऋणको भार सम्पूर्ण देश नै जिम्मेवार भई तिर्नुपर्ने भएकाले एउटा राज्यको अनुशासनहीनताले अन्य राज्यहरूबीचको सम्बन्धमा चिसोपन आउन जान्छ । अर्कोतर्फ ऋणमा नराम्रोसँग डुबेको प्रदेश/राज्यलाई उद्धार गर्ने प्रक्रियाले प्रादेशिक सरकारहरू अनुत्तरदायी हुने संभावना रहन्छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिका, क्यानाडा जस्ता देशहरूमा राज्य/प्रदेशहरूको आफ्नै राजस्वको आधार पनि बलियो हुने, मुद्रा विनिमयको समस्या नहुने तथा ती प्रदेशहरूको साख सम्बन्धी अवस्था (Credit Rating) को विश्लेषण गर्न सकिने हुनाले राज्य वा प्रदेशहरूलाई आफैंले ऋण उठाउन सक्ने अधिकार दिइएको हुन्छ तापनि ऋणले राष्ट्रिय वित्तीय घाटा, मुद्रास्फीति लगायत अन्य आर्थिक परिसूचकहरूलाई प्रभाव पार्ने हुनाले केन्द्रसँग समन्वय गरिएको हुन्छ ।

२.२.६. *बजेट निर्माण तथा आर्थिक कार्य प्रणाली*

कुनै पनि लोकतान्त्रिक सरकारलाई आफूले जनता सामु गरेका बाचा र प्रतिवद्धता पूरा गर्न जनताबाट कर लिने र सो करबाट उठेको रकमलाई जनताकै इच्छा अनुसार उनीहरुको हितका लागि खर्च गर्ने परिपाटी मिलाइएको हुन्छ । यसै क्रममा जनताबाट के कसरी कर उठाउने र त्यसको विनियोजन र उपयोग कसरी गर्ने कुरा संविधानमा नै स्पष्ट रुपमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बजेटले जनतालाई आफूले के कति कर तिर्नु पर्ने हो, सो वापत के कति दायित्व पर्दछ, सरकारले सो करबाट के कस्तो सेवा र सुविधा प्रदान गर्दछ भन्ने जस्ता कुराको जानकारी दिने काम गर्दछ । साथै, बजेट आम्दानी र खर्चको योजनाको अतिरिक्त सरकारको भविष्यको कामको निर्देशक पनि हो । वास्तवमा सरकारले कस्तो बजेट ल्याउँछ, सोका आधारमा सरकारको भविष्यको कार्य दिशा अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसैले बजेटलाई एकैसाथ नीति, कार्यक्रम र कार्य योजना हो भन्न सकिन्छ ।

बजेटको यसै महत्वका कारण सरकारले बजेट जनताका प्रतिनिधि भएको व्यवस्थापिकामा पेश गर्ने र त्यहींबाट पारित भए पछि मात्र लागू गर्ने कुरा सर्वमान्य सिद्धान्तका रुपमा स्वीकृत भएको छ । यस अर्थमा बजेटको माध्यमबाट सरकारले जन प्रतिनिधि संस्था (व्यवस्थापिका) र जनता प्रति आफ्नो जवाफदेही पूरा गर्दछ ।

यी ठूल्ठूला भूमिका पूरा गर्नका लागि बजेटले केही महत्वपूर्ण तत्वहरुलाई आत्मसात् गरेको हुनुपर्दछ । बजेट वृहद् (comprehensive), यथार्थमा आधारित (realistic), लचिलो, पारदर्शी, नतिजामूलक, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सक्ने, सन्तुलित विकासलाई बढावा दिने हुनुपर्दछ । यिनीहरुको संक्षिप्त व्याख्या तल गरिएको छ ।

बृहद् : बजेट सबै पक्ष र अगंहरुलाई समेट्ने हुनुपर्दछ । कुनै भागलाई बजेटको परिधि भित्र नपारी बनाइएको बजेटले गरेको योजना अपूर्ण हन्छ ।
यथार्थमा आधारित : उठ्ने राजस्व र खर्चको बारेमा बजेटले गर्ने प्रक्षेपण यथार्थ भएन भने बजेट प्रणालीमा विभिन्न विकृतिहरु भित्रिन जान्छन् ।

लचिलो : बदलिंदो परिस्थितिको आवश्यकतालाई समेट्न सकेन भने बजेट व्यावहारिक हुन सक्दैन ।
पारदर्शी : बजेटको प्रक्रिया र नतिजा (output) दुवै जनता र तिनका प्रतिनिधि सामु छर्लङ्ग हुनु पर्दछ ।
नतिजामूलक : बजेटले लिएको गन्तव्य अर्थात् बजेट कार्यान्वयन भएपछि हासिल हुने उपलब्धि पहिले नै नियोजन (planning) गरिएको हुनुपर्दछ । यसो भएमा बजेटको उपलब्धि मापन गर्न र जनताले आफ्ना प्रतिनिधिहरुलाई जवाफदेह तुल्याउन सजिलो पर्दछ ।
समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सक्ने : बजेटले लिने नीतिहरुबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा प्रभाव पर्ने भएकाले यस पक्षको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सकेन भने त्यस्तो बजेटलाई सफल भन्न सकिन्न ।
सन्तुलित विकासलाई बढावा दिने : देशका विभिन्न क्षेत्र, वर्ग र समूहका जनताको सन्तुलित विकास गरी केही व्यक्ति वा समूहले मात्र विकासको प्रतिफल पाउने अवस्थालाई बजेटले निरुत्साहित गर्न सक्नुपर्दछ ।

बजेट निर्माण आर्थिक कार्य प्रणाली अन्तर्गतको एउटा मुख्य भाग हो । विभिन्न तहका सरकारलाई आफ्नो भौगोलिक क्षेत्र भित्र संविधान र कानूनको अधीनमा रही आफ्नै योजना र नीति बनाई विकास गर्ने र आफ्नो क्षेत्रका जनतालाई प्रदान गर्ने सेवा सम्बन्धित तहबाट नै उपलब्ध गराउने अधिकार प्राप्त भए पछि ती सरकारहरुले आफ्नो बजेट बनाउने अधिकार आवश्यक पर्दछ । आफ्नो बजेट आफैँ बनाउने अधिकार प्राप्त भएमा सरकारका विभिन्न तहको स्वायत्तताको सम्मान हुने र आफ्नो कामका लागि सम्बन्धित सरकारलाई जवाफदेह तुल्याउन सकिने हुन्छ ।

बजेटको आकार र बजेटले निर्धारण गर्ने नीतिले सरकारी र निजी लगानी, रोजगारी, आर्थिक क्रियाकलाप र सामाजिक सेवालाई प्रभाव पार्ने र बजेट घाटाको आकारले मूल्य बृद्धि तथा चालु खाता घाटा लगायत अन्य समष्टिगत आर्थिक अवस्थामा प्रभाव पार्ने भएकोले बजेट बनाउने प्रक्रियालाई निश्चित संरचना भित्र राख्ने र समन्वय गर्नु पर्ने आवश्यकता रहन्छ ।

असल बजेटले तल लेखिएका आधारभूत संरचना र नियमलाई आत्मसात् गर्न सक्नुपर्छ :

- प्रत्येक तहका सरकारलाई आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र निहित अधिकार सम्बन्धी विषयमा निर्णय गर्ने तथा बार्षिक बजेट बनाउने अधिकार प्रदान गर्दा आफ्नो क्षेत्र भित्रका जनताको प्राथमिकता र चाहना बमोजिमको नीति निर्धारण गर्न र लगानी गर्न सजिलो हुन्छ । साथै जनताले आ-आफ्नो सरकारलाई उनीहरुको काम कारवाहीको लागि जवाफदेह तुल्याउन सजिलो हुन्छ ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले समग्र अर्थतन्त्रको प्रभावकारी व्यवस्थापन, पारदर्शिता र जवाफदेहीलाई सुदृढ गर्ने गरी बजेट बनाउने प्रभावकारी संरचना तयार गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको बजेटमा एकरुपता ल्याउन, एक अर्काबीच सामञ्जस्य कायम गर्न, बजेटलाई तुलनीय (comparable) बनाउन प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरुको बजेटको खाका, बजेट पेश गर्ने समय तथा बजेट व्यवस्थापन सम्बन्धी अन्य कामको समन्वय हुन जरुरी छ ।

वजेट कार्य प्रणालीका मुख्यतया दुई पक्ष हुन्छन् : आम्दानी र खर्च । आम्दानी अन्तर्गत कर लगाउने र ऋण उठाउने जस्ता कुरा पर्दछन् भने खर्चतर्फ आम्दानीलाई कसरी व्यवस्थित तरिकाबाट विनियोजन र खर्च गर्ने भन्ने पक्ष पर्दछन् । तलका अनुच्छेदहरुमा यी दुवै पक्षको संक्षिप्त व्याख्या गरिन्छ ।

(अ) **आम्दानी** :

कर लगाउने कार्यबाट नागरिकको सम्पत्तिको अधिकारमा हनन पुग्ने तथा व्यक्तिको काम गर्ने, वचत र लगानी गर्ने जस्ता कुराहरु प्रभावित हुने भएकाले कर लगाउने कुरामा विशेष सावधानी अपनाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले जनप्रतिनिधिहरुले बनाएको कानूनले अख्तियार गरेको सीमा भित्र रहेर मात्र कर लगाउन पाइन्छ । यसबाट कर लगाउने कार्यमा कानूनको शासनको सम्मान भएको मानिन्छ । कर लगाउनेसंगै कर उठाउने कार्य पनि जोडिन्छ । कर उठाउन पनि कानूनले अधिकार दिनुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया जसले कर लगाउने हो त्यसैले उठाउने प्रचलनमा पाइन्छ तापनि संघात्मक प्रणाली भएको मुलुकमा एउटा तहको सरकारले कर लगाए पनि प्रशासनिक सुविधाको कारणले अर्को तहको सरकारले उठाउने गरेको पनि पाइन्छ । जुनसुकै सरकारले उठाए पनि कर लगाउने सरकारलाई नै यस्तो करबाट उठेको रकम फिर्ता दिनु पर्ने हुन्छ ।

त्यसैगरी ऋण लिने र जमानत दिने कुरामा पनि कानूनको अख्तियारी आवश्यक पर्दछ । कानूनको अधिकार विना ऋण लिने वा जमानत बस्ने काम भएमा अत्यधिक ऋण लिई वा अनुचित रुपमा जमानत बसी अधिकारको दुरुपयोग हुने र यसबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा असर पर्ने हुन जान्छ । अझ महत्वपूर्ण कुरा के छ भने यसरी लिएको ऋण वा बसेको जमानतबाट उत्पन्न हुने दायित्व पूरा गर्ने काम जनताबाट कर उठाएर गर्नु पर्ने भएकाले पनि यो व्यवस्था आवश्यक भएको हो ।

सरकारलाई राजस्वका विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त रकम, राजस्वको धितोमा राखी उठाइएको रकम, ऋण लिएर वा ऋणको भुक्तानी वापत प्राप्त रकम एउटै कोषमा राखी खर्च गर्ने प्रचलन हुन्छ । यस्तो कोषलाई सर्वसंचित कोष (Consolidated Fund) भनिन्छ । यस व्यवस्थाबाट सरकारलाई सम्पूर्ण स्रोतहरुबाट प्राप्त राजस्वको एकीकृत हिसाब थाहा भै राजस्वको यथार्थ अवस्था जानकारी हुन्छ, जसको कारणबाट खर्चको नियोजन (planning) गर्न पनि सहज हुन्छ । संघीय प्रणालीमा प्रदेश र स्थानीय सरकारको पनि आ-आफ्नो सर्वसंचित कोष हुन्छ । विशेष प्रयोजनका छुट्टै कोष आवश्यक हुने भएमा कानूनमा व्यवस्था गरी कुनै रकम मात्र त्यस्तो कोषमा राखी खर्च गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । यस्तो विशेष कोषको व्यवस्था विशिष्ट अवस्थामा मात्र गर्नु पर्ने हुन्छ; नत्र भने यस पद्धतिको दुरुपयोग हुने प्रबल संभावना रहन्छ ।

(आ) **खर्च**

यसरी सर्वसंचित कोषमा जम्मा भएको रकम जथाभावी खर्च गर्न नसकियोस् भनी खर्च गर्न सकिने अवस्थाहरु पनि संविधानमा नै व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ । यस्ता अवस्थाहरुमा विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम प्रमुख हो भने संचित कोषमाथि व्ययभार हुने रकम, पेश्की ऐनबाट खर्च हुने रकम र उधारो खर्च ऐन अनुसार खर्च हुने रकमका लागि पनि सर्वसंचित कोषबाट खर्च गर्न पाइन्छ ।

सरकारी बजेटलाई विभिन्न शीर्षकहरुमा छुट्टयाई खर्च गर्ने अधिकार विनियोजन ऐनले दिन्छ । तर विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा सरकारी काम कार्वाहीलाई रोक्नु उचित नहुने भएकाले सो विधेयक पारित नभइन्जेल सरकारी काम कार्वाहीलाई सुचारु राख्न पेश्की खर्च ऐन ल्याउने चलन रहेको पाइन्छ । यस्तो ऐनबाट खर्च गर्ने पाइने रकमको सीमा पनि तोक्न आवश्यक ठानिन्छ । सीमा नतोकी खर्च गरिएमा सरकारी बजेटमा व्यवस्थापिकाको नियन्त्रण कमजोर हुन जान्छ । साँच्चै भन्ने हो भने अर्को आर्थिक वर्ष शुरु हुनु अगावै विनियोजन विधेयक पारित नहुने अवस्थामा पेश्की विधेयक ल्याइने हो । नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक वर्षको अन्ततिर मात्र बजेट व्यवस्थापिकामा पेश हुने र सो विधेयक पारित गर्न केही महिना लाग्ने हुँदा विकास निर्माणको काम विशेष प्रभावित हुन पुगेको छ । यस कुरालाई ध्यानमा राखी आगामी आर्थिक वर्ष शुरु हुनु अगावै विनियोजन विधेयक पारित हुने गरी बजेट पेश गर्न सकिएमा पेश्की विधेयक नै पेश गर्न नपर्ने अवस्था आउँछ ।

सामान्यतया व्यवस्थापिकाले पारित गरेको विनियोजन ऐनले अख्तियारी दिएको शीर्षकमा खर्च गरिने चलन रहे पनि केही यस्ता शीर्षकहरु हुन्छन् जसमा सर्वसंचित कोषमाथि व्ययभार हुन आवश्यक हुन्छ । अर्थात, केही शीर्षकहरुमा व्यवस्थापिकाको वार्षिक स्वीकृति नलिइकन (non-votable) पनि खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले गर्दा एकातिर महत्वपूर्ण निकायको काम निरन्तर रहन जान्छ भने अर्कोतिर ती निकायहरु तथा तिनमा काम गर्ने पदाधिकारीहरुको प्रतिष्ठा पनि उच्च रहन जान्छ ।

सरकारले हरेक शीर्षक र उपशीर्षकमा बजेट छुट्टयाई व्यवस्थापिकामा प्रस्तुत गर्नु बजेटको व्यवस्थापन र सुशासनका दृष्टिले आवश्यक हो । तर प्राकृतिक र मानवीय कारणले देशमा संकट परेको बेलामा सम्पूर्ण विवरण खुलाउनु अव्यावहारिक, असंभव वा अनुचित हुने भएमा व्ययको विवरण मात्र व्यवस्थापिकामा पेश गर्दा यस्तो विषम परिस्थितिसंग मुकावला गर्न सजिलो हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि उधारो खर्च विधेयकको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

संघीयताको सन्दर्भमा माथि उल्लिखित विनियोजन गर्ने पद्धति र औजारहरुमध्ये कसकसको प्रयोग सरकारको कुनकुन तहले गर्ने भन्ने सम्बन्धमा प्रश्न गर्न सकिन्छ । संघीय सरकारले यी सबैको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ भने तल्लो तहका सरकारहरुले आवश्यकता अनुसार यिनको प्रयोग गर्न सक्ने भएतापनि प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था भने नआउन पनि सक्छ ।

२.३ प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरु

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भए पश्चात् नेपालमा प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो संरक्षण, उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड जस्ता सवालहरू वातावरण संरक्षण नीति निर्माण सम्बन्धी बहसका महत्वपूर्ण विषय रहँदै आएका छन् ।

स सम्बन्धमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा जनाएको प्रतिवद्धता, खासगरी नेपालले अनुमोदन गरेका वातावरण र प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । हाम्रा राष्ट्रिय कानूनहरूले समेत नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई उच्च महत्व दिएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा सन्धि ऐनको व्यवस्था महत्वपूर्ण छ ।

सन्धि ऐनको दफा ९ मा नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका प्रावधानहरू नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । नेपाल कानूनका प्रावधान र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरू एक आपसमा बाझिएको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरू लागू हुने व्यवस्था पनि उक्त दफामा गरिएको छ ।

नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको राष्ट्रिय स्तरमा कार्यान्वयन गर्ने दायित्व समेत सरकारको हुने हुँदा संविधान निर्माण प्रक्रियामा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरूको विश्लेषण र तदनुरूप आवश्यक संवैधानिक व्यवस्थाको ग्यारेण्टी गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

विश्वमा देखा परेका विभिन्न खालका वातावरणीय समस्याहरू समाधान गर्ने दृष्टिकोणले सन् १९७० को दशकको शुरुदेखि अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय कानून निर्माणको प्रक्रिया शुरु भएको हो । यस दिशामा खासगरी सन् १९७२ मा स्वीडेनको स्टकहोममा सम्पन्न मानव, वातावरण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय सम्मेलन एउटा महत्वपूर्ण कोसेढुंगा मानिन्छ । स्टकहोम सम्मेलनको २० वर्ष पछि ब्राजिलको रियो दि जेनेरियोमा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र सन् २००२ मा दक्षिण अफ्रिकाको जोहान्सवर्गमा सम्पन्न दिगो विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन महत्वपूर्ण छन् । नेपालले पनि निरन्तर रूपमा वातावरण र प्राकृतिक स्रोत संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा भाग लिंदै त्यस्ता घोषणापत्रहरुमा हस्ताक्षर समेत गरेको छ ।

नेपालले अनुमोदन एवं सम्मिलन गरेका वातावरण र प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित महासन्धिहरु मध्ये नेपालको सन्दर्भमा सन् १९७१ को सिमसार संरक्षण सम्बन्धी रामसार महासन्धि, १९७३ को विश्व सम्पदा महासन्धि, १९८५ को ओजन तहको संरक्षण सम्बन्धी भियना महासन्धि, १९९२ को जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, १९९२ को जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धि, १९९४ को गम्भीर खडेरी वा मरुभूमीकरणको अनुभव गरिरहेका मुलुकहरु खासगरी अफ्रिकामा मरुभूमीकरण विरुद्ध संघर्ष गर्न व्यवस्था भएको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, १९७३ को संकटापन्न जंगली वनस्पति तथा जीवजन्तुका प्रजातिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी महासन्धि धेरै महत्वपूर्ण छन् ।

यसका अतिरिक्त नेपालले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा केही द्विपक्षीय सन्धिहरु समेत गरेको छ । यस सन्दर्भमा खासगरी नेपाल-भारत बीच जलस्रोत उपयोगसँग सम्बन्धित सन्धिहरु विवादको विषय बनेका छन् । विगतका अनुभवहरुबाट सिकेर भावी संविधानमा नेपालको तर्फबाट जलस्रोत लगायतका प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी द्विपक्षीय सन्धिहरु गर्दा राष्ट्रिय बहस मार्फत निश्चित सैद्धान्तिक आधार र मापदण्ड निर्धारण गरी सोही आधारमा राष्ट्र हितमा गर्ने गरी भावी संविधानको राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्तमा निश्चित प्रावधान राख्न आवश्यक छ, जसले भविष्यमा नेपालको तर्फबाट प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी सन्धि-सम्झौता गर्दा आवश्यक एवं उपयुक्त मार्ग निर्देशन गर्न सकोस् ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय सन्धि सम्झौताका प्रावधानहरुलाई नेपालमा कार्यान्वयन गर्ने दायित्व समेत ती सन्धिहरुले सिर्जना गरेका छन् । त्यसका अतिरिक्त ती सन्धि, सम्झौताहरुले नेपाल जस्ता देशहरुका लागि केही अधिकारहरु समेत सृजना गरेका छन् । ती अधिकारको प्रयोग समेत देश र

जनताको हितमा लागू गर्न गराउन आवश्यक पहल गर्ने जिम्मेवारी समेत छ । यसका लागि आवश्यक नीति, कानून, रणनीति एवं कार्यनीतिहरुको तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । यसर्थ नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका महासन्धिहरुले सृजना गरेका दायित्व एवं अधिकारको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक दिशा निर्देश गर्न केही महत्वपूर्ण संवैधानिक व्यवस्था गर्न आवश्यक छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरुबाट पारित हुने घोषणापत्रहरुमा हस्ताक्षर गर्नुका अतिरिक्त नेपालले वातावरण र प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित १५ वटा भन्दा बढी बहुपक्षीय महासन्धिहरुको अनुमोदन एवं सम्मिलन समेत गरेको छ । नेपालले अनुमोदन गरेका वातावरण र प्राकृतिक स्रोत संरक्षण सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण महासन्धि र ती महासन्धिहरूले सृजना गरेका महत्वपूर्ण दायित्वहरूको विवरण **अनुसूची १४** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद-३

केही संघीय मुलुकहरूको अभ्यास

३.१ प्राकृतिक स्रोत

दक्षिण एशियाको प्रमुख संघीय राष्ट्रको रुपमा रहेको मुलुक भारतको संविधानले प्राकृतिक स्रोतको सम्बन्धमा तीन प्रकारको सूचीको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। उक्त सूचीहरु (क) संघीय सरकारको सूची, (ख) राज्य सरकारको सूची र (ग) सहवर्ती सूची (Concurrent list) रहेका छन् । यी तीनवटै सूचीहरू हेर्दा उक्त संविधानको धारा २४६ द्वारा विशेषत: विधायिकाको अधिकार सूचीद्वारा भागबण्डा लगाउन प्रयास गरेको पाइन्छ। सो संविधानमा हेर्दा केन्द्रीय वा संघीय सरकारको सूचीमा परम्परागत ज्ञान, सीमा नदीहरू, जलाधार क्षेत्रहरू (River Valley), सामुद्रिक मत्स्य पालन र माछा मार्ने काम परेका छन् भने प्रान्तीय सूचीमा खानेपानी, ऊर्जा, सिंचाई, भूमि, कृषि र खाद्य, ढल निकास, तटवन्ध, जल सङ्कलन परेका छन् । त्यस्तै गरी सहवर्ती सूची (Concurrent List) मा भने वन, वन्यजन्तु, पशुपन्छी संरक्षण र खाद्यान्न रहेको पाइन्छ, जसले केन्द्र र प्रान्त दुवैमा यस सम्बन्धी विधायिकी र व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र कर्त्तव्य तोकेको देखिन्छ।

साथै उक्त संविधानको धारा ४८ मा कृषि र पशुपालनलाई प्रश्रय दिने राज्यको नीतिको व्यवस्था गरिएको छ । धारा ४८.क द्वारा वातावरणको संरक्षण र वन एवं वन्यजन्तुको सुरक्षासम्बन्धी नीतिको पनि व्यवस्था गर्न खोजिएको देखिएकोले महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतको केन्द्र र प्रान्त दुवैले व्यवस्थापन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

त्यस्तै ब्राजिल पनि जैविक विविधताले भरिएको विश्वको एक प्रमुख राष्ट्र मानिन्छ जहाँ वातावरणीय संरक्षणको विधायिकी जिम्मेवारी संघीय भए पनि कार्यान्वयनमा भने संघ एवं राज्य दुवैको नियन्त्रणमा रहने व्यवस्था गरिएको छ । सरसफाई र फोहर सङ्कलनको सन्दर्भमा भने विधायिकी जिम्मेवारी एवं कार्यान्वयन दुवै स्थानीय तहमा राखिएको पाइन्छ। क्यानेडियन संविधानमा भने सार्वजनिक जमिन र प्राकृतिक स्रोतहरुमाथिको विधायिकी जिम्मेवारी र कार्यान्वयन दुवै राज्यमा रहेको पाइन्छ।

यूरोपको एक प्रमुख औद्योगिक राष्ट्रको रुपमा रहेको जर्मनीले आफ्नो संविधानमा वातावरण संरक्षण र खाने पानी आपूर्तिको विधायिकी जिम्मेवारी संघीय एवं राज्य दुवैमा राखेको भए पनि कार्यान्वयन पक्ष भने राज्यमा राखेको देखिन्छ। त्यस्तै गरी सार्वजनिक हितका लागि जमिन, प्राकृतिक स्रोत र उत्पादन, वन प्रवर्धन, खाद्य आपूर्ति सुनिश्चितता, कृषि र वनजन्य उत्पादन आयात निर्यात, डिप सि (Deep Sea) र तटीय माछापालन, तटीय संरक्षण, खाद्य वजार, पेय पदार्थ र सुर्तीजन्य पदार्थ, पशु आहार, कृषि र वनसम्बन्धी बीउ (Seeds), रोग र विषादिबाट विरुवा र जनावरको संरक्षण विषयको (Concurrent) विधायिकी अधिकार संघलाई दिइएको देखिन्छ । साथै शिकार, प्रकृति संरक्षण र भूपरिधि व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकार पनि संघमा राखिएको पाइन्छ।

दक्षिण अफ्रिकाको संविधानमा वन प्रशासनको विधायिकी अधिकार राष्ट्रिय र प्रान्तीय तहमा राखे तापनि सोको कार्यान्वयन भने प्रान्तीय र स्थानीय तहमा गरेको पाइन्छ। कृषि सेवाको विधायिकी जिम्मेवारी राष्ट्रिय र प्रान्तीय तहमा दिए पनि कार्यान्वयन भने प्रान्तीय तहबाट गर्न खोजिएको छ। सुरक्षा, वन, खनिज र ऊर्जाको भने विधायिकी र कार्यान्वयन दुवैको जिम्मेवारी केन्द्रीय तहमा राखिएको पाइन्छ। पशुसेवा (पेशागत नियमन) को विधायिकी जिम्मेवारी एवं कार्यान्वयन प्रान्तीय तहमा राखिएको छ भने विद्युत् र ग्यास उत्खनन स्थानीय तहमा राखिएको छ। अर्को तर्फ खानेपानी तथा सरसफाई सेवा र ढल निकासको विधायिकी जिम्मेदारी केन्द्रीय तहमा दिएको भए पनि कार्यान्वयन भने स्थानीय तहमा राखिएको देखिन्छ।

विश्वको एक सम्पन्न भूपरिवेष्टित राष्ट्रको रुपमा रहेको स्वीटजरल्याण्डको संविधानले जलशक्ति सम्बन्धी विधायिकी जिम्मेवारी कार्यान्वयन संघीय तहमा राखी कृषि कार्यको विधायिकी जिम्मेवारी एवं कार्यान्वयन भने संघीय एवं क्याण्टन तहमा राखेको पाइन्छ । अर्कातर्फ वातावरणीय नीतिको विधायिकी जिम्मेवारी संघीय तहमा राखे पनि कार्यान्वयन भने क्याण्टन तहमा राखिएको देखिन्छ। स्थानीय ग्यास, विद्युत, खानेपानी आपूर्ति र फोहरमैला व्यवस्थापनको विधायिकी एवं कार्यान्वयन दुवै जिम्मेदारी स्थानीय तहमा राखिएको पाइन्छ।

विश्वको शक्तिशाली राष्ट्र अमेरिकाको संविधान हेर्दा पानी सम्बन्धी विधायिकी जिम्मेवारी राज्य र स्थानीय तहमा राखे पनि कार्यान्वयन पक्ष भने स्थानीय तहमा राखिएको छ । पार्क र मनोरन्जनको भने विधायिकी जिम्मेवारी संघीय/राज्य/स्थानीय तीनै तहमा राखिनुका साथै कार्यान्वयन पनि त्यसै गरी गरिएको पाइन्छ । जमिन र पानी अतिक्रमण बारेको कानून बनाउने अधिकार भने कंग्रेसको विधायिकी अधिकार अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ । विभिन्न देशका संविधानमा रहेका प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी व्यवस्थाको झलक **अनुसूची १५** मा राखिएको छ ।

माथि उल्लिखित संघीय मुलुकहरुको संविधानमा प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार र कार्यान्वयन मूलतः केन्द्र र प्रान्तमा राखिएको एवं कार्यान्वयन पक्ष भने प्रान्तीय र स्थानीय रुपमा राखिएको देखिन्छ । हाम्रो भावी संविधानमा पनि यस पक्षलाई अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

३.२ आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड

वित्तीय पुनर्संरचनाको लागि वित्तीय संघीयताको मात्र चर्चा गर्नु पर्याप्त हुँदैन । यसको लागि संसारका विभिन्न देशहरु भएकोमा वित्तीय पुनर्संरचनाको अभ्यासबाट पाठ सिक्नु आवश्यक हुन्छ । देहायका अनुच्छेदहरुमा खर्च जिम्मेवारी, राजस्व अधिकार, वित्तीय हस्तान्तरण र ऋण व्यवस्थाका बारेमा क्यानाडा, स्वीटजरल्याण्ड, ब्राजिल, भारत, दक्षिण अफ्रिका, इथियोपिया र नाइजेरियामा भएका व्यवस्थाको वारेमा संक्षिप्त प्रकाश पारिएको छ ।

३.२.१ क्यानडा

क्यानाडा संसारका केही पुराना संघीय राज्यमध्ये पर्छ । यहाँको संघीय शासनको शुरुवात बृटिश नर्थ अमेरिक एक्ट,१८८७ (British North America Act, 1887)बाट भएको हो भने हाल क्यानाडा १९८२ को संविधानबाट शासित छ । यहाँ १० वटा प्रान्तहरु, २ Territories, करिब ५ हजार स्थानीय सरकार रहेका छन् ।

(अ) **खर्च जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : क्यानाडामा विशुद्ध सार्वजनिक प्रकृतिका वस्तुहरु (Pure Public Goods) संघीय सरकारको जिम्मामा दिइएको छ भने सामाजिक सेवा र अर्ध-सार्वजनिक प्रकृतिका सेवाहरु प्रान्तीय सरकारको क्षेत्राधिकारमा राखिएको छ । व्यापार तथा वाणिज्य, बेरोजगार बीमा, बैकिङ्ग तथा मुद्रा, हुलाक, रक्षा, परराष्ट्र मामला, प्याटेन्ट तथा प्रतिलिपि अधिकार, नागरिकता, फौजदारी कानून आदि विषयमा कानून बनाउने र तत्तत् क्षेत्रमा सेवा प्रदान (Actual Allocation) गर्ने अधिकार संघ संरकारलाई दिइएको छ । त्यसैगरी स्वास्थ्य, शिक्षा, सार्वजनिक जग्गाहरु र प्राकृतिक स्रोतहरु, सामाजिक कल्याण, कम्पनीको स्थापना, स्थानीय सेवाहरुमा कानून बनाउने अधिकार प्रान्त सरकारलाई प्राप्त छ । यसमध्ये केही सेवाहरु (जस्तै शिक्षा, सामाजिक कल्याण) प्रान्त र स्थानीय सरकारबाट संयुक्त रुपमा प्रदान गरिन्छ भने स्थानीय सेवाहरु स्थानीय सरकारले मात्र प्रदान गर्दछन् । क्यानाडामा विभिन्न तहका सरकारहरु बीच विधायिकी र सेवा प्रदायन गर्ने जिम्मेवारी **अनुसूची १६** मा प्रस्तुत छ । विभिन्न तहका सरकारहरुलाई विधायिकी जिम्मेवारी दिइएको भए तापनि संघीय सरकारलाई “शान्ति, सुव्यवस्था र असल शासन” का लागि आवश्यकतानुसार सबै क्षेत्रमा कानून बनाउने अधिकार छ ।

स्थानीय सरकारलाई प्रान्तीय सरकारको अंगका रुपमा लिइएको छ । वास्तवमा स्थानीय सरकारले आफ्नो अधिकार प्रान्तीय विधायनबाट प्राप्त गर्दछन् । स्थानीय सार्वजनिक वस्तुहरु जस्तै प्रहरी, खानेपानी, ढल निकास, फोहोरमैला व्यवस्थापन, स्थानीय सडक, मनोरन्जन जस्ता कुराहरु स्थानीय सरकारको जिम्मामा दिइएको छ ।

आ) **राजस्वको जिम्मेवारी** : क्यानाडामा तीनै तहका सरकार (संघ, प्रान्त र स्थानीय) लाई कर लगाउने अधिकार छ । व्यक्तिगत आयकर, संस्थागत आयकर संघ र प्रान्त दुवैका राजस्वका प्रमुख स्रोत हुन् । त्यसपछि सेवा तथा वस्तुको विक्रीमा लाग्ने कर संघ सरकारका राजस्वका प्रमुख श्रोतमा पर्दछनु भने खुद्रा विक्रीकर, प्राकृतिक श्रोतमा लाग्ने कर प्रान्तीय सरकारको स्रोतमा पर्दछन् । व्यक्तिगत आयकर र संस्थागत आयकर संघबाट संकलन भै प्रान्तमा फिर्ता गरिन्छ भने प्राकृतिक श्रोतमा लाग्ने कर प्रान्तीय सरकारको एकल अधिकार भित्र पर्दछ । प्रान्तीय र संघीय सरकारले बाँडफाँड गर्ने करका स्रोतहरुको

सम्बन्धमा यी सरकारहरु बीच सामञ्जस्य (Harmonization) ल्याउन छुट्टै सम्झौता पनि गर्ने गरिएको छ । सम्पत्ति कर र उपभोक्ता शुल्क स्थानीय सरकारको आयका प्रमुख स्रोत हुन् । क्यानडामा भएको कर जिम्मेवारी सम्बन्धी बाँडफाँड **अनुसूची १७** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कर लगाउने अधिकारको विकेन्द्रीकरणको बाबजुद क्यानाडामा उर्ध्व र सम दुवै किसिमका वित्तीय असन्तुलन रहेका छन् । विभिन्न प्रान्तहरु बीच प्राकृतिक स्रोतको वितरणमा भिन्नता रहनु, प्रति व्यक्ति आय प्रान्त-प्रान्तबीच फरक रहनु जस्ता कारणले गर्दा समतहको असन्तुलन सिर्जना हुने गरेको छ भने केन्द्र र प्रान्तीय सरकारबीच पनि केन्द्र सरकारको पक्षमा वित्तीय असन्तुलनको अवस्था आउने गरेको छ ।

(इ) **वित्तीय हस्तान्तरण** : केन्द्र सरकारले प्रान्तीय सरकारलाई दुई प्रकारका हस्तान्तरण गर्ने गरेको छ : समानीकरण र सामाजिक अनुदान (Transfer) । समानीकरण अनुदान प्रान्तहरुलाई विना शर्त उपलब्ध गराइन्छ । राष्ट्रिय स्तरभन्दा तलको राज्यलाई सूत्रका आधारमा यो अनुदान उपलब्ध गराइन्छ । त्यसैगरी प्रति व्यक्ति रकमका आधारमा शिक्षा, समाजकल्याण र उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा प्रान्तलाई सामाजिक अनुदान उपलब्ध गराइन्छ । यी अनुदान उपलब्ध गराउँदा न्यूनतम शर्तहरु राखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त विशेष उद्देश्य प्राप्तिका लागि राज्यलाई अनुदान उपलब्ध गराइन्छ । कडा प्रकृतिका शर्त राखिने यो अनुदान उपलब्ध गराउँदा प्रान्तले समपूरक (Matching) रकम उपलब्ध गराउनु पर्ने वा नपर्ने दुवै हुन सक्छ । राष्ट्रिय राजमार्गको निर्माण, स्वास्थ्य सेवाको सुधार, श्रमिकको क्षमता विकास जस्ता कुराहरु सशर्त अनुदान उपलब्ध गराइने क्षेत्रका उदाहरण हुन् । त्यसैगरी, प्रान्तहरुले पनि स्थानीय सरकारलाई अनुदान उपलब्ध गराउँछन् । धेरै प्रान्तहरुले समानीकरण अनुदान उपलब्ध गराउँछन् जसमा स्थानीय सरकारले उठाउने राजस्वलाई आधार मानिन्छ ।

ई) **संघीय एकाइहरुले लिने ऋण** : प्रान्त सरकार आन्तरिक र वाह्य दुवै ऋण उठाउन स्वतन्त्र छन् । उनीहरुलाई ऋणको सीमा तोक्ने वा नियमको आधारमा बाँध्ने जस्ता कार्य गरिएको छैन । प्रान्तहरुले ऋण उठाउँदा पूँजीगत वा चालूगत भनी छुट्याउने गरेका छैनन् । तर बजार संयन्त्र विकसित भएको र प्रान्तको आफ्नै राजस्वको आधार भएकोले ऋण तिर्ने क्षमता भएको कारणले बजारले नै सरकारलाई अनुशासित हुन बाध्य पारेको छ । साथै राजनैतिक र वित्तीय (Financial) जवाफदेहीको बलियो संयन्त्रको कारणले पनि प्रान्तलाई कुनै नियम वा प्रशासनिक नियन्त्रणबाट सीमामा राख्नु आवश्यक ठानिएको छैन । ऋण उठाउन पाउने सन्दर्भमा स्थानीय सरकारलाई प्रान्त सरकारको तुलनामा कम स्वायत्तता प्राप्त छ । पूँजीगत खर्चका लागि भने स्थानीय सरकारले बजारबाट ऋण लिन सक्छन् ।

३.२.२ स्वीटजरल्याण्ड

स्वीटजरल्याण्ड महासंघीय प्रणाली भएको संसारको एकमात्र मुलुक हो । यस महासंघीय प्रणालीको स्थापना सन् १८४८ मा भएको हो । महासंघमा संघ, क्यान्टोन र नगरपालिका गरी सरकारका तीन तह रहेका छन् । महासंघमा रहेका २६ वटा क्यान्टोनहरु आफैंमा सार्वभौम छन् ।

(अ) **खर्च जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : केन्द्रीय सरकारका जिम्मामा सेना, मौद्रिक नीति, बाह्य सम्बन्ध जस्ता सार्वभौमिकताको प्रयोगसँग सम्बन्धित विषयहरु तथा दुई अथवा सो भन्दा बढी क्यान्टोनबीच समन्वय आवश्यक पर्ने सामाजिक सुरक्षा, वातावरण, ऊर्जा, पूर्वाधार जस्ता विषयहरु पर्दछन् भने अवशिष्ट अधिकार क्यान्टोनलाई दिइएको छ । यस अनुसार प्रहरी, संस्कृति, जनस्वास्थ्य, क्यान्टोन स्तरका सडक, वन, जल, प्राकृतिक श्रोत आदि क्यान्टोन सरकारको अधिकार क्षेत्रमा राखिएको छ । नगरपालिकाहरुलाई फोहोरमैला व्यवस्थापन, नगरस्तरीय पूर्वाधार, स्थानीय प्रहरी जस्ता विषयहरु दिइएको छ ।

(आ) **राजस्व जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : स्वीटजरल्याण्डमा सरकारका तीन तहलाई नै कर लगाउने अधिकार छ । तर केही करहरु कुनै सरकारलाई एकल (Exclusive) रुपमा प्राप्त छन् भने केहीमा दुई वा दुईभन्दा बढी सरकारलाई कर लगाउने अधिकार छ । मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क र भन्सार केन्द्रीय सरकारका एकल अधिकार क्षेत्र भित्र पर्दछन् भने व्यक्तिगत आय तथा सम्पत्ति र संस्थागत आय तथा सम्पत्तिमा कर लगाउने अधिकार सरकारका तीन तहबीच बाँडफाँड गरिएको छ । क्यान्टोन सरकारलाई व्यावसायिक

पूँजी (Business Capital) मा कर लगाउने अधिकार एकल रुपमा प्रदान गरिएको छ । स्थानीय सरकारलाई प्रत्यक्ष करमा संघ र क्यान्टोनसँग मिलेर कर लगाउने अधिकारका अतिरिक्त ढल निकास, फाहोरमैला व्यवस्थापन इत्यादिमा महसुल लगाउने अधिकार प्राप्त छ । सहवर्ती अधिकारमा परेका करहरु प्रशासनिक सुविधा अनुसार कुनै एक तहले मात्र उठाई बाँडफाँड गर्ने अभ्यास पनि प्रचलनमा छ । स्वीटजरल्यान्ड सरकारका विभिन्न तहहरुबीच विधायिकी उत्तरदायित्व र सेवाको प्रदायन तथा विभिन्न तहहरुबीच कर जिम्मेवारीको बाँडफाँड सम्बन्धी विवरण क्रमशः **अनुसूची १८ र १९** मा दिइएको छ ।

(इ) **वित्तीय हस्तान्तरण** : स्वीटजरल्याण्डमा संघ र क्यान्टोन दुवै सरकारले समानीकरण अनुदान (निशर्त) र सशर्त अनुदान उपलब्ध गराउछन् । समानीकरण अनुदान सम तह र उर्ध्व तह दुवै किसिमको हुने गरेको छ । साथै राजस्व र लागत दुवै आधारमा समानीकरण गर्ने गरिएको छ । क्यान्टोनहरु बीच न्यूनतम सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्न लाग्ने लागत फरक फरक हुने भएकोले लागतको आधारमा समेत समानीकरण गर्ने गरिएको छ । संघीय सरकारले क्यान्टोनहरुलाई उपलब्ध गराउने सशर्त अनुदान (विशेषतः ब्लक अनुदान) भने लक्ष्य प्राप्तिको आधारमा प्रदान गरिन्छ, लागतको आधारमा होइन । यस अनुदानलाई कार्यसम्पादन/नतिजामा आधारित अनुदान भन्न सकिन्छ ।

(ई) **अंङ्गीभूत एकाईहरुबाट लिइने ऋण** : संघीय सरकारले सन्तुलित बजेट (खर्च र आम्दानी बराबर भएको) बनाउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ भने क्यान्टोनहरुलाई ऋण लिने अधिकार दिइएको छ । तर ऋण लिने अधिकारलाई जिम्मेवार र जवाफदेहीपूर्ण तरिकाले मात्र प्रयोग गर्न पाउने गरिएको छ । ऋण लिने अधिकारलाई दुई तरिकाबाट नियन्त्रण गरिन्छ : लोकतान्त्रिक नियन्त्रण र डेब्ट ब्रेक (Debt Brake)।

पहिलो पद्धति अनुसार क्यान्टोन सरकारले ऋण लिनु पूर्व अनिवार्य वा स्वेच्छिक रुपमा जनमत संग्रहमा जानु पर्ने व्यवस्था छ । यसले सरकारलाई स्वेच्छाचारी हिसावले ऋण लिनबाट रोक लगाउँदछ । डेब्ट ब्रेक (Debt Brake) अन्तर्गत क्यान्टोनलाई सन्तुलित बजेट वा बचत बजेट बनाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

३.२.३ ब्राजिल

अ) **खर्च जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : कुल क्षेत्रफल ८५,१४,८७७ वर्ग कि.मि भएको ब्राजिलमा २६ राज्य र १ संघीय जिल्ला छन् । ब्राजिलमा संविधानले संघीय सरकार र नगरपालिकाहरुले सम्पादन एवं नियमन गर्नु पर्ने कार्यहरु निर्धारण गरेको छ । राज्यहरुले केन्द्र र नगरपालिकालाई संविधानले दिएका कार्यहरुसँग नवाभिने गरी (Interdicted) कार्यहरु गर्दछन् । धेरै क्रियाकलापहरु सरकारका तीनै तहमा सहवर्ती रुपमा (Concurrently) सम्पादन गरिन्छ ।

संघीय सरकारले मूलतः रक्षा, वैदेशिक मामला, वातावरण व्यवस्थापन र श्रम सम्वन्धी कार्यको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दछ । यसै गरी सामाजिक विमा, ऊर्जा र क्षेत्रगत खर्च नीतिको जिम्मेवारी पनि केन्द्रसँगै रहेको छ ।

सार्वजनिक सुरक्षा (Public Security) राज्य सरकारको जिम्मामा छ भने आवास र शहरीकरण नगरपालिकाको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछन् । शिक्षा, स्वास्थ्य र सरसफाइको जिम्मेवारी तीनै तहमा साझा रुपमा रहेको छ । यसैगरी सामाजिक कल्याण, शारीरिक र मानसिक रुपले अशक्त, ऐतिहासिक, कलात्मक र साँस्कृतिक संरक्षण, वातावरणीय र प्राकृतिक स्रोतहरुको संरक्षण, संस्कृति, शिक्षा र विज्ञान, वन, जैविक विविधता संरक्षण, कृषि र खाद्य वितरण, आवास र सरसफाई, गरीवी न्यूनीकरण र सीमान्तीकृत समूहका लागि कार्यक्रम, खनिज उपयोग र जलविद्युत्, ट्राफिक सुरक्षा, खानी व्यवसाय सुधार नीतिहरु, पर्यटन र फुर्सदका उपयोगका कार्यहरु संघ, प्रान्त र स्थानीय गरी तीनै तहमा बाँडफाँड गरी कार्यान्वयन गरिन्छ ।

पूर्व-विद्यालय र प्राथमिक शिक्षा, निरोधात्मक स्वास्थ्योपचार, ऐतिहासिक र साँस्कृतिक संरक्षण मूलतः स्थानीय सरकारका जिम्मेवारीहरु हुन् । अन्तर-शहरी यातायात र उपयोग सम्वन्धी जिम्मेवारी स्थानीय सरकारलाई मात्र दिइएको छ ।

आ) **राजस्व जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : संघीय सरकारले आयकर (संस्थागत र व्यक्तिगत), वैदेशिक व्यापार, ग्रामीण सम्पत्ति र पेरोल (Payroll) मा कर लगाउछ । संघीय सरकारले प्रान्तीय र स्थानीय सरकारहरुले लगाउने भनी तोकिएका करहरु बाहेकका करहरुमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने अधिकार संविधानले प्रदान गरेको छ । राज्यहरुले मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउन पाउँछन् जुन यातायात र दूरसंचारमा पनि लागू हुन्छ । सामान्य सेवाहरुमा कर लगाउनुको अतिरिक्त स्थानीय सरकारहरुले शहरी सम्पत्तिको स्वामित्व र विक्रीमा सेवा शुल्क लगाउँछन् । सम्पत्ति उत्तराधिकार र सवारी साधनमा कर लिने अधिकार राज्यको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ ।

अधिकांश संघीय राजस्व सामाजिक योगदान (Social Contribution) बाट आउँछ । यस्तो राजस्वमा Payroll कारोवारको खुद नाफा र बैंक ऋण जस्ता करहरु पर्दछन् । आयकर र उत्पादित सामानहरु (Manufactured Goods) बाट संकलित राजस्व राज्य र नगरपालिकालाई बाँडफाँड गरिन्छ । सन २००१ मा संघीय सरकारलाई दुई तिहाइ कर संकलनको जिम्मेवारी थियो । ब्राजिलमा विभिन्न तहका सरकारबीच व्यवस्थापकीय दायित्व वास्तविक सेवाको प्रदायन तथा कर लगाउने अधिकार बाँडफाँड सम्बन्धी विवरण क्रमशः **अनुसूची २० र २१** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

इ) **हस्तान्तरण**: केन्द्रीय सरकार र तल्ला तहका सरकारहरु बीच राजस्व बाँडफाँड गर्ने तीन वटा तरिका छन् । पहिलो परम्परागत (Conventional) राजस्व बाँडफाँड पद्धति हो, जसअनुसार (१९८८ को संविधान अनुसार) २१.५ प्रतिशत संघीय राजस्व राज्यलाई र २२.५ प्रतिशत राजस्व नगरपालिकालाई दिइन्छ । यसका अतिरिक्त राज्यले संकलन गरेको मूल्य अभिवृद्धि करको २५ प्रतिशत हिस्सा स्थानीय सरकारलाई दिनुपर्ने रहेको छ । दोस्रो राज्य र स्थानीय सरकारहरुले कर्मचारीबाट प्राप्त आयकर पाउनु हो । राज्यबाट निकासी गरिएको मूल्य अभिबृद्धि करमा क्षतिपूर्ति र संघीय सरकारबाट तेल आयातमा लगाइने शुल्कमा पनि तल्ला तहका सरकारको हिस्सा रहन्छ । यसै गरी संघीय सरकारले तेल र खनिज पदार्थ निष्कासन गर्दा राज्य र नगरपालिकालाई क्षतिपूर्ति दिने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । विद्युत उत्पादनको लागि बनाइएका बाँधहरुले ओगटेको जग्गा आदिको लागि नगरपलिकाले रोयल्टी प्राप्त गर्दछन् । सशर्त अनुदानमा स्वास्थ्य सेवाको लागि हस्तान्तरण महत्वपूर्ण छ । संविधानले २५ प्रतिशत राजस्व प्रान्त र स्थानीय सरकारलाई आधारभूत शिक्षामा हस्तान्तरण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

ई) **वित्तीय जवाफदेही कानून** : आर्थिक तथा वित्तीय पुनर्संरचना कार्यक्रमले अन्तरसरकारी वित्तीय सम्वन्धको विषयमा परिवर्तनको रेखाङ्कन गरेको छ । यसको सामान्य सीमा उपराष्ट्रिय ऋणलाई Monitoring Of Fiscal and Financial Accounts ले विस्थापित गरेको छ, जसले अत्यधिक ऋण लिनबाट रोक्ने उद्देश्य राखेको छ । सन् २००० मा तर्जुमा गरिएको वित्तीय जवाफदेहीको कानून (Fiscal Responsibility Law) मा सार्वजनिक वित्तका विभिन्न पक्षहरु समेटिएको छ । यो ऐनले वित्तीय दिगोपना निर्धारण गर्दछ । यस अनुसार नयाँ स्थायी खर्च दायित्वको लागि नयाँ स्थायी स्रोत खोज्नु पर्दछ । उदाहरणको लागि नयाँ कर वा करको दर वृद्धिलाई लिन सकिन्छ ।

यो कानूनले प्रशासनिक खर्चको सीमा निश्चित गरेको छ । यस वमोजिम संघीय कर्मचारी खर्च खुद चालु खर्चको ५० प्रतिशत नाघ्न नहुने र राज्य एवं नगरपालिकामा ६० प्रतिशत भन्दा वढी हुन नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै गरी चुनावी वर्षमा सो भन्दा पछिलाई स्रोत बाँकी रहने गरी मात्र दायित्व सिर्जना गर्न पाइन्छ ।

वित्तीय दिगोपना ऋण नियन्त्रणको एकीकृत दृष्टिकोण हो । यस अनुसार संघीय सरकारले तल्ला तहका सरकारको ऋणको सीमा निर्धारण गर्दछ । वित्तीय जवाफदेही कानून समग्र आर्थिक व्यवस्थापनको साधन हो । यसले मूल्य स्थिरता र वित्तीय सन्तुलनमा सहयोग पुयाउँछ । यसले विकेन्द्रीकृत प्रकियालाई एकवद्ध (Solidify) गर्दछ र गैरजवाफदेह वित्तीय व्यवस्थापनलाई रोक्दछ ।

३.२.४ भारत

अ) **खर्च जिम्मेवारी बाँडफाँड** : कुल क्षेत्रफल ३१,६६,४१४ वर्ग कि.मि. भएको भारतमा २८ राज्य, ७ केन्द्र शासित प्रदेश (Union Territory) र स्थानीय स्तरमा ग्रामीण एवं नगर सरकारहरु स्थानीय सरकारको रुपमा रहेका छन् ।

भारतको संविधानको सातौं अनुसूची (Schedule) मा संघीय सरकार र राज्य सरकारको शक्ति एवं कार्यहरु निर्धारण गरिएको छ । केन्द्रले मात्रै गर्ने सरकारका कार्यहरु संघ सूची (Union List) र राज्य सरकारहरुले गर्ने कार्यहरुलाई राज्य सूची (State list) को रुपमा उल्लेख गरिएको उक्त संविधानमा केन्द्र र राज्यहरुले संयुक्त रुपमा प्रयोग गर्ने अधिकारहरुलाई सहवर्ती (Concurrent) सूची भनी व्यवस्था गरिएको छ । सबै अवशिष्ट अधिकारहरु केन्द्रीय सरकारलाई दिइएको छ ।

केन्द्रीय सरकारका कार्यहरुलाई आर्थिक स्थिरता, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र सम्बन्धहरु, एउटा भन्दा बढी राज्यहरुसंग सम्बन्धित कार्यहरु र खर्च दक्षता एवं पैमानाको कारणले हुने किफायती (Economy of Scale) सँग सम्बन्धित सार्वजनिक सेवाहरुमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

समग्र (Macro) आर्थिक स्थिरता अन्तर्गत केन्द्रका कार्य जिम्मेवारीहरुमा मुद्रा निष्कासन, मुद्रा विनिमय, वैदेशिक ऋण, केन्द्रीय बैंक संचालन, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, बैकिङ्ग, विमा र स्टक एक्सचेन्ज संचालन जस्ता कार्यहरु मुख्य रुपमा रहेका छन् ।

यसै गरी रेलमार्ग हुलाक, टेलिफोन, राष्ट्रिय राजमार्ग, पानी जहाज र जलसेना, स्थल सेना, हवाई यातायात, आणविक ऊर्जा, अन्तरिक्ष, मुख्य खानी र तेल (Oilfields) को नियमन एवं विकास, अन्तरराज्य व्यापार तथा वाणिज्य, अन्तर्राज्यका नदीहरु नियमन र विकास एक राज्यभन्दा बढी राज्यसंग सम्बन्धित सेवाहरु, सेवाको वहिर्गमन र पैमानाको कारणले हुने किफायती (Economics of Scale) सँग सम्बन्धित केन्द्रलाई सुम्पिएका कार्यहरु हुन् ।

सहवर्ती अधिकार अन्तर्गत केन्द्रले विभिन्न जिम्मेवारीहरु पाएको छ । यस अन्तर्गतका महत्वपूर्ण कार्यहरुमा आर्थिक र सामाजिक योजना (आर्थिक र सामाजिक सेवाका सबै कार्यहरु), वाणिज्य र औद्योगिक एकाधिकार, युनियनहरु, सामाजिक सुरक्षा, रोजगारी एवं बेरोजगारी, श्रमिक कल्याण, मूल्य नियन्त्रण, आधारभूत वस्तुहरुको उत्पादन र व्यापार पर्दछन् । यसका अतिरिक्त संसद्ले सहवर्ती सूचीमा ल्याएका र ल्याउने कार्यहरु केन्द्रीय सरकारको जिम्मेवारी भित्र पर्दछन् ।

राज्य सरकारका जिम्मेवारीहरुमध्ये अमन चैन (Public order), प्रहरी, सार्वजनिक स्वास्थ्य, कृषि, सिंचाइ, भूमि अधिकार, मत्स्यपालन र उद्योगहरु, सामान्य (Minor) खनिजहरु मुख्य छन् । अन्य कार्यहरुमा राज्यको ऋण, जग्गा प्रशासन र राजस्व, खेलकूद मनोरञ्जन, उच्च अदालतको कर्मचारी व्यवस्था, कारागार व्यवस्थापन र स्थानीय सरकारसँग सम्बन्धित विषयहरु आदि रहेका छन् ।

सहवर्ती अधिकारसंग सम्बन्धित विषयहरुको उत्थान गर्ने काम राज्य सरकारको हो । यस्ता अधिकारको प्रयोगमा तनाव आउने भए पनि सार्वजनिक स्वास्थ्य, कृषि सिंचाइ, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा यातायात आदिमा राज्य सरकारको अहं भूमिका रहेको हुन्छ ।

भारतीय संविधानको ७४ औं संशोधनले ग्रामीण क्षेत्र वा पंचायतको कार्य सूचीमा २९ वटा कार्यहरु र नगरपालिकाको कार्यक्षेत्रमा १८ वटा कार्यहरुको जिम्मा स्थानीय सरकारलाई दिएको छ ।

(आ) **राजस्व जिम्मेवारीको बाँडफाँड** : भारतको संविधानले कराधिकार निर्धारण गर्दा पृथकीकरणको सिद्धान्त (Principle of Separation) अवलम्बन गरेको छ । संयुक्त राज्य अमेरिका र क्यानाडामा भने

सहवर्तिता (Concurrence) को सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ । भारतीय कर प्रणालीले केन्द्र र राज्यबीच दोहोरोपना हटाउन स्पष्ट सीमाङ्कन गरेको पाइन्छ ।

केन्द्रीय सरकारले लगाउने प्रमुख करहरुमा भन्सार महसूल, व्यक्तिगत आयकर (गैर कृषि), संगठित क्षेत्रको आयकर, संघीय अन्तःशुल्क छन् । राज्यका करहरुमध्ये विक्रीकरबाट आउने राजस्वले प्रमुख स्थान ओगटेको छ । राज्यका अन्य करहरुमा भूमिकर, कृषि आयमा कर, हुलाक महसुल रजिष्ट्रेशन शुल्क, राज्यको अन्तःशुल्क, सवारी साधन, सडक यातायात र मनोरञ्जन कर आदि छन् ।

भारतीय राजस्व प्रणालीमा फराकिलो दायरा भएका र प्रगतिशील करको जिम्मेवारी केन्द्र सरकारको रहेको देखिन्छ । राज्यलाई दिइएको स्रोतमा विक्रीकर महत्वपूर्ण छ । यसबाटै राजस्व संकलन बढी हुन्छ । करको अवशिष्ट अधिकार केन्द्रमा रहेको छ । भारतमा संघीय र राज्य सरकारको बीचको अधिकार र राजश्वको जिम्मेवारी बाँडफाँड **अनुसूची २२** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(इ) **वित्तीय हस्तान्तरण** : खर्च आवश्यकता र राजस्व संकलन क्षमताका कारण वित्तीय असन्तुलन सिर्जित हुन जान्छ । सरकारका तहहरु बीच हुने समश्रेणीगत (Horizontal) र उर्ध्वश्रेणीगत (Vertical) वित्तीय असन्तुलन कम गर्न केन्द्रले तल्ला तहका सरकारहरुलाई राजस्व बाँडफाँड र अनुदान दिनु पर्दछ । यो कुरालाई भारतीय संविधानले आत्मसात् गरेको छ ।

सन् १९९९ सम्म व्यक्तिगत आयकर र संघीय ट्याक्स ड्युटिज् (Tax Duties) लाई बाँडफाँड गरिन्थ्यो भने त्यसपछि सबै केन्द्रीय करहरु वितरणीय कोष (Pool) मा समावेश गरियो । संविधानको धारा २७५ ले राज्यले अनुदान पाउने व्यवस्था गरेको छ । राज्यहरु बीच राजस्व बाँडफाँड र अनुदान वितरण स्वतन्त्र वित्तीय आयोगले निर्धारण गरे अनुसार हुन्छ । प्रत्येक पाँच वर्षमा अर्ध न्यायिक निकायको रुपमा वित्तीय आयोगको गठन भारतीय राष्ट्रपतिबाट हुन्छ ।

संविधानले असंगठित क्षेत्रको खुद राजस्वलाई अनिवार्य बाँडफाँड गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ (धारा २६०) भने संघीय अन्त शुल्कलाई ऐच्छिक बाँडफाँड गर्न सक्ने स्रोत मानेको छ (धारा २७२) केन्द्र र राज्यहरुको विनियोजनको हिस्सा वित्तीय आयोगले निर्धारण गर्दछ ।

बाह्रौं वित्तीय आयोगले वितरणीय राजस्वको ३० प्रतिशत राज्यहरुलाई हस्तान्तरण गर्न सिफारिश गरेको छ । ७० प्रतिशत वितरण अर्थात् सार्वजनिक क्षेत्रको विनियोजन योजना आयोगले गर्दछ । संघीय सूची र सहवर्ती सूचीको आधारमा भारतमा राज्य सरकार भन्दा केन्द्र सरकार निकै सबल छ । राजस्व संकलनको ठूलो हिस्सा र वितरण तजविज पनि केन्द्रकै पकडमा रहेको देखिन्छ । स्थानीय सरकारको राजस्व अधिकार एवं संकलन क्षमताको पक्ष कमजोर (ठूला शहर वाहेक) नै देखिन्छ ।

ई) **अंङ्गीभूत एकाईहरुबाट लिइने ऋण** : भारतीय संविधानले राज्यहरुलाई बजारबाट ऋण लिने अधिकार दिएतापनि राज्यहरुले ऋण लिन केन्द्रको अनुमति प्राप्त गर्नु पर्दछ । संघीय अर्थ मन्त्रालय र भारतीय रिजर्भ बैंकको सल्लाहमा योजना आयोगले राज्यहरुको ऋणको मात्रा र हिस्सा निर्धारण गर्दछ । यसरी केन्द्रले राज्यको ऋण लिने अधिकारलाई संकुचन, नियन्त्रण एवं सन्तुलन गर्दछ ।

३.२.५ दक्षिण अफ्रिका

अ) **खर्च जिम्मेवारी बाँडफाँड** : कुल क्षेत्रफल १२,२१,०३७ वर्ग कि.मी. रहेको दक्षिण अफिकामा नौवटा प्रान्त छन् । राष्ट्रिय आयामका कार्यहरु राष्ट्रिय सरकारलाई दिइएको छ । यस अन्तर्गत रक्षा, उच्च माध्यमिक शिक्षा, न्याय, कारागार (Correctional Services), पानी र वैदेशिक मामिलालाई राखिएको छ । यसै गरी निवृत्तिभरण र बेरोजगारी क्षतिपूर्ति पनि राष्ट्रिय सरकारका जिम्मेवारी हुन् । संविधानले सेवा प्रवाहको निश्चित जिम्मेवारी प्रान्तीय र स्थानीय फाइदाको आधारमा अंङ्गीभूत सरकारलाई दिएको छ । संविधानले राष्ट्रिय र प्रान्तीय सरकारको सहवर्ती (Concurrent) कार्यक्षेत्र

तोकेको छ । यस्ता क्षेत्रहरुमा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, कृषि, क्यासिनो तथा अन्य जुवा र सार्वजनिक यातायात छन् ।

स्थानीय सरकारको खर्च जिम्मेवारी अन्तर्गत वायु प्रदूषण, भवन नियमन, वाल स्याहार सुविधा,आगलागी नियन्त्रण, नगर एअरपोर्ट, नगर स्वास्थ्य र नगर यातायात रहेका छन् । प्रान्तीय सरकारका जिम्मेवारीहरुमा प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा, विमानस्थल र कल्याण सेवाहरु, प्रान्तीय सडक र स्थानीय आर्थिक विकास रहेका छन् । यसै गरी आवास, पानी, बिजुली र सरसफाई जस्ता नगर सेवाहरुमा स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवार बनाइएको छ ।

(आ) **राजस्वको जिम्मेवारी बाँडफाँड** : राजस्व अधिकार केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकारहरु बीच असमान ढंगले विभाजन गरिएको छ । राष्ट्रिय सरकारले फराकिलो एवं व्यापक दायराका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष करहरु उठाउने र सीमित कर एवं ऋण लिने अधिकार प्रान्तहरुलाई दिने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । प्रान्तीय सरकारले आय कर, मूल्य अभिवृद्धि कर, विक्री कर, सम्पत्ति कर, भन्सार बाहेकका करहरु लगाउँछन् । केन्द्रीय सरकारले लगाएका करहरु (संगठित क्षेत्रका आयकर, भन्सार, सम्पत्ति कर र मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक) समदरमा थप कर पनि लगाउन सक्दछन् । स्थानीय सरकारले सम्पत्ति कर, व्यवसाय कर र विद्युत, खानेपानी र ढल निकासमा सेवा शुल्क लिने व्यवस्था छ । राजस्वको अत्तिरिक्त स्थानीय सरकारले केन्द्र र प्रान्तीय सरकारबाट अनुदान (Grant and Subsidies) प्राप्त गर्दछन् । कार्य जिम्मेवारीहरु र राजस्व एवं वित्तीय स्वायत्तताका दृष्टिकोणले उपराष्ट्रिय सरकारहरुले कम र केन्द्रीय सरकारले बढी वित्तीय स्वायत्तता प्राप्त गरेको दखिन्छ । दक्षिण अफ्रिकी सरकारका विभिन्न तहबीच विधायिकी दायित्व, सार्वजनिक सेवा प्रदायन तथा अधिकारको बाँडफाँडको सूची **अनुसूची २३ र २४** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

इ) वित्तीय हस्तान्तरण : राजस्व हस्तान्तरणको विस्तृत र जटिल प्रावधान संविधानमा राखिएको छ । हस्तान्तरणको प्राथमिक उद्देश्य उपराष्ट्रिय सरकारहरुलाई तोकिएको जिम्मेवारी अनुरुप सेवा प्रवाहमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । हस्तान्तरणका अन्य उद्देश्यहरुमा सम्पत्तिको पुनर्वितरण, स्थानीय अवस्थामा सुधार र क्षेत्रगत (Sectoral) उद्देश्य पूरा गर्नु रहेका छन् ।

राष्ट्रिय हस्तान्तरणका दुईवटा माध्यम निःशर्त र सशर्त अनुदान हुन् । हस्तान्तरण वित्तीय आयोगको सुझावका आधारमा गरिन्छ । आयोगले प्रत्येक तहको सरकारको वार्षिक हस्तान्तरण रकम तय गर्दछ । सरकारका विभिन्न तहमा राजस्व रकम हस्तान्तरण गर्दा खर्च, आवश्यकता र समतालाई सैद्धान्तिक आधार मानिन्छ । राष्ट्रिय राजस्वलाई सरकारका तहहरुमा समान बाँडफाँड गरी कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गर्ने प्रावधान संविधानमा गरिएको छ । अर्थात उर्ध्व श्रेणीगत विभाजनको व्यवस्था अवलम्बन गरिएकोछ । प्रान्तीय हिस्सा नौवटा प्रान्तबीच बराबर गरी विभाजन गरिन्छ भने स्थानीय सरकारको हिस्सा २८४ वटा नगरपालिकाहरुलाई उपलब्ध गराइन्छ । हरेक तहको समताको लागि सामाजिक आधारहरु अवलम्बन गरिन्छ भने सशर्त अनुदान स्थानीय क्षेत्रगत आवश्यकताका आधारमा उपलब्ध गराइन्छ ।

शिक्षा, स्वास्थ्य, पूर्वाधार, कल्याण आदि विषयमा प्रान्तलाई तोकिएका जिम्मेवारीहरुलाई दृष्टिगत गरी ती सेवाहरुको प्रवाहको लागि जनसंख्या र आर्थिक अवस्थामा आधारित सूत्रवाट विनियोजित गरिन्छ । स्थानीय सरकारलाई तोकिएका आधारभूत सेवा प्रवाह गर्न सक्ने गरी कम आय भएका नगरपालिकाहरुलाई सवल बनाउने गरी सूत्र बनाइन्छ । यी विभिन्न आधारमा वित्तीय हस्तान्तरण गरिने भएता पनि उपराष्ट्रिय सरकारहरुलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी र तिनीहरुको वित्तीय स्रोत क्षमतामा असन्तुलन भने रहेको पाइन्छ । दक्षिण अफ्रिकामा वित्तीय स्रोत हस्तान्तरण चार तहमा कार्यान्वयन गरिन्छ । ती चार तह हुन : (१) राष्ट्रिय सरकारवाट प्रान्तीय सरकारमा (२) प्रान्तीय सरकारवाट स्थानीय सरकारमा (३) राष्ट्रिय सरकारवाट स्थानीय सरकारमा (४) स्थानीय सरकारबाट स्थानीय सरकारमा ।

ई) **अंङ्गीभूत एकाइहरुबाट लिइने ऋण** : अंङ्गीभूत एकाईहरुले सीमित मात्रामा ऋण लिन सक्दछन् । समन्वयात्मक समग्र आर्थिक नीतिको आधारमा केन्द्रीय सरकारले उपराष्ट्रिय सरकारको ऋण संचालन एवं उपयोगमा सुपरिवेक्षण गर्दछ ।

३.२.६ इथियोपिया

अ) **खर्च जिम्मेवारी बाँडफाँड** : कुल ११,०४,३०० वर्ग कि.मी क्षेत्रफल भएको इथियोपियामा नौ प्रदेश र दुई चार्टर्ड शहर छन् । संविधान र सम्बन्धित कानूनहरुबाट संघीय र क्षेत्रीय सरकारहरुले राजस्व एवं खर्च जिम्मेवारी पाएका छन् । राष्ट्रिय सार्वजनिक वस्तु (Goods) चरित्रका जिम्मेवारी र अधिकारहरु संविधानले संघीय सरकारको जिम्मेवारी भनी परिभाषित गरिएको छ । संघीय सरकारका जिम्मेवारीहरुमा रक्षा, सार्वजनिक सुरक्षा र अमनचैन, अन्तराष्ट्रिय सम्वन्ध, नागरिकता र अध्यागमन, अन्तर्राष्ट्रिय र अन्तर राज्य व्यापार, वित्तीय र मौद्रिक नीति, मुद्रा, बैंकिङ्ग र राज्यद्वारा लिइने आन्तरिक ऋण पर्दछन् । इथियोपियामा क्षेत्रीय सरकारहरुलाई खर्चभार जिम्मेवारी स्पष्ट रुपमा निर्धारण गरेको पाइँदैन । संघीय सरकारको जिम्मेवारी भित्र नपरेका जिम्मेवारीहरु क्षेत्रीय सरकारहरुलाई दिइएको छ, जस अनुसार गरीवी न्यूनीकरण नीति स्वास्थ्य र शिक्षा सेवाहरु, मुख्य क्षेत्रीय पूर्वाधारहरु र क्षेत्रीय लगानी एवं आर्थिक वृद्धि जस्ता कार्यहरु क्षेत्रीय सरकारका जिम्मेवारीमा पर्दछन् ।

आ) **राजस्वको जिम्मेवारी बाँडफाँड** : इथियोपियाको संविधानले कर र गैर कर राजस्वका स्रोत संघीय र क्षेत्रीय सरकारहरुलाई प्रदान गरेको छ । यस अनुसार संघीय सरकारको अधिकार अर्न्तगत अन्तराष्ट्रिय व्यापार कर र आन्तरिक प्रत्यक्ष कर पर्दछन् । यी दुईवटा स्रोतले सन् १९९१।९२-२००१।०२ को अवधिमा औसत ६४ प्रतिशत कराधार ओगटेका थिए । क्षेत्रीय सरकारलाई आफ्नो क्षेत्रभित्रका प्रत्यक्ष कर, भू-उपयोग शुल्क र निर्वाहमूखी कृषक घरधुरीमा कर लगाउने अधिकार दिइएको छ । संघीय सरकारले पेरोल, विक्रीकर, सार्वजनिक संस्थानहरुबाट आउने गैर कर राजस्व संकलन गर्दछन् । यसरी विभाजित राजस्व अधिकारहरुबाट केन्द्रले ८० प्रतिशत राजस्व संकलन गर्दछ भने क्षेत्रीय सरकारले १८-२० प्रतिशत राजस्व संकलन गर्दछन् ।

इ) **हस्तान्तरण** : वित्तीय असन्तुलनको समस्या समाधान गर्न संघीय सरकारले अनुदान वितरण गर्ने सुत्रको प्रयोग गरेको छ । सूत्रका सूचकहरुमा जनसंख्या, विकासको स्तर (Composite index), क्षेत्रगत (Sectors) कार्य सम्पादन र गरिवी सूचकाङ्कलाई लिइएको छ । अनुदान वितरण सूत्रलाई वितरणमा सुधार, दक्षता, वृद्धि र स्थानीय राजस्व परिचालनलाई दृष्टिगत गरी समय समयमा परिमार्जन गरिन्छ ।

ई) **अंङ्गीभूत एकाइहरुबाट लिइने ऋण** : संविधानले राज्यले आन्तरिक ऋण लिने जिम्मेवारी संघीय सरकारलाई तोकेको छ । यद्यपि ऋण उच्च रहेको छ ।

३.२.७ नाइजेरिया

अ) **खर्च जिम्मेवारी बाँडफाँड** : कूल क्षेत्रफल ९२३,७६८ वर्ग कि.मि. रहेको नाइजेरियामा ३६ राज्य र एक संघीय राजधानी शहर रहेका छन् । नाइजेरियाको राजस्व एवं खर्च संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकारका बीच साझा जिम्मेवारीको आधारमा निर्धारण गरिएको छ । संघीय सरकारको जिम्मेवारीमा फौजदारी न्याय प्रणाली (प्रहरी, न्याय, जेल आदि), रक्षा, परराष्ट्र मामिला, उच्च शिक्षा र राष्ट्रिय महत्वका अन्य कार्यहरु रहेका छन् । संघीय सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य, समाज कल्याण र आवास जस्ता कार्यहरु राज्य सरकारसँग साझेदारी एवं सहवर्ती (Concurrent) जिम्मेवारीको रुपमा सम्पादन गर्ने, गराउने गर्दछ । संघीय सरकारले यी क्षेत्रको नीति निर्धारण गर्ने जिम्मा समेत पाएको छ । राज्यहरुले संघीय सरकारले बनाएका नीतिहरुको कार्यान्वयन गर्नुका अतिरिक्त सडक निर्माण र संभार जस्ता कार्यहरु गर्दछन् ।

स्थानीय सरकारहरुले मूलतः समुदायमा आधारित सेवाहरु प्रवाह गर्ने जिम्मेवारी पाएका छन् । यसै गरी पूर्वाधार (सडक निर्माण र संभार) सडक, सडक बत्ती, ढल, सार्वजनिक राजमार्ग, पार्क, बगैंचा र खुला क्षेत्र (Open Space) को जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको कार्यक्षेत्रमा पर्दछ । प्राथमिक, प्रौढ र

व्यावसायिक शिक्षा, कृषि विकास, खानी, प्राकृतिक स्रोत विकास, स्वास्थ्य सेवा र राज्य विधानसभाले तोकेका यस्तै अन्य सेवाहरुको जिम्मेवारी स्थानीय सरकारलाई दिइएको छ ।

(आ) **राजस्वको जिम्मेवारी बाँडफाँड** : राजस्व अधिकारको दृष्टिकोणमा उपराष्ट्रिय सरकारहरुलाई न्यूनतम वित्तीय स्वायत्तता (Minimum Fiscal Autonomy) दिइएको छ । फराकिलो कराधारका क्षेत्रहरु (कम्पनीको आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार, अन्तःशुल्क, पेट्रोलियम पदार्थ उत्पादनमा कर र शिक्षामा कर जस्ता) संघीय सरकारले लिएको छ । राज्यहरुले आर्थिक र सामाजिक सेवाहरुमा सेवा शुल्क लगाउनुका साथै जुवा, सवारी साधन र अनुमति दस्तुर जस्ता संकुचित कराधार भएका क्षेत्रबाट राजस्व उठाउँछन् ।

स्थानीय सरकारहरुले प्रान्तीय सरकारहरुले भन्दा बढी राजस्व अधिकारको प्रयोग गर्दछन् । स्थानीय सरकारले लगाउने करहरुमा सम्पत्तिकर, व्यवसाय, रेडियोमा दस्तुर (Rates), टेलिभिजन, साइकल र डुंगा (Canoe) पर्दछन् । स्थानीय सरकारले खानेपानी, ढल निकास र फोहर निकासीमा सेवा शुल्क पनि लगाउँछन् । नाइजेरियामा प्रान्तीय सरकारहरु संघीय सरकारमा बढी निर्भर देखिन्छन् । नाइजेरियाको विभिन्न तहका सरकारबीच विधायिकी दायित्व र कर अधिकार बाँडफाँड क्रमशः **अनुसूची २५ र २६** मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(इ) **हस्तान्तरण** : सन् १९९९ को संविधानमा राजस्व परिचालन, विनियोजन र वित्तीय आयोगको व्यवस्था हुनु अघि वित्तीय दायित्व सिफारिश गर्न हरेक पाँच वर्षमा समिति गठन गरिन्थ्यो । सन् १९९९ को संविधानको तेस्रो अनुसूची (Schedule) मा राजस्व परिचालन विनियोजन वित्तीय आयोगको व्यवस्था गरियो । यसरी व्यवस्था गरिएको संवैधानिक वित्तीय आयोगले संघीय सरकारबाट वितरित राजस्वको समय समयमा अनुगमन गर्ने र राजस्व वितरणका सिद्धान्त तय गरी वितरणको सूत्र बनाउने काम गर्दछ । आयोगले तयार गरेका वितरणका आधारलाई ऐनको रुपमा राष्ट्रिय सभाले पारित गरेपछि ५ वर्षको लागि लागू हुन्छ । उक्त ऐनमा संघीय र प्रान्तीय सरकारको वित्तीय दक्षता र प्रकियाका आधारमा राजस्व बढाउने विषयमा समेत सुझाव गरिएको हुन्छ ।

ई) **अंङ्गीभूत एकाईहरुबाट लिइने ऋण** : नाइजेरियामा आन्तरिक र वाह्य ऋण लिने अधिकार संविधानले संघीय सरकारलाई मात्र दिएको छ । संघ तथा राज्यलाई आवश्यक पर्ने ऋण संघीय सरकारले मात्र लिन सक्ने र उपराष्ट्रिय सरकारहरुले बाह्य ऋण लिनु पर्‍यो भने संघीय सरकारको स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । वित्तीय जिम्मेवारी ऐनबाट सरकारका तहहरुबीच वित्तीय घाटा र अत्यधिक ऋण नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

खर्चको जिम्मेवारी र राजस्वको जिम्मेवारी पनि देश विशेषको परिस्थिति अनुसार भिन्नाभिन्नै भएको पाइन्छ । अर्थात् राजस्वका स्रोतहरूमध्ये कुन चाहिँ कुन तहको सरकारमा रहने भन्ने कुरामा समानता पाइँदैन । केही संघीय मुलुकमा राज्यका विभिन्न तहका लागि राजस्वका छुट्टाछुट्टै स्रोतहरू छुट्टयाइएको पाइन्छ भने केहीमा एउटै स्रोतमा विभिन्न तहले कर लगाउने गरेको पनि पाइन्छ । विशेषतः केन्द्रले लगाएको करमा राज्यले केही प्रतिशत थप्ने गरेको कुरा यहाँनेर उल्लेखनीय छ । यसका अतिरिक्त, कुनै अङ्गीभूत एकाईबाट एक वा एकभन्दा बढी राजस्वका स्रोतबाट उठेको रकम निश्चित आधारमा पुनः अङ्गीभूत एकाईलाई बाँडफाँड गर्ने प्रचलन पनि रहेको छ ।

प्राकृतिक स्रोतबाट उठ्ने राजस्वको सम्बन्धमा नाइजेरियामा तेलबाट आएको सबैजसो आम्दानी केन्द्रले लिने तर उत्पादन हुने क्षेत्रमा कम्तीमा १३ प्रतिशत राजस्व दिने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी रूसमा उत्पादन गर्ने क्षेत्रले तेलबाट प्राप्त राजस्वको पाँच प्रतिशत पाउने तर प्राकृतिक ग्यासबाट प्राप्त राजस्वको कुनै पनि अंश नपाउने व्यवस्था छ । सुडानमा तेल उत्पादन गर्ने क्षेत्र (दक्षिणी सुडान) ले केही बढी राजस्व पाउने व्यवस्था गरिएको छ, जस अनुसार धेरै जसो रोयल्टी उत्पादन हुने क्षेत्र/प्रान्तमा हस्तान्तरण हुन्छ । साधारणतया प्राकृतिक स्रोतको आम्दानी बाँडफाँड गर्दा धेरैजसो रोयल्टी उत्पादन हुने क्षेत्रमा प्रवाहित गरिने र अन्य आम्दानीहरू भने केन्द्रले सङ्कलन गरी बाँडफाँड गर्ने प्रचलन छ ।

तर केही देशहरूमा, खासगरी परिपक्व लोकतान्त्रिक तथा सम्पन्न देशहरू जस्तै संयुक्त राज्य अमेरिका र क्यानाडामा भने धेरैजसो प्राकृतिक स्रोतको स्वामित्व र राजस्वको अधिकार प्रान्तलाई नै प्रदान गरिएको छ । क्यानाडामा केन्द्र सरकारले कम समृद्ध प्रान्तहरूलाई राष्ट्रिय औसतको तहमा ल्याउने गर्दछ तर धनी प्रान्तलाई उनीहरूको आम्दानी सीधै अन्य प्रान्तमा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरेको छैन ।

संघीय प्रणाली अपनाएका देशहरूमा सरकारका विभिन्न तहहरूबीच खर्च जिम्मेवारीको बाँडफाँड फरक-फरक हिसावले गरिएको पाइन्छ । देशहरूको राजनैतिक-सामाजिक चाहना, ऐतिहासिक परिस्थिति, जातीय बनोट, भौगोलिक आकार, आर्थिक विकासको अवस्था जस्ता कुराले यसमा प्रभाव पारेको पाइन्छ । त्यसो भए पनि केन्द्र सरकारको अधीनमा सामान्यतः नीति निर्माण, नियमन, मानकस्तर निर्धारण जस्ता जिम्मेवारीहरु दिइएको पाइन्छ । तर पनि खर्च जिम्मेवारीका सबै क्षेत्र (जस्तैः शिक्षा, स्वास्थ्य) लाई स्पष्ट रुपमा सरकारका तहहरु बीच राख्न गाह्रो पर्दछ । त्यसैले विषयगत कामहरु पनि सरकारका विभिन्न तहहरुमा विभाजन गरिएको देखिन्छ । नीतिभित्र पनि समग्र मुलुकमा एउटै हुनुपर्ने वा एउटा राज्यको काम कारवाहीबाट अर्कोमा प्रभाव पर्ने कुराहरू केन्द्रमा राखी बाँकी राज्यतहमा दिइएका दृष्टान्त पनि छन् । यस्तै कारणले गर्दा केही अधिकार केन्द्र वा राज्य वा स्थानीय तहमा मात्र, केही संयुक्त जिम्मेवारीमा दिने गरिएको छ ।

३.२.८ नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा भएको व्यवस्थाः

नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा समावेश गरिएका प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी केही प्रावधानहरु रहेका छन् जसको विवरण **अनुसूची २७** मा दिइएको छ ।

परिच्छेद-४

४. प्राकृतिक स्रोतको वर्तमान स्थिति र बाँडफाँडको अवस्था

४.१ प्राकृतिक स्रोतको वर्तमान स्थिति

प्राकृतिक स्रोत मानवको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासका लागि अपरिहार्य वस्तु हो । वन, वनस्पति, वन्यजन्तु, जैविक विविधता, भूमि, माटो, हावा र पानी नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोत हुन् भने खानी र खनिज तेल नवीकरण हुन नसक्ने प्राकृतिक स्रोतमा पर्दछन् ।
नेपालको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत भन्नाले प्रकृतिबाट प्राप्त हुने निम्न वस्तुहरू भन्ने बुझिन्छ ।

- **वन स्रोत** : वन जंगल र त्यसबाट प्राप्त हुने वन पैदावार, जडिबुटी, वन्यजन्तु, जैविक विविधता लगायतका वस्तु र सेवा एवं तिनको व्यवस्थापन पद्धति,
- **जल स्रोत** : नदीनाला, ताल तलैया, सिमसार र तिनबाट प्राप्त हुने विद्युत्, खाने पानी र सिँचाई जस्ता उपयोगका प्रकार,
- **खनिज स्रोत** : विभिन्न प्रकारका खानी र खनिज पदार्थहरू र तिनको उपयोगिता,
- **भूमि स्रोत** : कृषिजन्य तथा अन्य भूमिका प्रकार,
- **वैकल्पिक उःर्जा स्रोत** : हावा, सौर्य शक्ति, लघु जलविद्युत र जैविक ऊर्जा,
- **सांस्कृतिक एवं पर्यटकीय स्रोत** : हिमाल, पहाड, उपत्यका, जलाधार, सांस्कृतिक सम्पदा, भूपरिधि आदि र तिनबाट सिर्जित पर्यटनका अवसरहरु तथा जलवायु परिवर्तन जस्ता प्रकियावाट तिनमा पर्न सक्ने असरहरु ।

अधिकांश प्राकृतिक स्रोतको महत्व तिनबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफलका आधारमा आँकलन गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि जलस्रोतको महत्व त्यसबाट उत्पन्न हुन सक्ने ऊर्जा, सिँचाई, मनोरञ्जन आदिमा निर्भर हुन्छ ।

४.१.१ वन स्रोत:

वन स्रोत अन्तर्गत वन क्षेत्र, त्यहाँ हुने जैविक विविधता, वन पैदावार, जडिबुटी र वन्यजन्तु पर्दछन् । नेपालको पछिल्लो वन सर्वेक्षण प्रतिवेदन (Forest Resources of Nepal, 1999) को तथ्यांक अनुसार मुलुकमा २९ % वन (४२,६८,८०० हेक्टर) र १०.६ % (१५,५९,२०० हेक्टर) झाडी बुट्यान गरी जम्मा ५८,२८,००० हेक्टर अर्थात मुलुकको कूल भू भागको ३९.६ प्रतिशत भाग वन क्षेत्र रहेको छ । उक्त प्रतिवेदन अनुसार मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी वन क्षेत्र रहेको छ भने सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा सबैभन्दा कम वन क्षेत्र रहेको पाइन्छ । प्राकृतिक तथा मानवीय कारणले यो क्षेत्रफल घट्दो क्रममा छ । विकास क्षेत्रअनुसार वन क्षेत्रको विवरण **अनुसूची २८** मा उल्लेख गरिएको छ ।

तराई र भित्री मधेशका जंगलमा कडा प्रजातिका काठ हुने वन पाइन्छन् भने पहाडी तथा उच्च पहाडी क्षेत्रमा विशेषत कोणधारी प्रजातिको नरम काठ हुने वनको वाहुल्य रहेको छ । नेपालका ग्रामीण क्षेत्रमा प्रायः सम्पूर्ण वासिन्दाको जीवन वनमा आश्रित रहेको छ । वन क्षेत्रबाट काठ, दाउरा, घाँस लगायतका वन पैदावार प्राप्त गरी आफ्नो गुजारा गर्दै वन क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने कार्य स्थानीय समुदायले गर्दै आएका छन् । नेपालमा रहेको सम्पूर्ण वन क्षेत्र (निजी बाहेक) सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ । नेपाल सरकारले रुख प्रजातिका चाँप, साल, सतिसाल, विजयसाल र ओखरमा व्यापारिक प्रयोजनका लागि कटान, ओसारपसार र विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ । वन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने योगदानमा अभिवृद्धि गर्न र यसको दिगो विकासका लागि व्यवस्थापनको हिसाबले वन क्षेत्रलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गरिएको छ । कानूनतः व्यवस्थापनका विभिन्न नाम भए तापनि मूलतः देहायका चार किसिमले वनको व्यवस्थापन गरिँदै आएको छ ।

अ) **वन व्यवस्थापनका किसिम**

- संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन
- सरकारद्वारा व्यवस्थित वन
- समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन
- निजी क्षेत्रद्वारा व्यवस्थित वन

(क) **संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन**

यस व्यवस्थापन पद्धतिभित्र राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्रहरू पर्दछन् । खास गरी संरक्षित क्षेत्रहरू समुदाय वा अन्य संस्थाहरुबाट र निकुञ्ज तथा आरक्षहरु सरकारबाट व्यवस्थापन हुदै आएका छन् । कन्चनजङ्गा संरक्षण क्षेत्र स्थानीय समुदायले व्यवस्थापन गर्दै आएका छन् भने अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र तथा मनास्लु संरक्षण क्षेत्र राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषबाट व्यवस्थापन हुँदै आएका छन् । संरक्षित क्षेत्रहरु प्राकृतिक र जैविक सम्पदाका दृष्टिलेमात्र नभई धार्मिक एवं सांस्कृतिक हिसावले पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेका छन् । हिन्दू, वौद्ध तथा अन्य धर्म र संस्कृतिका कतिपय स्थानहरु संरक्षित क्षेत्रभित्र समेटिएका छन् । हाल नेपालमा नौवटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, चारवटा वन्यजन्तु आरक्ष, चारवटा संरक्षण क्षेत्र रहेका छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्ष वरिपरि नजिकैको क्षेत्रलाई मध्यवर्ती क्षेत्र तोकी सम्बन्धित संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने आयको ३०-५० प्रतिशतसम्म भाग मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिमा पठाउने कानूनी व्यवस्था छ । हालसम्म तीन वटा आरक्ष र आठवटा निकुञ्ज गरी ११ स्थानमा मध्यवर्ती क्षेत्रको घोषणा भइसकेको छ । संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन अन्तर्गत कुल २९,०९९ वर्ग कि.मि. भूभाग पर्दछ । यसले मुलुकको कूल क्षेत्रफलको १९.७ प्रतिशत ओगट्छ ।

संरक्षित क्षेत्रले प्राप्त गर्ने आयको आधारमा मध्यवर्ती क्षेत्रमा स्रोतको परिचालन हुने हुँदा मध्यवर्ती क्षेत्रको आर्थिक अवस्था प्रत्येक निकुञ्ज र आरक्षको आधारमा फरक फरक छ । संरक्षित क्षेत्रहरु र तिनका मध्यवर्ती क्षेत्र समेटेर संरक्षण क्षेत्रहरुको एउटा संजाल तयार भएको छ । नेपालमा संरक्षण क्षेत्र संजालले ओगटेको क्षेत्रफल, तिनको स्थापना वर्ष समेतको विवरण **अनुसूची २९** मा दिइएको छ । यस्तै तिनबाट प्राप्त हुने आम्दानीको विवरण **अनुसूची ३०** मा दिइएको छ ।

नेपालमा सर्वप्रथम वि.सं. २०२९ सालमा चितवनमा राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना गरिएपछि संरक्षणको संस्थागत विकास शुरु भएको मानिन्छ । यस अघि वन व्यवस्थापनको मूल अभिप्राय वन पैदावारको उपयोग र राजस्व बृद्धि गर्नेतर्फ लक्षित थियो । संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन मूलतः त्यस स्थानमा रहेका विशिष्ट प्रजातिको संरक्षण तथा प्रतिनिधिमूलक पारिस्थितिकीय प्रणाली (Ecosystem) को संरक्षणका लागि भएको हुन्छ । त्यसैले नेपालमा भएका प्रत्येक निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रको आफ्नै खाले विशिष्ट महत्व रहेको छ ।

संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनको माध्यमले नेपालमा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरूका प्रतिनिधिमूलक जैविक विविधता, वन्यजन्तु र तिनको वासस्थानको संरक्षण भएको छ । संरक्षित क्षेत्रको सञ्जाललाई एक आपसमा जोड्न नेपाल तथा मित्रराष्ट्र भारत र चीनका सीमावर्ती क्षेत्रमा रहेका संरक्षित क्षेत्रहरूले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । यसैले संरक्षित क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन र ठूला वन्यजन्तुको प्रजनन र विचरणको लागि भूपरिधि स्तरको व्यवस्थापन (landscape management) को परिकल्पना र कार्यान्वयन समेत हुँदै आएको छ । यो व्यवस्थापन पद्धतिले संरक्षणको कार्य संरक्षण क्षेत्रहरुको निर्धारित चार किल्लाबाट बाहिर ल्याई जनसहभागितामा जनताको हितका लागि विस्तृत क्षेत्रमा गरिनु पर्छ र त्यस्ता क्षेत्रहरु बीच आपसी जैविक सम्पर्क हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

(ख) **सरकारद्वारा व्यवस्थित वन**

सरकारी संयन्त्र आफैले गर्ने व्यवस्थापन पद्धति भित्र पर्ने वन क्षेत्रलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन मानिन्छ । यस व्यवस्थापन पद्धति अन्तर्गत जिल्ला वन कार्यालयको स्वीकृत वन व्यवस्थापन कार्य योजनाको माध्यमबाट व्यवस्थित गरिने वन जंगल, तिनमा रहेका वन्यजन्तु र जडिबुटी आदि पर्दछन् । उच्च व्यापारिक महत्वका खास गरी तराई र भित्री मधेशका ठूला वनहरु सरकारद्वारा व्यवस्थित गरिएका छन् । यसरी व्यवस्थापन गर्नुको मूल अभिप्राय वन क्षेत्रको आयलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र भित्र समावेश गर्नु र वन व्यवस्थापनमा वृहत् राजनैतिक एवं सामुदायिक सहभागिता ल्याउनु रहेको छ ।

मध्य पहाडी भूभाग र चुरे क्षेत्रमा रहेका सरकारी वनहरू, जलाधार संरक्षण, पानीको स्रोत संरक्षण, जैविक विविधता तथा सांस्कृतिक संरक्षणका हिसाबले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छन् । तराईमा रहेका सरकारी वन क्षेत्रहरू आर्थिक रूपले मूल्यवान रहेका छन् । प्रत्येक जिल्लामा सरकारी वन एवं सामुदायिक वनको क्षेत्र रहेको छ । पहाडमा पहुँच हुन सक्ने प्रायः सम्पूर्ण वनहरू समुदायमा हस्तान्तरण भइसकेका छन् । तराईमा ठूला वनहरू बाहेक अन्य वन क्षेत्रको व्यवस्थापन पनि समुदायलाई जिम्मा दिइसकिएको छ । वन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने राजस्वको ८० प्रतिशत भन्दा बढी अंश सरकारी वनको व्यवस्थापन र काठ दाउराको बिक्रीबाट आउने गरेको छ । यसबाहेक ढुङ्गा, गिट्टी, लघु वन पैदावार आदिबाट पनि राजस्व आउँछ । वनक्षेत्रको आम्दानीको विवरण **अनुसूची ३१** मा दिइएको छ ।

कृषिमा आधारित हाम्रो अर्थतन्त्रमा बन क्षेत्रको अत्यन्त ठूलो महत्व रहेको छ । वनले कृषि उत्पादकत्वमा वृद्धि गराउने, स्थानीय जनताको जीविकोपार्जनका अवसरको सृजना गर्ने, जल चक्रलाई व्यवस्थित गर्ने, भू तथा जलाधार क्षेत्रको संरक्षण गर्ने, जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने र स्थानीय बासिन्दाका दैनिक आवश्यकताका वस्तुहरु जस्तै काठ, दाउरा,सोत्तरको आपूर्ति गर्ने जस्ता कार्य गर्दै आएको छ । नेपालमा संचालित अधिकांश घरेलु र मध्यमस्तरका उद्योग धन्दाका कच्चा पदार्थ वन क्षेत्रवाट प्राप्त हुने गरेका छन् । पर्यटन, जलस्रोत, खानेपानी, सिंचाई, पशुपालन जस्ता सम्पूर्ण क्षेत्रको बिकासमा वनको महत्वपूर्ण योगदान रहँदै आएको छ । वन क्षेत्रले वन्यजन्तुको वासस्थानको रुपमा कार्य गर्छ । नेपालमा पाइने वन्यजन्तुहरु सांस्कृतिक तथा जैविक विविधताका हिसावले महत्वपूर्ण रहेका छन् । वन क्षेत्रको संरक्षण, सम्बर्धन र विकास जुनसुकै पद्धतिवाट गरिएको भएता पनि माथि उल्लेखित उद्देश्यहरु परिपूर्ति गर्ने अभिप्रायवाट गरिदै आएको छ ।

ग) समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन

समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन अन्तर्गत निम्न किसिमका वन व्यवस्थापन पद्धतिहरू रहेका छन्ः–

- सामुदायिक वन
- साझेदारी वन
- कबुलियती वन (विपन्न वर्गका लागि)
- धार्मिक वन

कृषिमा आश्रित ग्रामीण अर्थतन्त्रको मूल आधार वनक्षेत्र रहेको, सरकारी संयन्त्रले नेपालको पहाडी भूभागमा छरिएर रहेका ससाना वनक्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न नसकेको, कतिपय स्थानमा परम्परादेखि नै स्थानीय समुदायले वनको दिगो रुपमा व्यवस्थापन गर्दै आएका जस्ता विभिन्न कारणले वि.सं. २०३० को मध्यतिर स्थानीय स्रोतको व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको आवश्यकता पर्ने महसुस गरी स्थानीय समुदायले वन व्यवस्थापन गर्ने संस्थागत प्रकिया शुरु गरेको देखिन्छ । शुरुमा स्थानीय निकाय (तत्कालीन पंचायत) लाई प्रदान गरिएको व्यवस्थापनको अधिकार २०४५ तिर आएर स्थानीय समुदायमा दिइयो । यसपछि विश्व बैंक लगायत विभिन्न मित्रराष्ट्रहरुको सहयोगमा सञ्चालित सामुदायिक वन विकासका कार्यक्रमले सामुदायिक वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा क्रमशः ठूलो सफलता प्राप्त गर्‍यो । आज सामुदायिक वनको क्षेत्रमा नेपालको नाम विश्वमा अग्रस्थानमा आउँछ । २०६६ ज्येष्ठ मसान्तसम्मको तथ्याङ्क अनुसार मुलुकको १२,२९,६६९ हेक्टर वन क्षेत्र १४,४३९ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा हस्तान्तरण भइसकेको छ भने १६,५९,७७५ घरधुरीहरु सामुदायिक वन विकास कार्यक्रममा प्रत्यक्ष रुपमा सदस्यको हैसियतले संलग्न रहेका छन् (वन विभाग, २००९) ।

आर्थिक वर्ष २०४६/४७ देखि संस्थागत रुपमा शुरू भएको सामुदायिक वन हस्तान्तरण प्रक्रियाले २०५४/५५ सम्ममा गति लिएको थियो । त्यसपछि सामुदायिक वन हस्तान्तरणको गति विस्तारै घटेको पाइन्छ । संभाव्य सामुदायिक वनहरू हस्तान्तरण भइसकेकाले विगत १० वर्ष यता यो प्रक्रियामा केही कमी आएको अनुमान गर्न सकिन्छ । सामुदायिक वनका कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अनुभव, तराई र पहाडमा रहेको वनक्षेत्रको आधारभूत भिन्नता, वनक्षेत्रको आर्थिक महत्व, यसमा पर्ने

बढ्दो चाप, आदिका आधारमा तराई र भित्री मधेशका चाक्ला वनको व्यवस्थापन गर्न उपभोक्ता समूहको संलग्नतामा साझेदारी वन व्यवस्थापन परीक्षणका रुपमा शुरु गरिएको यो कार्यक्रम अहिलेसम्म तराईका चारवटा जिल्लामा ६,६७० हेक्टर वन क्षेत्रमा सञ्चालित छ भने करीब १४,५५० हेक्टर वन क्षेत्र निकट भविष्यमा नै साझेदारी वन व्यवस्थापन अन्तर्गत सञ्चालन हुने तयारीमा रहेको छ (वन विभाग, २००९) ।

विपन्न वर्गको उत्थान गर्ने उद्देश्य राखी निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरुको ५ देखि ९ जना सम्मको समूह बनाई ४० वर्षसम्मको कबुलियतमा कम हैसियतको वनक्षेत्र उपलब्ध गराइन्छ । यस क्रममा २१,६९१ हेक्टर वन क्षेत्र ४०६९ वटा विपन्न वर्गका समूहहरुलाई कबुलियती वन विकास कार्यक्रम अन्तर्गत हस्तान्तरण गरिएको छ । यसबाट ३४,७१७ परिवार लाभान्वित भएको देखिन्छ । धार्मिक वनको रुपमा पनि केही वन हस्तान्तरण भएको छ, त्यसको क्षेत्रफल भने नगण्य रहेको छ । समुदायमा आधारित वनको वर्तमान स्थितिको विवरण **अनुसूची ३२** मा दिइएको छ ।

समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनको मूल मर्म भनेको वन जंगलको संरक्षणमा स्थानीय बासिन्दालाई सरिक गराई त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलमा तिनको पहुँच वढाउनु हो । यो प्रक्रियाले प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई आधार मानी वन जंगल संरक्षणको अधिकारलाई जनस्तरसम्म निक्षेपण गर्ने कार्य गरेको छ । फलस्वरुप नेपालको कुल वनक्षेत्रको २१% क्षेत्र समुदायमा हस्तान्तरण भइसकेको छ । विगत दुई दशकमा नेपालमा भएको सफल कार्यक्रम मध्ये सामुदायिक वन विकासको कार्यकम हो भन्ने कुरा देशभित्र तथा वाहिर चर्चामा रहेको छ । सामुदायिक वन विकासको अवधारणा विकास गर्ने कार्यमा नेपाल विश्वमा नै अग्रणी रहेको छ । वन क्षेत्रमा समुदायिक वनको अवधारणा आउनु र सो अनुरुप नीतिगत तथा संस्थागत संरचना तयार हुन सकेकोले नै आज नेपालका पहाडी भू-भाग जंगलले ढाकिएका छन् र समुदायले स्थानीय विकास निर्माण लगायत न्यूनतम वन पैदावारको आपूर्ति आफ्नै वन क्षेत्रवाट गरिरहेका छन् । यसको सकारात्मक प्रभावको समग्र विश्लेषण हुन बाँकी नै छ ।

घ) निजी क्षेत्रद्वारा व्यवस्थित वन

निजी क्षेत्रद्वारा व्यवस्थित वनमा दुई किसिमका वनहरू पर्दछन् : (क) व्यक्ति विशेषले आफ्नो हक भोगको जग्गामा लगाएको वा हुर्काएको वन, (ख) व्यक्ति वा संस्थाले निश्चित अवधिको लागि सालवसाली दस्तुर तिरी सरकारबाट कबुलियतमा लिई व्यवस्थापन गरिएको वन ।

व्यक्तिले निजी जग्गामा लगाइएको वन क्षेत्र निजी वन अन्तर्गत पर्दछ । निजी वन सानो परिमाणको हुने भएकाले सामान्यतः यसलाई दर्ता गर्ने प्रचलन कम मात्र छ ।

यसै गरी संघ संस्था तथा उद्योगलाई निश्चित अवधिका लागि निर्दिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्न कबुलियती वन हस्तान्तरण गरिएको हुन्छ । यस्ता संघ, संस्था, उद्योगद्वारा व्यवस्थित गरिएको कबुलियती वनको परिमाण थोरै भएकोले हालसम्म अर्थतन्त्रमा यसको न्यून योगदान रहेको छ ।

(आ) वनबाट प्राप्त हुने उपज तथा सेवाहरु

वनबाट धेरै किसिमका उपज र सेवा प्राप्त हुन्छन् । वनबाट प्राप्त काठ, दाउरा जस्ता वस्तुलाई परम्परादेखि नै मुख्य पैदावारको रुपमा लिइँदै आइएको छ । यस बाहेकका अन्य उपजहरु जस्तै रुख वा विरुवाको फूल, पात, जरा, फल, बोक्रा आदिलाई लिन सकिन्छ । यसै गरी लघु वन पैदावारलाई तिनमा रहेको औषधीय गुण तथा संभावित औद्योगिक कच्चा पदार्थको आधारमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ ।

यसै गरी वनक्षेत्रबाट प्राप्त हुने सेवाहरु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेका हुन्छन् । यी सेवाहरुमा वनक्षेत्रले गर्ने कार्वन संचितिका कारणले जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यून गर्ने कार्य पर्दछ । यस्तै जलाधार क्षेत्रको संरक्षण, जलभण्डारको पुनर्ताजगी, माटोको गुणस्तरमा सुधार, कृषि उत्पादनमा वृद्धि, भूसतहको स्थायित्व तथा भूपरिधिको सौन्दर्य जस्ता गैर कार्वन वातावरणीय सेवा दिने कार्य पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेका छन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा

आगामी दिनमा वन क्षेत्रको महत्व तिनबाट प्राप्त हुने उपजको साथसाथै वातावरणीय सेवाका आधारमा पनि मूल्यांकन हुनेछ । कार्वन संचितिको कारणले हुन सक्ने फाइदालाई कार्वन क्रेडिटका रुपमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा विनिमय गर्न सक्ने र त्यसबाट संरक्षण गर्ने व्यक्ति, समुदाय वा राज्यले लाभ प्राप्त गर्न सक्ने प्रक्रिया निर्माण गर्ने अन्तराष्ट्रिय संझौता अन्तिम चरणमा पुगेको छ । यस्तै गरी वातावरणीय सेवा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण भएर आएको छ । भविष्यमा संघीय इकाइहरुले वन क्षेत्रको अवस्थिति र त्यसबाट प्राप्त गर्न सक्ने संभाव्य वातावरणीय सेवाका आधारमा प्रशस्त लाभ लिन सक्ने संभावना रहेको छ ।

यस बाहेक वनक्षेत्रले जैविक विविधताको रुपमा पनि सेवा प्रदान गरेको हुन्छ । जैविक विविधताका भिन्न स्वरुपलाई वन क्षेत्रभित्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपाल आफ्नो भू-खण्डभित्र जैविक विविधताको आधारमा अत्यन्त सम्पन्न मुलुक हो । क्षेत्रफलको तुलनामा नेपालमा पाइने वन्यजन्तुको प्रचुरताले पनि यही कुरा पुष्टि गर्छ । सानो मुलुक भए पनि नेपालमा ११८ पारिस्थितिकीय प्रणाली (Ecosystem) विद्यमान रहेको अनुमान गरिएको छ । वनक्षेत्रबाट प्राप्त हुने उपज र सेवालाई व्यवस्थापन गरी त्यसबाट समुचित लाभ लिनु र त्यसको समन्यायिक वितरण गर्नु भोलिको लागि चुनौतीपूर्ण विषय हो ।

क) **जडिबुटी :** नेपालका हिमाली क्षेत्र जडिबुटीको लागि महत्वपूर्ण रहेका छन् । विभिन्न औषधीका लागि यहाँ पाइने सुगन्धित वनस्पतिहरूको महत्वपूर्ण स्थान रहने भएकोले त्यस्ता जडिबुटी भारत र तेस्रो मुलुकतर्फ निर्यात गर्न सकिन्छ । उच्च पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा जनसंख्याको ठूलो हिस्सा जडिबुटीको सङ्कलनमा लागेको देखिन्छ । त्यसै गरी बजारसम्म पुऱ्याउने मध्यस्थकर्ताहरू, प्राथमिक रूपमा प्रशोधन गर्ने व्यक्तिहरू, ठूलो परिमाणमा खरिद गरी उपयोग गर्न अन्तिम स्थानसम्म पुऱ्याउने व्यापारीहरू यसको व्यवसायमा समावेश हुने गरेका छन् ।

जडिवुटीजन्य लघु वन पैदावारको सङ्कलन, ओसारपसार आदिको इजाजत जिल्ला वन कार्यालय तथा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयहरूले दिंदै आएका छन् । बाह्य निकासीको इजाजत सम्बन्धित कार्यालयको ओसार-पसार इजाजतको आधारमा भन्सार कार्यालयहरूले प्रदान गर्दछन् । समय समयमा सरकारले नियमनका लागि जडिबुटीलाई के, कस्तो स्थितिमा निर्यात गर्ने हो भन्ने तय गर्ने गर्दछ । वर्तमान अवस्थामा नेपालमा तीन प्रकारका जडिबुटी (पाँच औंले, ओखरको बोक्रा र कुटकी)को संकलन, उपयोग, बिक्री वितरण, ओसारपसार र विदेश निकासीको लागि प्रतिबन्ध लगाइएको छ भने ७ प्रकारका जडिबुटीलाई वन विभागको स्वीकृति लिएर नेपाल राष्ट्रभित्र प्रशोधन गरी विदेश निकासी गर्न पाइने व्यवस्था गरिएको छ । नेपालभित्र प्रशोधन गरी निकासी गर्न सकिने जडिवुटीको विवरण **अनुसूची ३३** मा दिइएको छ ।

नेपालका पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा पाइने १३९ किसिमका जडिबुटी तथा अन्य वन पैदावारहरूको व्यापारिक प्रयोजनको लागि राम्रो सम्भावना देखिएको छ । त्यस्तै सरकारले ३० वटा जडिबुटीलाई आर्थिक विकासका लागि प्राथमिकता प्राप्त जडिबुटीका रूपमा पहिचान गरेको छ (वनस्पति विभाग, २००९) ।

ख) **अन्य लघु वन पैदावार :** हाम्रा वन क्षेत्रमा जडिबुटी बाहेक पनि अन्य धेरै वन पैदावारहरू पाइन्छन् जसमध्ये लोक्ता, अम्लिसो, वाबियो, निगालो, सालको बिऊ, बेल आदि प्रमुख छन् । यिनको उपयोगबाट स्थानीय तहमा कुटीर उद्योग सञ्चालन हुने गर्दछ । अम्लिसो, बाबियो र निगालो आर्थिक संभाव्यताका कारणले सामुदायिक वन क्षेत्र वा व्यक्तिगत जमिनमा समेत रोप्न शुरू गरिएको छ ।

ग) **ढुङ्गा, गिट्टी, ग्राभेल र वालुवा:** चुरे भावर र नदी किनारामा पाइने गिट्टी, ग्राभेल र वालुवा पनि महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतका रूपमा रहेका छन् ।

यिनको सङ्कलन र व्यवस्थापनमा केही द्विविधा भइरहे पनि विगत केही वर्षदेखि गिट्टी तथा ग्राभेल स्थानीय निकाय तथा वन क्षेत्रको राजस्व आम्दानीको प्रमुख स्रोत बन्न पुगेको छ । शहरी क्षेत्रमा बढ्दो निर्माणक्रमसँगै गिट्टी तथा ग्राभेल सङ्कलन र वितरणको कार्य वर्षेनी बढ्दो छ ।

चुरे क्षेत्र भएर बग्ने नदी किनाराहरूमा गिट्टी र ग्राभेलको प्रचुरता छ । पूर्वको कोशी क्षेत्र, मध्य तराईको बारा, पर्सा र मकवानपुर तथा पश्चिमको बुटवल खण्डमा गिट्टी र ग्राभेलको ठूलो परिमाणमा सङ्कलन भई भारत निकासी भइरहेको छ । यसै गरी काठमाडौं केन्द्रित भएर धादिङ जिल्लामा बालुवा र रोडा सङ्कलन भइरहेको छ । बालुवा उपत्यकाभित्रका नदीहरूबाट सङ्कलन हुने प्रमुख प्राकृतिक स्रोत भएता पनि नदीको सतह गहिरिएको कारण उपत्यकाका नदीमा बालुवा सङ्कलन कार्य निषेध गरिएको छ ।

ढुंगा र गिट्टी संकलन तथा त्यसको निकासीले गर्दा वातावरण र भू-सतहमा पर्ने प्रभावको वास्तविक आकलन भएको छैन । जिल्ला विकास समिति, जिल्ला वन कार्यालय तथा सम्बन्धित गा.वि.स हरुले आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने स्थानमा ढुङ्गा गिट्टी संकलनको ठेक्का लगाउने वा संकलन इजाजत प्रदान गर्ने गरेका छन । यसको तत्कालीन लाभ देखिएता पनि दीर्घकालीन रुपमा नकारात्मक असर पर्ने देखिएको छ । त्यस्तै प्राकृतिक प्रक्रियाद्धारा हुने भूक्षयको कारण समथर भागमा जम्मा हुने ढुङ्गा, माटो, बालुवा र ग्राभेलले गर्दा खोला तथा नदीको सतह बढेर कृषि भूमि तथा आवादीमा बाढीको पानी पस्ने, राजमार्गमा रहेका पुलपुलेसा भत्कने जस्ता घटना हुन सक्ने भएकोले गिट्टी, ग्राभेल र बालुवा उचित किसिमले संकलन र व्यवस्थापन गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी देखिन्छ । यसको लागि एकीकृत रुपमा प्रकोप नियन्त्रण, वातावरण प्रभावको मूल्याङ्कन र पूर्व सावधानीका उपायहरु अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।

घ) **जैविक विविधता**

जैविक विविधताको हिसाबले नेपालका वन महत्वपूर्ण क्षेत्र हुन् । जैविक विविधतालाई तीन तहमा राखेर विश्लेषण गर्ने गरिन्छ ।

पारिस्थितिकीय प्रणालीको विविधता : धरातलीय विषमता, भू-बनोट र स्थानीय जलवायुको कारणले पारिस्थितीय प्रणालीको निर्माण हुन्छ । भूसतहमा हुने वन, घाँसे मैदान वा पानीजन्य पारिस्थितिकीय प्रणाली त्यहाँको हावापानी, भू-बनोट र धरातल आदिले निर्धारण गर्दछ । यसबाट नै वनस्पति, वन्यजन्तु र प्राकृतिक प्रणालीहरूको जन्म, विचरण र स्थापन गर्ने कुराको निर्क्यौल हुने गर्दछ । प्रत्येक पारिस्थितिकीय प्रणालीमा भिन्न भिन्न इकाइहरू हुन्छन् र तिनीहरू बीचको पारस्परिक अन्तरसम्बन्ध तथा प्राकृतिक लय (dynamics) कायम रह्यो भने मात्र यस्तो प्रणाली स्वस्थ रहन सक्छ । उदाहरणको लागि जल पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पानीको प्रदूषण भयो भने त्यहाँ बस्ने जलचर बाँच्दैनन् र त्यो मृतप्रायः हुन पुग्छ । हाम्रो प्रयास प्रत्येक पारिस्थितिकीय प्रणालीका अवयव र तिनको सम्बद्धताको अध्ययन गरी उक्त प्रणालीलाई चुस्त र प्रभावकारी बनाउने तर्फ लक्षित हुनुपर्छ । जल पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पानीलाई, भू-पारिस्थितिकीय प्रणालीमा वन क्षेत्रलाई असर पर्न गए त्यो प्रणालीमा आश्रित मानिस लगायत सम्पूर्ण प्राणीको भविष्य माथि प्रश्नचिन्ह लाग्न सक्दछ ।

वनस्पतिक विविधता : पारिस्थितिकीय प्रणालीमा आउने भिन्नताको कारणले नै वनस्पतिमा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ । नेपालमा ३८ प्रकारका वनस्पतिका समूह नेपालमा पाइएका छन् । यसमा झण्डै ६,३९१ किसिमका फूल फुल्ने र ४,२४२ किसिमका फूल नफुल्ने वनस्पति पाइन्छन् । (Nepal Biodiversity Resource Book, 2007)

ङ) **वन्यजन्तु**

वन्यजन्तुको प्रचुरताका हिसाबले नेपाल अत्यन्त सम्पन्न छ। गैंडा, बाघ र हात्ती जस्ता विशालकाय वन्यजन्तुहरु र प्राकृतिक भू-दृश्यले वर्षेनी लाखौं पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्ने गरेका छन् (DNPWC, 2008)। नेपालमा पाइने वन्यजन्तुहरूको विवरण **अनुसूची ३४** मा दिइएको छ।

वन्यजन्तुको महत्व वातावरणीय मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक पनि रहेको छ। नेपालमा प्रचलित एकाध बाहेक सबै नोटहरू र केही हुलाक टिकटहरुमा वन्यजन्तुको चित्र अङ्कित हुनु यसको सूचक हो। यसबाहेक वन्यजन्तु सांस्कृतिक, धार्मिक र जीवनका अन्य धेरै प्रक्रियासँग जोडिएर रहेका छन्।

वन्यजन्तु संरक्षणको प्रयत्न नेपालमा धेरै पहिलेदेखि नै हुँदै आएको छ। विगतमा गरिने वन्यजन्तु संरक्षणका कार्यहरु खासगरी राजा महाराजाको शिकार वा विदेशी राष्ट्रप्रमुख वा अन्य यस्तै व्यक्तिहरुको शिकार र मनोरञ्जनसंग जोडिएका हुन्थे। जैविक विविधताको महत्व र संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्वबोधका हिसाबले राज्यले २०१५ सालमा जंगली जनावर संरक्षण ऐन निर्माण गऱ्यो। तर मुलुकी ऐनले यसभन्दा पहिल्यैदेखि नै वन्यजन्तु मार्न नपाइने गरी व्यवस्था गर्दै आएको थियो।. २०२९ सालमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन आउनु पूर्व वन ऐन २०१८ ले उल्लेख गरेका प्रावधानहरुको आधारमा वन्यजन्तु संरक्षणका कार्य हुँदै आएका थिए। वन्यजन्तुका अंगको व्यापार अहिले अन्तर्राष्ट्रिय समस्याको रुपमा देखा परेको छ। खासगरी गैंडा, बाघ, कस्तुरी, हिम चितुवा जस्ता जनावरहरु घट्नुको प्रमुख कारण नै यिनका अङ्गको व्यापारका लागि गरिने चोरी शिकार र तस्करी रहेको छ। यो संजाललाई समाप्त पार्नु चुनौतीपूर्ण कार्य रहेको छ।

४.१.२ जलस्रोत

पानी मानिसको लागि अपरिहार्य वस्तु हो। हाम्रो जीवन रक्षा गर्न र यसलाई सहज बनाउन पानीको बहुआयामिक उपयोग हुने हुनाले यसको वहुपक्षीय महत्व रहेको छ। नेपालको हिमालय क्षेत्रमा बाह्रै महीना जम्मा हुने हिउँ र त्यसबाट बन्ने हिमताल, निस्कने नदी र भूमिगत पानी नै हाम्रा मुख्य जलस्रोत हुन्। विभिन्न स्रोतमा रहेको पानी सूर्यको प्रकाशबाट वाष्पीकरण भई वायुमण्डलमा पुगेर वर्षा भएपछि पुनः पृथ्वीमा फर्की प्राकृतिक जलस्रोतहरूको पुनर्ताजगी (Recharge) हुन पुग्छ र पर्यावरणीय जलचक्र सञ्चालन भइरहन्छ, जसको नियमितताले प्राकृतिक सन्तुलन कायम रहन्छ। अन्यथा जल उत्पन्न प्रकोपहरू जस्तै बाढी, पैह्रो वा खडेरीको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ।

नेपाल प्राकृतिक रुपमा चारवटा ठूला र अनेकौं साना जलाधार क्षेत्रहरुमा विभाजन भएको छ। यहाँ झण्डै ६,००० नदी र खोला-नाला वग्ने गर्दछन्। कोशी, गण्डकी, कर्णाली र महाकाली नेपालका ४ वटा ठूला नदी हुन् र यिनको प्रश्रवण क्षेत्रभित्र सम्पूर्ण नेपाल अटेको छ। यसबाहेक पूर्वदेखि क्रमशः कन्काई, कमला, वागमती, राप्ती, बबई नदीहरूको पनि आ-आफ्नो प्रश्रवण क्षेत्र रहेको छ। अन्ततोगत्वा नेपालबाट बग्ने सबै नदीहरूको एउटै गन्तव्य गङ्गा नदी हो। यसैले सार रूपमा नेपाल गङ्गा प्रश्रवण क्षेत्रको एउटा भाग हो।

त्यसैगरी, नेपालमा भूमिगत जलस्रोतको ठूलो भण्डार रहेको छ। यस्तो जल भण्डारले वर्षाको समयमा पुनर्ताजगी (Recharge) प्राप्त गरी सुख्खायाममा पानी उपलब्ध गराउँछ। यसरी प्राप्त हुने पानी नै पिउने पानी र सिंचाइको आधारस्तम्भ हो। यसैगरी सिँचाई सुविधाको झण्डै एक तिहाई (२८%) पानी भूमिगत जल भण्डारबाट प्राप्त हुने गरेको छ। प्रदूषण, बढ्दो शहरीकरण तथा वन विनाशको कारण भूमिगत जल भण्डारको सुरक्षा गर्न ठूलो चुनौती देखिएको छ। साथै अनियमित वर्षा र भूमिगत जलको अत्यधिक उपयोगले गर्दा काठमाडौं जस्ता ठूला शहर भासिन सक्ने खतरा पनि बढेको छ।

उपयोगको आधारमा जलस्रोतलाई निम्न बमोजिम वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :-

अ) **खानेपानी** : नेपाल जलस्रोतमा धनी देश भए तापनि केवल ७७ प्रतिशत जनतालाई मात्र आधारभूत स्तरको खाने पानीको सुविधा उपलब्ध छ। सरसफाईको स्थिति अझ दयनीय छ। केवल ४५ प्रतिशत नेपालीले मात्र सरसफाईको सेवा प्राप्त गर्न सकेका छन्। उपलब्ध र संभाव्य स्रोतहरू प्रयोगमा आइसकेको छ तापनि वन स्रोतको बिग्रँदो अवस्थाले खाने पानीका मुहान सुक्ने क्रम भने बढेको छ।

विद्यमान खाने पानी मापदण्डलाई सुदृढ गर्दै स्वच्छ खाने पानीको पहुँच सम्पूर्ण जनता समक्ष पुऱ्याउनु नै अहिलेको मूल चुनौती हो । यसबाहेक आधारभूत खाने पानीको सेवालाई विस्तार गर्न सरल र कम खर्चिलो प्रविधि अपनाउनु पनि अति आवश्यक भएको छ ।

जलवायु परिवर्तनका कारण अनियमित ढङ्गले वर्षा हुने कारणले देशका धेरै स्थानको भू-उपयोगमा परिवर्तन आएको छ, जसले गर्दा वर्षाको पानीलाई नियमन गर्ने प्राकृतिक वनस्पति भूसतहबाट घट्दो क्रममा रहेका छन् । यसबाहेक पानीको स्रोतमा पर्ने चाप र प्रदूषणको कारणले गर्दा मापदण्ड अनुसारको स्वच्छ पिउने पानी सम्पूर्ण नेपालीलाई पुऱ्याउने लक्ष्य ओझेलमा पर्न सक्ने देखिएको छ ।

आ) **सिँचाई** : नेपालको कूल भू-भागको २१ प्रतिशत मात्र कृषि योग्य भूमि रहेको छ । त्यसमध्ये ७ प्रतिशत भू-भागमा सतह तथा भूमिगत जलस्रोतबाट सिँचाई सुविधा पुगेको छ । यसरी सिँचाई नहुने स्थानमा वैकल्पिक पद्धतिबाट सिँचाई हुँदै आएको छ । सिँचाई सेवा विस्तारका लागि पुराना सिँचाईका कुलोहरूको मर्मत, उपयुक्त सिँचाई आयोजनाको कार्यान्वयन र एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको खाँचो छ ।

इ) **जलविद्युत्** : जलस्रोतबाट प्राप्त हुने महत्वपूर्ण उत्पादन विद्युत् शक्ति हो । हाम्रो देशमा करिव ८३,००० मेगावाटको क्षमता रहको भनिए तापनि करिव ४२,००० मेगावाट विद्युत आर्थिक एवं प्राविधिक रूपले उत्पादन गर्न सक्ने सम्भावना रहेको पाइन्छ । हाल देशमा विद्युत उत्पादन ५५६ मेगावाट रहेको छ जसमध्ये निजी क्षेत्रको योगदान १५० मेगावाट बराबर छ । यसरी नेपालले अहिले संभाव्य क्षमताको ०.६७ प्रतिशत मात्र विद्युत् उत्पादन गर्न सकेको छ । उत्पादन भएको विद्युत् करीब ४८ प्रतिशत जनताले उपयोग गर्न पाएका छन् । तर मागको अनुपातमा आपूर्ति नहुँदा अहिले लामो अवधिसम्म लोडसेडिङ भइरहेको छ ।

नेपालको आर्थिक विकासका लागि विद्युत् उत्पादन र त्यसको बिक्री वितरण नै प्रमुख स्रोतको रुपमा देखिएको छ तर ठूलो परिमाणमा विद्युत् उत्पादन गर्दा लाग्ने लागत, पर्न सक्ने संभाव्य वातावरणीय असर र त्यसलाई न्यूनीकरण गर्न गरिने क्रियाकलापका बारेमा पनि समयमा नै सबैलाई अवगत गराउनु जरुरी छ ।

ई) **अन्य** : अन्य क्षेत्रमा भू-सम्पदाको उपयोग नगण्य मात्रामा हुने गरेको छ । नेपालका नदीहरु मनोरञ्जनको लागि समेत प्रयोग गरिन्छ । यस्तै माछापालन जस्ता कार्यहरु पनि कतै कतै भएका छन् । महत्वपूर्ण सिमसार क्षेत्रहरु रामसार सूचीमा सूचीकृत छन् । रामसार सूचीमा सूचीकृत नेपालका सिमसार क्षेत्रहरु सम्बन्धी विवरण **अनुसूची ३५** मा रहेको छ ।

नेपाल जलस्रोतमा धनी हुँदाहुँदै पनि यसको समुचित प्रयोग हुन नसक्दा यसले देशको गरिबी निवारण र आर्थिक विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन सकेको छैन । त्यसकारण खानेपानी, सिंचाई, जलविद्युत एवं औद्योगिकीकरणका निम्ति जलस्रोतको समुचित विकास गर्न आवश्यक छ ।

४.१.३ खनिज स्रोत

नेपालको भूगर्भमा विभिन्न किसिमका धातु तथा गैर धातु खनिजहरू रहेका छन् । हिमालय श्रृङ्खला तुलनात्मक रूपले नयाँ संरचना भएकाले यहाँ अन्यत्र जस्ता बहुमूल्य खनिज रहेका छैनन् । नेपालका ५२ वटा जिल्लामा कुनै न कुनै किसिमका खानी भएको तथ्य विभिन्न अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ ।

अ) **धातुजन्य खनिज** : फलाम र तामा नेपालका प्रमुख धातुजन्य खनिज हुन् । विभिन्न ठाउँमा रहेका खानीबाट स्थानीय तवरमा फलाम तथा तामा निकाल्ने काम भए तापनि व्यावसायिक रूपमा यिनको उत्खनन र प्रशोधन भएको छैन । देशमा युरेनियम, म्याग्नेसाइट र सुन खानी पनि छिटपुट रूपमा पाइएका छन् ।

आ) **गैरधातु खनिज** : नेपालमा गैर धातु खनिज प्रचुर मात्रामा रहेका छन् । यिनमा चुन ढुङ्गा, शिशा, डोलोमाइट, खरी, ग्रेनाइट आदि पर्दछन् । गैरधातु खनिज पदार्थको प्राप्तिका आधारमा कतिपय स्थानमा उद्योगहरूको समेत स्थापना भएको छ । हेटौंडा र उदयपुरका सिमेन्ट उद्योग, ललितपुर, धादिङ र सिन्धुपाल्चोकका ढुङ्गा खानी यसका उदाहरण हुन् ।

इ) **पेट्रोलियम पदार्थ एवं ग्यास**

तराईमा विगत तीन दशकदेखि पेट्रोलियम पदार्थको अन्वेषण हुँदै आएको छ । तराईलाई १० खण्डमा विभाजन गरी विभिन्न किसिमले अन्वेषण गरिए तापनि पेट्रोलियम पदार्थको संभाव्यताको यकिन अझै भइसकेको छैन । तर पनि कैलाली खण्डमा केही पेट्रोलियम पदार्थ हुन सक्ने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । साथै त्यसदेखि पूर्वतर्फका केही खण्डहरूमा पनि पेट्रोलियम पदार्थ पाइन सक्छ । काठमाडौं उपत्यका, दैलेख र तराईका केहि भूभागमा पेट्रोलियम अन्वेषण गरिएको खण्डमा प्राकृतिक ग्यास प्राप्त हुने संभावना देखिन्छ ।

४.१.४ भूमि

अ) **भूमि र भूमि सम्बन्धी नीति**

प्राकृतिक स्रोतका विभिन्न प्रकार मध्ये भूमि अत्यन्त महत्वपूर्ण स्रोत हो । भूमि स्रोत व्यक्तिको लागि बाँच्ने आधार हो, सामाजिक प्रतिष्ठा हो र सांस्कृतिक धरोहर पनि हो । यस अवधारणा-पत्रको लागि भूमि स्रोतलाई यसको उपयोगको किसिम, उपभोगको आधार, भूमि वितरण प्रणाली र भूमि स्रोतबाट हुनसक्ने अधिकतम उत्पादकत्वको आधारमा भूमिको दिगो व्यवस्थापन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ । नेपालको कुल भूभागको करीब २८ प्रतिशत कृषि क्षेत्र, करीब ४० प्रतिशत बन र बुटयान क्षेत्र, १२ प्रतिशत चरन क्षेत्र र बाँकी पानी, चट्टान तथा हिउँको रुपमा रहेको पाइन्छ । भूमि व्यवस्थापन गर्न बन्ने कानूनी व्यवस्थाको मूल अभिप्राय भूउत्पादकत्वमा वृद्धि गर्नु, यसको दिगो व्यवस्थापनको सुनिश्चितता गर्ने र वहुसंख्यक नागरिकहरुको भूमिमाथिको पहुँच बढाउनु रहेको छ ।

सामान्यतः भूमिलाई उपयोगको किसिम र आधारमा (land use type) वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । भू-उपयोगको वर्गीकरणको आधारमा नीति निर्माता तथा योजनाविद्हरुले यस स्थानमा यति भूमि छ, अथवा वन क्षेत्र छ भन्ने आकलन गरी सोही अनुसार रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्न सक्छन् । सामान्यतः राज्यले आफ्नो भूमिलाई के, कस्तो उपयोग गर्न उचित हुन्छ, यसलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने विषयमा योजना तयार गरेको हुन्छ । यस्तो योजनालाई भू-उपयोग योजना (Land use plan) भनिन्छ । यस्तो योजना केन्द्रदेखि स्थानीय सरकारसम्मको तहमा निर्माण गर्न सकिन्छ । यसरी बन्ने भू-उपयोग योजनाले भूस्रोतको व्यवस्थापन गर्न र भूमि व्यवस्थापनको नीति निर्माण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

आ) **भूमि व्यवस्थापन**

नेपालमा सर्व प्रथम सन् १९८४ मा भूउपयोग (Land utilization), भू-क्षमता (Land capability) भू-प्रणाली (Land System) देखिने गरी तथ्याङ्क संकलन भई सम्पूर्ण देशको नक्सा समेत तयार भएको थियो (नेपाल, २०००) । तर त्यसपछि ती तथ्याङ्कहरु अद्यावधिक हुन सकेनन् । त्यस्तै भूउपयोग नीति लागू गर्ने गरी सैद्धान्तिक ढाँचा समेत तयार भएको भए तापनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेन । फलस्वरुप मुलुकभरि नै घरवास गर्न नमिल्ने स्थानमा बसोबास भएको, कृषिको लागि अयोग्य भूमिमा खेती गरिएको वा अन्य विकास निर्माण कार्य भइरहेको पाइन्छ । यसबाट सम्बन्धित स्थानमा मात्र नभई त्यस स्थानसँग जोडिएको तल्लो तटीय क्षेत्रमा पहिरो र भूक्षयको संभावना बढ्ने, व्यक्तिगत जोखिम बढ्ने र समग्र भूमि स्रोतको उत्पादकत्वमा ह्रास हुने जस्ता असर पर्ने देखिएको छ ।

नेपालमा भूमिको व्यवस्थापन र नियमन परापूर्व कालदेखि हुँदै आएको छ । जुनवेला कृषियोग्य भूमिको एउटा हिस्सा गुम्वा, मठ, मन्दिर आदिको अधीनमा पनि रहेको हुन्थ्यो, त्यसवेला राज्यका तर्फबाट पुरस्कार दिँदा र जागिर दिंदा भूमिको रुपमा दिने र दण्ड दिँदा सो भूमि खोस्ने वा हरण गर्ने

प्रचलन पनि रहेको थियो । यसरी भूमिसँग सम्बन्धित धेरै प्रचलनहरु परम्परागत ढङ्गबाट विकसित हुँदै आएकाले यस सम्बन्धी नीति नियम र प्रचलन पनि धेरै छन् । अधिकांश यस्ता नीतिहरु भूमिको व्यवस्थापन गर्ने भन्दा पनि भूस्वामित्व र यसको हस्तान्तरण, भूमिकर संकलन र वितरण, कृषि उत्पादनको वितरण र भूमि उत्तराधिकारको व्यवस्था जस्ता विषयमा केन्द्रित रहेका छन् ।

वर्तमान अवस्थामा व्यक्ति वा संस्थाको नाममा दर्ता भएको बाहेक मुलुकका अन्य सबै किसिमका भूमिको स्वामित्व राज्यमा रहेको छ । निजी स्वामित्वको जमिनलाई पनि औचित्य र आवश्यकताको हिसाबले सार्वजनिक प्रयोजनको निमित्त सरकारले अधिग्रहण गर्न सक्छ । यसरी अधिग्रहण गर्दा सम्वन्धित जग्गा धनीलाई मुनासिव ढंगले मुआब्जा दिनु पर्दछ ।

इ) भूमि व्यवस्थापनका चुनौती

भूमि वितरण र व्यवस्थापन अत्यन्त जटिल र संवेदनशील विषय हो ।सबैभन्दा बढी विवाद हुने क्षेत्र पनि भूमि व्यवस्थापन नै हो । कृषियोग्य भूमिको क्याडष्ट्रल नापी वैज्ञानिक ढंगबाट हुन नसक्नु, रेकर्ड दुरुस्त नहुनु, एकीकृत जग्गा धनीपुर्जा उपलब्ध गराउन नसक्नु जस्ता कारणले एकातिर ठूलो समस्या भइरहेको छ भने अर्कोतर्फ त्यही अवस्थाबाट फाइदा लिएर केही व्यक्तिहरुले अनाधिकृत रुपले जग्गा दर्ता गराउने, नापी नक्सा गराउने, स्वामित्व हस्तान्तरण गरिदिने जस्ता कार्य गर्ने गरेका छन् । यसो हुँदा सरकारी स्वामित्वको जग्गा घट्ने, अव्यवस्थित बसोबास बढ्ने, मुद्दामामिला बढ्ने र सामाजिक सन्तुलनमा नै नकारात्मक असर पर्ने गरेको छ । अदालतमा पर्ने अधिकांश मुद्दाहरु देवानी प्रकृतिका र खासगरी जग्गासँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । तराईका कतिपय स्थानमा सुकुम्बासी, प्राकृतिक प्रकोपबाट विस्थापित, मुक्त कमैया आदिले सरकारी स्वामित्वको वन जंगलमा अव्यवस्थित रुपमा बसोबास गर्नु परिरहेको छ ।

यी सबैको प्रत्यक्ष कारण भूमिलाई यसको संभावनाको आधारमा व्यवस्थापन नगर्नु, भूमि स्रोतको न्यूनता र ठूलो जनसंख्याको हिस्साको जीविकोपार्जनको आधार भूमि नै रहेको छ । परोक्ष कारणका रुपमा बसाइँसराइँ, मुलुक औद्योगीकरणको दिशामा नबढ्नु, वैकल्पिक सीप र रोजगारीको अभाव जस्ता कुरा पर्न आउँछन् । देशको २१ प्रतिशत क्षेत्रमा खेती भइरहेको छ भने अरु सात प्रतिशत क्षेत्र थप खेतीयोग्य क्षेत्रको रूपमा पहिचान भएको छ । झण्डै ७९ प्रतिशत परिवार कृषि अर्थतन्त्रमा आश्रित छन् तापनि कृषियोग्य भूमिको भौगोलिक रूपमा असमान वितरण त छ नै यसभन्दा पनि ठूलो चुनौती यसको स्वामित्वमा रहेको छ । नेपालको तराइको भूभाग १७ प्रतिशत मात्र भए पनि अधिकांश कृषियोग्य उब्जाऊ जमिन तराइमा नै रहेको छ । मध्य पहाड र चुरे क्षेत्रमा केही समथर क्षेत्र र नदी किनारहरू कृषियोग्य भूमि भए पनि अधिकांश भूमिमा खेती हुन सक्दैन । हिमाली क्षेत्रमा नगण्य मात्रामा मात्र कृषियोग्य भूमि रहेको छ ।

यसर्थ देशमा उपलब्ध भूमिको लाभदायक उपयोग गर्न, भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न, कृषिलाई आधुनिकीकरण, विविधीकरण र व्यवसायीकरण गरी भूमिमा रहेको असमान वितरणले सिर्जना गरेका समस्याहरुको उचित समाधान गर्न वैज्ञानिक भूमि सुधार कार्यक्रम एवं भू-उपयोग नीति लागू गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसको साथै भूमिसँग सम्बन्धित विवादलाई कम गर्दै भूमिमाथि आश्रित बहुसंख्यक जनतालाई आय आर्जनका बैकल्पिक क्षेत्रमा लगाई भूमि माथिको निर्भरता घटाउँदै लैजानु पर्ने देखिन्छ ।

नेपालको भूमि सम्बन्धी तथ्याङ्क **अनुसूची-३६** मा देखाइएको छ ।

४.१.५ वैकल्पिक ऊर्जा स्रोत

वैकल्पिक ऊर्जाको हिसाबले पनि नेपालमा प्रचुर संभावनाहरू रहेका छन् । यस्ता स्रोतहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

- वायोग्यास
- सौर्य ऊर्जा
- हावा

- लघु जलविद्युत
- अन्य (जैविक)

हालसम्म सङ्गठित रूपमा वैकल्पिक ऊर्जाको क्षेत्रमा भइरहेको काम लघु जलविद्युत, वायोग्यास र सौर्य ऊर्जा मात्र रहेको छ । तराई र भित्री मधेशमा केन्द्रित वायोग्यास घरायसी इन्धनको विकल्पको रूपमा अगाडि आएको छ । पशुपंछी र मानव मलमूत्रमा रहेको मिथेन ग्यास सङ्कलन गरी त्यसलाई इन्धनको रूपमा प्रयोग गर्नाले त्यसबाट हुन गएको वातावरण संरक्षणको प्रतिफललाई विश्व बजारको कार्बन मार्केटमा बिक्री गरिने भएपछि वायोग्यासको महत्व अहिले दुई गुना बढेको छ । नेपालमा वायोग्यासको सम्भावना ज्यादै ठूलो छ । अहिलेसम्म १ लाख ८४ हजारभन्दा बढी वायोग्यास प्लान्ट निर्माण भइसकेका र प्रायशः सबै चालु हालतमा रहेका छन् । देशभरि झण्डै ६० वटा कम्पनीले वायोग्यास प्लान्टको निर्माण र गुणस्तरको अनुगमन राष्ट्रिय मानकको आधारमा गर्ने गर्दछन् । वायोग्यासको माध्यमले हरितगृह ग्यास मिथेनलाई संकलन गरी वाल्दा यो ग्यास वायुमण्डलमा हुने संभाव्य उत्सर्जनबाट रोकिन्छ । यसको परिमाण आकलन गरी उक्त परिमाणलाई कार्वन क्रेडिटमा रुपान्तरण गर्दै नेपालले विश्व बजारमा उक्त क्रेडिटलाई विक्री गरेको छ । यस सफलताबाट वायोग्यासको क्षेत्रमा थप लगानी र कार्वन क्रेडिटको मानकस्तर पनि बढ्न थालेको छ । हाल नेपालमा उच्च तहको (गोल्ड स्टाण्डर्ड) वायोग्यासजन्य कार्वन क्रेडिट तयार भई कार्वन बजारमा बिक्री भएको छ ।

त्यसै गरी सौर्य ऊर्जाको उपयोगले पनि नेपाली जनजीवनमा क्रान्ति नै ल्याइदिएको छ । मुलुकका ५२ प्रतिशत जनता समक्ष विद्युतको पहुँच नभएको हुँदा सामान्य उज्यालोको लागि समेत आयातित मट्टितेलमा भर पर्नुपर्ने स्थिति रहेकोमा सौर्य ऊर्जाको उपयोगले स-साना टुकी बल्न थालेपछि पहाडमा मट्टितेल लगायत दियालोको उपयोग एकदम न्यून भएको छ । तथ्यांक अनुसार ९५ हजार घर धुरीमा सौर्य विजुली जडान गरिएको छ भने झण्डै ६० हजार सौर्य टुकी वितरण भइसकेका छन् ।

हावाको उपयोगबाट ऊर्जा निस्कन सक्ने संभाव्यता अध्ययन भए तापनि सङ्गठित रूपमा यसबाट ऊर्जा उत्पादन भएको छैन । तर यो प्रचूर संभावना भएको क्षेत्र हो भन्ने स्पष्ट भइसकेको छ ।

लघु जलविद्युत योजनाले ग्रामीण अर्थतन्त्रमा ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ । राष्ट्रिय ग्रिडसँग नजोडिएका यस्ता लघु जलविद्युत कार्यक्रमबाट झण्डै १०.५ मेगावाट बराबरको विद्युत् उत्पादन हुँदै आएको छ । यस क्षेत्रमा बढ्दो लगानी, अनुसन्धान आदिले गर्दा विद्युत्को उत्पादन अझ बढ्दै जाने देखिन्छ ।

जैविक ऊर्जाको रूपमा अहिले सजिवन लगायतका केही वनस्पतिको पहिचान, विस्तार तथा प्रचार भइरहेको छ । जैविक ऊर्जाको सम्बन्ध खाद्यान्न उत्पादनसँग प्रत्यक्ष रूपमा भएबाट यसको विस्तार र व्यावसायिक उत्पादन गर्ने क्रममा खाद्य सुरक्षा, जैविक विविधताको संरक्षण जस्ता कुरामा पनि ध्यान दिनु अनिवार्य छ ।

४.१.६ सांस्कृतिक एवं पर्यटकीय स्रोत

हिमाल, पहाड, उपत्यका, भूपरिधि आदि भू-दृश्य स्रोत हुन् ,जसबारे निकै कम छलफल हुने गरेको छ । यस्ता भू-दृश्य स्रोतहरुले पर्यटकलाई आकर्षण गर्छन्, जसको फलस्वरूप स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनको अवसरमा वृद्धि हुने गर्छ । अन्नपूर्ण, धौलागिरी, रोल्वालिङ, सगरमाथा, कञ्चनजङ्गा र डोल्पा तथा मुस्ताङ क्षेत्र यस्तै रमणीय प्राकृतिक गन्तव्यका रूपमा विश्व प्रख्यात छन् । नेपाल आउने अधिकांश पर्यटकहरु संरक्षित क्षेत्र वा पदयात्रामा जाने गर्दछन् । आर्थिक वर्ष २०६४।६५ मा मात्रै लाखौं पर्यटकले संरक्षित क्षेत्रको भ्रमण गरेका थिए ।

नेपालका दुई वटा प्राकृतिक क्षेत्र सगरमाथा र चितवन तथा दुई वटा सांस्कृतिक स्थल काठमाडौं र लुम्बिनी विश्व सम्पदाको रूपमा सूचीकृत भएका छन् । हिन्दूधर्म तथा बौद्ध धर्मको समागमस्थल भएकोले काठमाडौं उपत्यका विश्वकै धरोहरको रूपमा रहेको छ । पशुपतिनाथ विश्वकै हिन्दूहरूको आराध्य देव हुन् भने बौद्धनाथ, लुम्बिनी र रामग्राम आदि बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका तीर्थस्थल हुन् । यसबाहेक थप १५ वटा स्थल पनि सोही सूचीमा सूचीकृत हुन प्रस्तावित भएका छन् । साथ साथै नेपालमा थुप्रै ऐतिहासिक गढी, किल्ला, कोट, स्थल, भञ्ज्याङ आदि पनि रहेका छन्, जसको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्व रहेको छ । यस्ता क्षेत्र संघीय

राज्यका लागि अमूल्य सांस्कृतिक धरोहर हुन सक्छन् । यति मात्र नभएर जात जातिका साथै भाषिक उद्‌गमस्थलका रूपमा कतिपय क्षेत्रहरू महत्वपूर्ण रहेका छन् ।

४.२. वातावरणीय चुनौती

नेपालले देशमा देखा परेका वातावरणीय समस्याका अतिरिक्त विश्व समुदायको एउटा जिम्मेवार सदस्यका नाताले विश्व वातावरणीय समस्याहरुको समाधानमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय समस्याहरुले प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, उपयोग एवं व्यवस्थापनमा समेत थप चुनौतीहरुको सिर्जना गरेको छ । यस क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनले गम्भीर समस्या सिर्जना हुँदै गरिएको अवस्थामा जलवायु परिवर्तन लगायतका वातावरणीय समस्याहरुको समाधान गर्न र यसले प्राकृतिक स्रोतमा पार्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्यून गर्न आवश्यक नीति अवलम्बन गर्न संविधानले सही दिशा निर्देश गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

४.२.१. जलवायु परिवर्तन

मौसमको लामो अवधिमा हुने परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन भनिन्छ । आजको विश्वको प्रमुख चुनौती जलवायु परिवर्तन रहेको छ । जलवायु परिवर्तनको फलस्वरुप पृथ्वीको तापक्रममा बृद्धि भएको छ, जसले गर्दा मौसमी प्रक्रियामा फेरवदल आएको छ, समुद्री सतह बढिरहेको छ र अतिबृष्टि, अनावृष्टि, खडेरी, डढेलो तथा चक्रवातका घटनामा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । यसो हुनाको मुख्य कारण मानवीय क्रियाकलाप नै हो (IPCC, 2007) मानवीय क्रियाकलापले वायुमण्डलमा हरित गृह ग्याँस उत्सर्जन गर्दै जादा पृथ्वीको तापक्रममा अभिवृद्धि भएको हो । यही क्रममा तापक्रम बढ्दै गएको खण्डमा शताब्दीको अन्त्यसम्ममा १.८ देखि ४ डिग्री सेन्टिग्रेडसम्म तापक्रममा वृद्धि हुनेछ । फलस्वरुप समुद्री सतह ६० सेन्टिमिटरसम्म बढने, हिमालको हिऊँ पग्लने, वर्षाको समय र अवधिमा परिवर्तन आउने, आँधीबेहरीको क्रम र घनत्व बढ्दै जानेछ । यस्तो परिवर्तनले अविकसित देशमा रहेका विपन्न जनताको जीवन झन् कष्टकर हुनेछ । खाद्यान्न लगायत पिउने पानीको संकट पर्ने, रोगव्याधी फैलने र ठूलो आर्थिक संकट आउने पूर्वानुमान पनि गरिएको छ (DEFRA,2001) । पश्चिममा भएको औद्योगिक क्रान्तिको कारण कोइला तथा खनिज तेलको धेरै उपयोग हुन थालेपछि त्यसबाट उत्सर्जन भएको कार्वनडाईअक्साइड लगायतका अन्य हरितगृह ग्याँस (Greenhouse Gas) को कारणले पृथ्वीको तापक्रममा पछिल्ला १०० बर्षमा झण्डै २ डिग्री सेल्सियसले बृद्धि भइसकेको छ । सन् २००५ पछिका वर्षहरु इतिहासमा नै सबैभन्दा बढी ताता वर्ष हुन थालेका छन् । यसको प्रभावले स्थल, समुद्र, नदी लगायत जीवन-जगत्‌को सम्पूर्ण प्रक्रियालाई असर पुऱ्याउने हुँदा आज विश्व समुदायले यो समस्यासँग सामना गर्न न्यूनीकरण र अनुकूलनका उपाय अवलम्बन गर्न तथा रोकथामका उपाय खोजी गर्न लागेको छ । हाम्रो देशको अवस्था, विकासको स्थिति आदिले गर्दा समग्र कार्वन उत्सर्जनमा हाम्रो ठूलो योगदान नभए तापनि विश्वव्यापी तापक्रम बृद्धिको असर हामीलाई पनि पर्नेछ । जसको फलस्वरुप हिमालमा रहेको हिउँ क्रमशः पग्लन गई हिमताल फुट्ने, वर्षा अनियमित तथा घटी-बढी हुने, नदीमा पानीको वहाव फरक परी त्यसमा आधारित विद्युत् उत्पादन केन्द्र तथा सिंचाई प्रणालीमा असर पर्ने र सम्पूर्ण जनताको जीवन कष्टकर बन्न सक्छ । साथै यसबाट सिर्जित असरले खडेरी, आगलागी, अतिबृष्टि, अनाबृष्टि, बाढी इत्यादिको संख्या र शक्तिमा समेत बृद्धि भई समग्र मानव जीवन, जैविक विविधता र प्राकृतिक प्रणालीमा अत्यन्त ठूलो नकारात्मक प्रभाव पर्न जान्छ ।

यस बाहेक कृषि उत्पादन, जनस्वास्थ्य लगायतका क्षेत्र पनि जलवायु परिवर्तनको संभाव्य असरका क्षेत्रहरु हुन् । यसका लागि आवश्यक अनुकूलन, न्यूनिकरण र सचेतनाका कार्यक्रम यथाशीघ्र संचालन गर्न थाल्नुपर्छ । साथै उपयुक्त प्रविधिको अनुसन्धान र कार्यान्वयनका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने कार्य पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको छ । यसो नगरे मुलुकको भौतिक तथा आर्थिक उन्नतिमा ठूलो प्रभाव पर्न जाने कुरा अवश्यम्भावी छ ।

४.३. प्राकृतिक स्रोतको अधिकारको बाँडफाँड

प्राकृतिक स्रोतको लाभमा स्थानीय समुदायलाई समाहित गर्ने विषय नेपालका लागि नयाँ होइन । अन्तरिम संविधानमा उल्लिखित राज्यका नीतिहरूले समेत यस कुरालाई मान्यता दिइसकेका छन् । स्रोतमाथि अधिकारको बाँडफाँडमा तल्लो स्तरसम्म पुगी काम गर्ने विषयमा नेपाल विश्वमा नै अग्रणी स्थानमा रहेको छ । तर विगतमा गरिएको अधिकारको निक्षेपण एकात्मक राज्य पद्धति अन्तर्गत गरिएको थियो । यसले गर्दा राज्यलाई केन्द्रिय धुरीमा राखी अधिकारहरु विनियोजित गरिन्थ्यो । वर्तमान परिस्थितिमा यो अवस्था फेरिएको छ । संघीय प्रणालीमा प्रत्येक तहका सरकारहरु स्रोतको व्यवस्थापन प्रति जिम्मेवार हुनेछन् । यसमा संघीय सरकारले

उचित मापदण्ड तयार गरिदिने, अनुगमन गर्ने र मार्गदर्शन गर्ने कार्य गर्नु पर्छ। प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी साधारणतया प्रदेश र स्थानीय सरकार तथा स्थानीय उपभोक्ता समूहमा निहित हुन्छन् । शासकीय प्रक्रियामा सजिलो होस् भन्नाका लागि अधिकारहरु संघीय इकाईहरुमा विभाजित गरिन्छन् । त्यसै अनुसार कानून र नियमहरु बन्दछन् । प्राकृतिक स्रोतहरुको अवस्थिति र भौगोलिक वितरणले गर्दा अव बन्ने संघीय एकाईहरुमा आर्थिक गतिविधि र विकास निर्माणका कार्यहरु निर्देशित गर्न संभावनाहरु रहन सक्छ । त्यसले गर्दा सो एकाईभन्दा बाहिर बस्ने नागरिकको स्रोत तथा त्यसको प्रतिफलमाथिको पहुँचमा नकारात्मक असर पर्‍यो भने पुनः द्वन्द्वको स्थिति आउन सक्छ। यसो हुँदा स्रोतमाथिको अधिकार कायम गर्दा यसमा आश्रित उपभोक्ता, यसको उपयोग र संरक्षण गर्दै आएका आदिवासी, ट्राइवल तथा अन्य स-साना समूह लगायत देशले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरुलाई पनि ध्यानमा राखेर मात्र गर्नु पर्दछ । यसका साथै स्रोतको व्यवस्थापन जसरी गर्दा अत्यधिक प्रतिफल आउँछ र त्यसको दिगो विकास र संरक्षण हुन सक्छ त्यस्ता प्रक्रिया र आधारहरु प्रति पनि सजग रहनु अति आवश्यक छ। यस अवधारणापत्रमा यिनै सिद्धान्त र व्यवहारिक पक्षलाई ध्यानमा राखेर सरकारका विभिन्न तहहरु तथा समुदायको तहमा विभिन्न अधिकारहरु प्रस्तावित गरिएका छन् । यसरी प्रस्तावित अधिकारहरु वर्तमान अवस्थामा के, कसरी रहेका छन् र कुन तहले कसरी कार्यान्वन गर्दै आएका छन् भन्ने बारेमा छोटो विवरण तलका अनुच्छेदमा गरिएको छ।

४.३.१ जलस्रोत

विद्यमान नीति बमोजिम स-साना ग्रामीण जलविद्युत् तथा अन्य ऊर्जा सम्बन्धी आयोजनाहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, सञ्चालन र वितरण गर्ने दायित्व जि.वि.स.लाई तोकिएको छ । त्यस्तै आफ्नो जिल्लाभित्र पर्ने सिँचाई, कुलो, बाँध र पैनीको व्यवस्थापन पनि सम्बन्धित जिल्लाले नै गर्ने गरेका छन् । सिँचाई गरे बापत लाग्ने दस्तूर (पानीपोत) मालपोतको माध्यमले गा.वि.स. वा नगरपालिकाहरूले उठाई सोको ७५ प्रतिशत आफूले राख्ने र २५ प्रतिशत जि.वि.स.मा पठाउने गर्दछन्।

विद्युत उत्पादन निर्माण, सञ्चालन र हस्तान्तरण' प्रतिस्पर्धाको आधारमा निजी क्षेत्रबाट टेण्डर आह्वान गरी कार्यान्वयनको थालनी भएको छ। यसरी निर्माण गर्ने कम्पनीले इजाजत पत्र लिएपछि विद्युत् प्राधिकरणसँग विद्युत खरिद सम्झौता (Power Purchase Agreement; PPA) गर्ने र सोको आधारमा निर्माण र विद्युत् उत्पादन गर्ने गर्दछ। यसो गर्दा कम्पनीले कुल बिक्रीको २ प्रतिशत बराबर राजस्व रकम सरकारलाई बुझाउँने गर्दछ। यस बाहेक सरकार र कम्पनीबीच भएको परस्पर सहमतिका आधारमा विद्युत् उत्पादक कम्पनीले शेयर दिने वा निःशुल्क बिजुली दिने जस्ता कुरा पर्न सक्दछन् । यस्तो लचिलो प्रावधानले गर्दा एकातिर बढीभन्दा बढी कम्पनीलाई प्रतिस्पर्धामा आकर्षण गराउन सकिन्छ भने अर्कोतर्फ सरकारको सम्झौता गर्ने क्षमताका आधारमा तुलनात्मक लाभ नपाउने समेत हुन सक्छ।

जल विद्युतको रोयल्टीबाट प्राप्त रकम ५० प्रतिशत केन्द्र र ५० प्रतिशत सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिमा जान्छ । विद्युत उत्पादन हुने स्थान र जलाशय रहेको स्थान अलग अलग जिल्लामा परेमा विद्युत् उत्पादन गर्ने जिल्लामा १२ प्रतिशत र जलाशय रहेको क्षेत्रमा ३८ प्रतिशत रकम जाने प्रावधान छ।

जलस्रोतको समुचित उपयोग, संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने विषयमा जलस्रोत ऐन, २०४९ ले जलस्रोतको उपयोगको प्राथमिकता क्रम निम्नानुसार तोकिएको छ :-

- खाने पानी तथा घरायसी उपयोग
- सिँचाई
- पशु तथा मत्स्यपालन र अन्य कृषि प्रयोजन
- जलविद्युत्
- लघु उद्यम, औद्योगिक विकास
- यातायात
- मनोरञ्जन
- अन्य उपयोग

४.३.२ वन स्रोत

नेपालको निजी वन बाहेक सम्पूर्ण वन क्षेत्र सरकारी स्वामित्वमा रहेको छ । तर सरकारले उपभोक्ताको आवश्यकता र चाहना अनुरुप केही वन क्षेत्र व्यवस्थापन र विकासको लागि व्यक्ति वा समूहलाई हस्तान्तरण गरेको र गर्दै रहेको छ । यस्ता वन क्षेत्रमा उपयोगको अधिकार सम्बन्धित समूह वा व्यक्तिको हुने र त्यसबाट प्राप्त हुने आय सम्बन्धित समूह, व्यक्ति, जि.वि.स. तथा केन्द्रबीच बाँडफाँड गर्ने गरिएको छ । वनस्रोतको आर्थिक अधिकार र बाँडफाँडको स्थिति **अनुसूची-३७** मा दिइएको छ ।

सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिहरूले वन कार्यालयमा वन पैदावार बिक्रीबाट प्राप्त भएको राजस्व मध्ये १० प्रतिशत रकम प्राप्त गर्दछन् । तर संरक्षित क्षेत्रका कार्यालयहरूले यो रकम जिल्ला विकास समितिलाई हस्तान्तरण गरेको पाँदैन ।

यस बाहेक दहत्तर बहत्तर (बाढीले बगाएर ल्याएको काठ दाउरा) सङ्कलन गरी बिक्री गर्दा प्राप्त हुने रकम जि.वि.स. र केन्द्रले आधा आधा भाग लगाउने गरिएको छ ।

४.३.३ खनिज स्रोत

खनिज पदार्थको अधिकार र राजस्व बाँडफाँडलाई निर्देशन गर्ने तीन वटा ऐन र सोका नियमहरू विद्यमान छन् । निर्माण प्रयोजनमा प्रयोग गरिने साधारण रोडा, ढुङ्गा, वालुवा आदिको सङ्कलन र बिक्री बन्दोबस्त जिल्ला विकास समिति मार्फत हुने गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र त्यस अन्तर्गतको नियमले यसको नियमन गर्ने गरेका छन् । खनिज पदार्थ ऐन २०४२ र त्यसको नियमावलीले विशिष्ट प्रकारका खनिज पदार्थको सङ्कलनको इजाजत दिने व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐनले खनिज पदार्थ उत्खनन गर्दा प्राप्त परिमाणको आधारमा १० प्रतिशत वराबरको रकम स्थानीय विकास शुल्क बापत जि.वि.स.लाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावली अनुसार यसरी प्राप्त हुने रोयल्टीको ५० प्रतिशत स्थानीय निकायलाई दिनु पर्ने प्रावधान छ । यसरी ऐनहरु परस्पर बाझिनाले खानीजन्य रोयल्टीको सम्पूर्ण अंश केन्द्रीय खाता (खानी तथा भूगर्भ विभाग)मा गइरहेको छ । त्यस्तै साधारण निर्माणमुखी खनिज पदार्थ बिक्री वितरण गरे वापत पनि कूल आम्दानीको २० प्रतिशत अंश केन्द्रीय खाता (खानी तथा भूगर्भ विभाग) मा जानुपर्ने व्यवस्था खानी ऐन २०४२ ले गरेको छ तापनि केन्द्रले सो रकम प्राप्त गर्न सकेको छैन । हाल साधारण निर्माणमुखी खनिज बाहेक सम्पूर्ण खनिज पदार्थको अनुमति, नवीकरण र खनिज निकासीको सिफारिस खानी तथा भूगर्भ विभागले गर्दै आएको छ र सो बापतको राजस्व पनि त्यहीँ नै सङ्कलित भइरहेको छ ।

त्यसैगरी, नेपाल पेट्रोलियम ऐन र त्यसका नियमले पेट्रोलियम अन्वेषणका लागि इच्छुक कम्पनीलाई ग्लोबल टेण्डरद्वारा आह्वान गर्ने गरिएको छ । नेपालमा पाइने सबै हाइड्रोकार्बनहरू राज्यको सम्पत्तिको रूपमा रहेका छन् । यसरी अन्वेषण गर्दा गराउँदा हालको व्यवस्थामा कम्पनीहरूले भूमि प्रयोगको शुल्क तिर्नु पर्ने, प्राप्त तेलमा १२.५ प्रतिशत राजस्व तिर्नु पर्ने र कम्पनीको कुल मुनाफामा ३० प्रतिशत आयकर तिर्नु पर्ने प्रावधान रहेको छ । साधारणतया यस्ता सम्झौताहरु उत्पादन पछि बाँडफाँडका शर्त (Production Sharing Agreement) का आधारमा गरिने हुँदा परियोजनाको प्रकृति हेरी परस्पर सहमतिका आधारमा तय गरिन्छन् ।

४.३.४ भूमि

नेपालमा खेतीयोग्य जमीन र अन्य जमिनको वितरण असमान छ । भूमिलाई निश्चित सीमा सम्म निजी सम्पत्तिको रूपमा राख्न सक्ने व्यवस्था भूमि सम्वन्धी ऐनमा उल्लेख गरिएको छ । जग्गाको हदबन्दी सम्बन्धी विवरण **अनुसूची-३८** मा दिइएको छ । नगरपालिका, जि.वि.स. र गा.वि.स.लाई भने जमिनको हदबन्दी लाग्दैन । जग्गा भोग चलन गरे बापत जग्गा धनीले वार्षिक रुपमा सरकारलाई मालपोत बुझाउनु पर्छ ।

मालपोत उठाउने जिम्मा गा.वि.स. र नगरपालिकाले लिएका छन् । उठेको मालपोतको २५ प्रतिशत जिल्ला विकास समितिमा जाने र ७५ प्रतिशत सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाले राख्ने प्रावधान रहेको छ । यसै गरी, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर मालपोत कार्यालयले उठाउँछ र **अनुसूची-३९** मा उल्लेख भएको अनुपातमा सम्बन्धित जि.वि.स.मा पठाउने गर्दछ ।

४.३.५ वैकल्पिक ऊर्जा

वैकल्पिक ऊर्जाको लागि मुलुकमा अनुदान प्रणालीलाई अवलम्वन गरिएको छ । वायोग्यास, सौर्य प्रणाली वा लघु जलविद्युत योजना सबैको लागि आर्थिक अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । यसको लागि सरकारले वैकल्पिक ऊर्जा अनुदान नीति कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । वैकल्पिक ऊर्जाको किसिम, जडान, उत्पादन हुने भौगोलिक स्थान, क्षमता आदिको आधारमा अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । सारांशमा वैकल्पिक ऊर्जा उत्पादन र उपयोगको लागि प्रति घरधुरी ६,००० देखि १०,००० सम्म नगद अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ ।

४.३.६ पर्यटन

हिमाल तथा पर्यटकीय क्षेत्रमा पर्यटकहरूको आगमनबाट राजस्व प्राप्त हुने गर्दछ । नेपाल आउनेमध्ये आधाजसो पर्यटकहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष वा पर्वतीय पदयात्रामा जाने गर्दछन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्षहरूको कूल आम्दानीको ६० प्रतिशत अंश पर्यटकहरूको प्रवेश शुल्कबाट उठ्ने गरेको छ । पर्यटन क्षेत्रको राजस्व सम्बन्धी विवरण **अनुसूची ४०** मा दिइएको छ ।

संरक्षित क्षेत्रहरूमा प्रवेश गरे बापत पर्यटकहरूले तिर्ने शुल्कको विभाजन भने वन क्षेत्रको स्रोत विभाजनमा उल्लेख भए बमोजिम नै हुने गरेको छ ।

४.४ आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड

नेपालले विकेन्द्रीकरणको प्रतिवद्धता जनाए पनि लामो समयसम्म स्थानीय तहमा आर्थिक अधिकारको विकेन्द्रीकरण विकसित हुन सकेन । केही दशक यता विकेन्द्रीकरणको अभ्यास भए तापनि बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ ले स्थानीय स्वशासनको सिद्धान्तको आधारमा जि.वि.स., गा.वि.स./नगरपालिकाको स्थान स्वीकार गरी तिनलाई खर्च र जिम्मेवारी दिने प्रयाससम्म गर्‍यो । स्थानीय स्तरमा सम्पन्न हुन सक्ने लगभग हरेक विषयमा स्थानीय निकायलाई जिम्मेवारी दिइयो । तर यस्तो जिम्मेवारी खासै ठूलो नभएको यथार्थ एकातिर छ भने दिइएको जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक राजस्वको स्रोतमाथि स्थानीय निकायको पहुँच नहुँदा यी कार्यहरू कि त पूरा नहुने कि त सरकारबाट अनुदान प्राप्त भएपछि मात्र सम्पन्न हुन सक्ने अवस्था विद्यमान छ ।

वि.सं २०५५ मा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा वि.सं. २०५६ मा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली जारी भए पश्चात स्थानीय निकायहरुलाई स्वायत्त तथा स्वतन्त्र संस्थाको रुपमा विकास गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । उक्त ऐन तथा नियमावलीहरुमा स्थानीय तहका निकायहरु (गाविस, नपा र जिविस) लाई विभिन्न प्रशासनिक, व्यवस्थापकीय र कानूनी अधिकारहरुको साथसाथै विविध वित्तीय अधिकारहरु प्रदान गरिएका छन् । त्यस्ता वित्तीय अधिकारहरुमा स्थानीय स्तरमा संकलन तथा परिचालन गर्न सरल हुने प्रकृतिका कर तथा गैरकरजन्य राजस्वका स्रोतहरु तथा अन्य स्थानीय प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी राजस्वका स्रोतहरु मुख्य रहेका छन् । त्यस्तै केन्द्रद्वारा स्थानीय निकायहरुलाई प्रदान गरिने अनुदान सहयोगका प्रकार तथा तत्सम्बन्धी विविध अधिकारहरु समेत अख्तियार गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी स्थानीय निकायहरुलाई आन्तरिक तथा बाह्य ऋण प्राप्त गर्न सकिने केही अधिकारहरु समेत प्रदान गरिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १४० मा स्थानीय विकासका लागि स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकायलाई स्थानीय स्तरको योजनाको पहिचान, तर्जुमा र कार्यान्वयनमा जवाफदेह बनाउन जिम्मेवारी र राजस्व परिचालनको बाँडफाँड हुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी, राजस्व परिचालन र बाँडफाँड गर्दा मुलुकको सन्तुलित र समान विकास हुने गरी सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएका वर्ग तथा समुदायको समग्र उत्थानका लागि विशेष ध्यान दिनु पर्ने व्यवस्था भएबाट वित्तीय हस्तान्तरण गर्दा वित्तीय समानीकरणको आधारमा हुनुपर्ने मान्यता राखिएको छ । समग्रमा पहिलोचोटि संविधानमा नै स्थानीय निकायहरुको जिम्मेवारी र राजस्व परिचालन तथा बाँडफाँडको व्यवस्था गरिएको विषय आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँडको दृष्टिबाट निकै महत्वपूर्ण छ । नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा रहेको राज्यको ढाँचा र स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी व्यवस्थाको अंश **अनुसूची ४१** मा दिइएको छ ।

संविधानको प्रावधानको अतिरिक्त नेपालमा विद्यमान आर्थिक अधिकार, राजस्वको स्रोत, राजस्व बाँडफाँड, वित्तीय हस्तान्तरण तथा स्थानीय निकायले लिन सक्ने ऋणका प्रमुख पक्षहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

४.४.१ आर्थिक अधिकार :

माथि उल्लेख भए झैं राज्यको स्वरूप एकात्मक र केन्द्रीकृत रहँदै आएबाट सबै विषयगत खर्च र जिम्मेवारीका महत्वपूर्ण पक्षहरू जस्तै नीति/कानून निर्माण, नियमन, बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी केन्द्रमा राखिएको छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले जिविस, गाविस, नपालाई लगभग सबै विषयगत खर्च जिम्मेवारी सम्वन्धी अधिकार छुट्टाछुट्टै रूपमा प्रदान गरेको छ। यी अधिकारहरु मूलतः स्थानीय विकास निर्माण र सेवा प्रदानसंग सम्बन्धित छन्, जसमा भौतिक विकास, जलस्रोत, वातावरण, सरसफाइ, शिक्षा, संस्कृति, स्वास्थ्य, कृषि, वन आदि प्रमुख छन्। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ अनुसार केन्द्र र स्थानीय निकायहरूको विषयगत कार्य जिम्मेवारी (तालिका १) र सरकार र स्थानीय निकायबीच जिम्मेवारीको बाँडफाँड सम्बन्धी विवरण **अनुसूची** ४२ मा प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसै गरी स्थानीय निकायले केन्द्रीय सरकारको तर्फबाट पनि केही जिम्मेवारी (एजेन्सी कार्यहरु) वहन गर्ने गरेका छन्, जसको विवरण **अनुसूची** ४३ मा दिइएको छ।

तालिका १: स्थानीय निकायमा विषयगत कार्य जिम्मेवारी

गाविस	नगरपालिका	जिविस
क) कृषि सम्बन्धी ख) ग्रामीण खानेपानी सम्बन्धी ग) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी घ) शिक्षा तथा खेलकूद सम्बन्धी ङ) सिँचाइ, भूक्षय तथा नदी नियन्त्रण सम्बन्धी च) भौतिक विकास सम्बन्धी छ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ज) वन तथा वातावरण सम्बन्धी झ) भाषा र संस्कृति सम्बन्धी ञ) पर्यटन तथा घरेलु उद्योग सम्बन्धी ट) विविध (१) कर, दस्तुर, महशुल लगाउने (२) जन्म, मृत्यु तथा व्यक्तिगत घटना दर्ता (३) असहाय, वृद्ध, वालवालिकाको संरक्षण (४) सहकारी तथा निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन	क) अर्थ सम्बन्धी ख) भौतिक विकास सम्बन्धी ग) जलस्रोत वातावरण र सरसफाई सम्बन्धी घ) शिक्षा तथा खेलकूद सम्बन्धी ङ) संस्कृति सम्बन्धी च) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी छ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ज) समाज कल्याण सम्बन्धी झ) उद्योग तथा पर्यटन सम्बन्धी ञ) घर नक्सा पास सम्बन्धी ट) विविध (१) कांन्जी हाउस र वधशालाको व्यवस्था (२) ऐलानी, पर्ति जग्गा संरक्षण (३) जन्म, मृत्यु तथा व्यक्तिगत घटना दर्ता (४) बारुण यन्त्रको व्यवस्था (५) सहकारी तथा निजी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन (६) वृद्ध तथा अनाथहरुको संरक्षण	क) कृषि सम्बन्धी ख) ग्रामीण खानेपानी तथा बस्ती विकास सम्बन्धी ग) जलविद्युतत् सम्बन्धी घ) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी ङ) भूमि सुधार तथा भूमि व्यवस्था सम्बन्धी च) महिला विकास तथा असहाय सम्बन्धी छ) वन तथा वातावरण सम्बन्धी ज) शिक्षा तथा खेलकूद विकास सम्बन्धी झ) श्रमको ज्याला सम्बन्धी ञ) सिँचाइ, भूक्षय तथा नदी नियन्त्रण सम्बन्धी ट) सूचना तथा सञ्चार सम्बन्धी ठ) भाषा र संस्कृति सम्बन्धी ड) घरेलु उद्योग सम्बन्धी ढ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ण) पर्यटन सम्बन्धी त) तथ्याङ्क संकलन तथा प्रशोधन थ) विविध

स्रोत : *स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५*

स्थानीय निकायहरुबीच र स्थानीय निकाय तथा केन्द्रीय निकायहरुबीच कार्य-जिम्मेवारीका क्षेत्रहरुमा व्यापक दोहोरोपना देखिन्छ। कतिपय अधिकारहरुमा स्थानीय निकायका बीचमा नै दोहोरोपना हुनाले अधिकारहरुको प्रयोगमा प्रायः क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विवादहरु विद्यमान रहने गरेका छन्। स्थानीय निकायहरुका लागि उपयुक्त हुने धेरै कार्यहरु अद्यापि केन्द्रले गरिरहेको पनि पाइन्छ भने स्थानीय निकायहरुको बीचमा पनि क्षेत्र तथा तह अनुसार कार्य-जिम्मेवारी फरक गरिएको देखिँदैन। त्यस्तै स्थानीय निकायहरुको लागि अधिकारहरुको निरुपण गर्दा स्पष्ट वैधानिक आधारहरुको अभाव रहेको देखिन्छ।

केन्द्र र स्थानीय निकायहरुलाई तोकिएका अधिकारहरु उस्तै प्रकृतिका हुनाले तिनको वस्तुपरक विश्लेषण विना अधिकारको प्रयोगमा दोहोरोपन तथा विवाद आउनु स्वाभाविकै देखिन्छ । कार्य विभाजन भित्र परेका कतिपय अधिकारहरुको सम्बन्धमा नगरपालिका र गाविसको भौगोलिक क्षेत्र तथा क्षेत्राधिकार अलग अलग हुने हुँदा समान प्रकृतिको कार्य सुम्पिएकोमा दोहोरो भन्न नमिले तापनि जिविस र गाविस/नपाबीचमा तथा केन्द्र तथा स्थानीय निकायहरुको बीचमा कार्य विभाजनमा प्रशस्त दोहोरोपना हुनाले स्थानीय निकायको वित्तीय स्रोत जुटाउने काममा अस्पष्टता तथा जटिलता ल्याएको छ । फलस्वरुप, स्थानीय निकायहरुबाट सम्पादन गरिने कार्य जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व निर्वाह, दीर्घकालीन योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र बजेट व्यवस्था आदि समग्र कार्यहरुमा एकरुपता आउन नसकी दुर्लभ स्रोत साधनको उपयोगमा प्रभावकारिता आउन सकेको छैन । उपल्लो निकायको अधिकार ठूलो मानिने हुँदा तल्लो निकायमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा तत्सम्बन्धी नियमावलीद्वारा प्रदान गरिएको अधिकार व्यवहारतः कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

४.४.२ राजस्व स्रोतको बाँडफाँड

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण भूमिका राख्ने आयकर, बिक्रीकर, अन्तःशुल्क, भन्सार, मूल्य अभिवृद्धि कर जस्ता कर राजस्वका स्रोतहरु केन्द्रीय सरकारकै दायराभित्र राखिएको छ । कूल राजस्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान सवभन्दा बढी (३० प्रतिशत) रहेको छ भने भन्सार राजस्वले दोस्रो स्थान (१९ प्रतिशत) ओगटेको छ । त्यसपछि राजस्वमा योगदान गर्नेमा अन्तःशुल्क पर्दछ । कूल राजस्वमा अप्रत्यक्ष करको योगदान निकै महत्वपूर्ण रहेको छ ।

गैरकर स्रोतबाट पनि केन्द्रले उल्लेख्य राजस्व आर्जन गर्दछ । यस्ता गैरकर राजस्वका स्रोतमा शुल्क, लाभांश, रोयल्टी, सावाँ ब्याज भुक्तानी प्रमुख रूपमा रहेका छन् । विगत पाँच वर्षमा नेपाल सरकारलाई कर र गैर-कर राजस्वबाट प्राप्त राजस्व सम्बन्धी विवरण **अनुसूची** ४४ मा दिइएको छ । जस अनुसार आ.व. २०६४।६५ मा कर र गैर कर राजस्वबाट क्रमशः ८१ र १९ प्रतिशत राजस्व प्राप्त भएको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले स्थानीय निकायहरुलाई कर र गैर-कर दुवै राजस्वका स्रोतहरु प्रदान गरेको छ । त्यसै गरी गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरुको राजस्वका आधारहरु समेत तोकिएको छ जसको विवरण **अनुसूची-४५** मा प्रस्तुत गरिएको छ । गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिलाई प्रदान गरिएका राजस्वका प्रमुख स्रोतहरुमा घर जग्गा कर, मालपोत, सवारी साधन कर, मनोरन्जन कर, व्यवसाय कर, विज्ञापन कर प्रमुख छन् भने विविध प्रकारका सेवामा शुल्क लगाउने अधिकार पनि यिनलाई प्राप्त छ । यीमध्ये केहीको हकमा करको दर तोकिएको छ भने केहीको हकमा अधिकतम र न्यूनतम सीमा तोकिएको छ । यसैगरी केही सीमित क्षेत्रमा सम्बन्धित परिषद्ले करका दरहरु पनि तोक्न सक्ने व्यवस्था छ । स्थानीय निकायहरुको आन्तरिक राजस्वका आधारहरुमा दर सम्बन्धी अधिकार **अनुसूची ४६** मा प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय निकायलाई वित्तीय अधिकार प्रदत्त गरेर स्थानीय स्वायत्ततालाई संस्थागत गर्ने सम्बन्धमा यो ऐनलाई कोसेढुङ्गाको रुपमा लिन सकिन्छ ।

स्थानीय निकायहरुलाई वैधानिक रुपमा प्रदान गरिने खर्च गर्ने अधिकार सँगसँगै पर्याप्त वित्तीय (कर/गैरकर राजस्व संकलन तथा व्यवस्थापन गर्ने) अधिकारहरु प्रदान गरेर मात्र स्थानीय सरकार/निकायहरुको स्वायत्तता सुनिश्चित गर्न सकिने हुन्छ । अतः प्रदत्त वित्तीय अधिकारको प्रकृति र मात्राले स्थानीय सरकार/निकायहरु कुन हदसम्म स्वायत्त तथा स्वतन्त्र छन् भनी निर्धारण गर्दछ । अन्यथा स्थानीय सरकार/निकायहरुको केन्द्रमाथिको निर्भरता कायमै रहन्छ ।स्थानीयस्तरमा उपलब्ध राजस्वका प्राथमिक साधन र स्रोतमाथि हाल स्थानीय निकायलाई प्रदत्त कतिपय वित्तीय अधिकारहरु शहर तथा विकास केन्द्रित रहेका छन् । हाम्रो जस्तो विकट भौगोलिक वातावरण, व्यापक गरीवी, गाउँ नै गाउँहरुको प्रचूरता, स्थानीय स्रोत र साधनको अपर्याप्तता, उपलब्ध स्रोत र साधनको उपयोग गर्ने क्षमता तथा ज्ञानको कमी भएका अधिकांश गाविसहरुको लागि त्यस्ता अधिकारहरु (जस्तै, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर, व्यावसायिक भिडियो कर, सवारी साधन कर, प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर आदि) केवल अलङ्कारिक कागजी अधिकारमा सीमित हुन पुगेका छन् । यसले गर्दा विकेन्द्रीकरणको अवधारणा अनुरुप अपेक्षित लाभ प्राप्त हुन सकेको छैन । अर्कोतिर कतिपय वित्तीय अधिकारहरु दोहोरो परेका छन् (जस्तै प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर) । गाविस, नपा र जिविसहरुले आफ्नो क्षेत्रभित्र सो कर उठाउन पाउने व्यवस्था भए तापनि त्यस प्रकारको कर जिविसले उठाई निश्चित प्रतिशत सम्बन्धित गाविस र नपामा दिने गरेको देखिन्छ । त्यस्तै असमान भौगोलिक तथा आर्थिक अवस्था भएका सबै निकायहरुको लागि

समान करहरुको दायरा तथा आधार भएको कारणले पनि वित्तीय अधिकारहरुको उपलब्धि अपेक्षित मात्रामा हुन सकेको छैन ।

४.४.३ राजस्व साझेदारी ***(Revenue Sharing)***

प्राकृतिक स्रोत साधनको उत्पादन, उपयोग तथा बिक्री वितरण गरेवापत प्राप्त हुने राजस्व रकमको तोकिएको हिस्सा सम्बन्धित स्थानीय निकायहरुलाई निर्धारित शर्तका आधारमा केन्द्रीय सरकारले उपलब्ध गराउने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ तथा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली २०५६ ले गरेको छ । केन्द्र तथा स्थानीय निकायबीच उर्ध्व श्रेणीगत एवं स्थानीय निकायहरुबीच सम श्रेणीगत राजस्व बाँडफाँडको व्यवस्था छ । राजस्व बाँडफाँड गर्ने प्रमुख आधारको रुपमा सम्बन्धित निकायको क्षेत्राधिकारभित्र उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगबाट प्राप्त हुने लाभ तथा राजस्वलाई लिएको पाइन्छ । नेपालमा हाल केन्द्र र स्थानीय निकायहरुको (विशेष गरी केन्द्र र जिविस) बीचमा उर्ध्व श्रेणीगत (Vertical) राजस्व बाँडफाँडको व्यवस्था बढी प्रचलनमा रहेको छ । एकै तहका स्थानीय निकायका बीचमा सम श्रेणीगत (Horizontal) राजस्व बाँडफाँडको प्रचलन प्रायः व्यवहारमा रहेको पाइदैन । जिविस तथा गाविस/नपाको बीचमा गरिने राजस्व बाँडफाँडको विद्यमान पद्धतिलाई समेत सम श्रेणीगत राजस्वको बाँडफाँडको रुपमा लिइएको र सोही बमोजिम स्थानीय निकायहरुले राजस्व बाँडफाँड गर्ने गरेको पाइन्छ ।

राजस्व बाँडफाँडको लागि निश्चित राजस्वका स्रोतहरु पहिचान गरी निर्धारित मापदण्ड बमोजिम केन्द्र र स्थानीय निकायका बीचमा बाँडफाँड गर्ने गरिएको छ । हाल विद्यमान केन्द्र र स्थानीय निकायका बीचमा बाँडफाँड गरिने स्रोतहरुमा घरजग्गा रजिष्ट्रेशन वापतको रकम, खानीबाट प्राप्त हुने रोयल्टी, पर्यटन (पर्वतारोहण र पदयात्रा) प्रवेश शुल्क, बन पैदावारको रोयल्टी तथा जलविद्युत् रोयल्टी मुख्य रहेका छन् । त्यस्तै अन्तर स्थानीय निकाय राजस्व बाँडफाँड गरिने अन्य स्रोतहरुमा मालपोत तथा प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर रहेका छन् । खासगरी सम्बन्धित गा.वि.स. तथा न.पा.ले संकलन गरेको मालपोत रकमको २५% जिविसलाई दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने जि.वि.स.ले आफ्नो क्षेत्रभित्रका नदी, नालाको बालुवा, ढुङ्गा, गिट्टी, स्लेट, माटो, बाढीले बगाएर ल्याएका दहत्तर बहत्तर आदिको विक्रीबाट प्राप्त हुने रकमको ३५ देखि ५० प्रतिशत हिस्सा सम्बन्धित गा.वि.स. तथा न.पा.लाई दिनुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

केन्द्र सरकार र जिविसको बीचमा गरिने राजस्व बाँडफाँडको रकम जिविसले प्राप्त गरेपछि जिल्ला परिषदको निर्णय बमोजिम त्यस्तो रकमको निश्चित अंश गाविस र नपाहरुमा थप बाँडफाँड गरिनुपर्ने व्यवस्था रहेको भए तापनि त्यस अनुसार बाँडफाँड हुने गरेको पाईदैन । जिविस र अन्य स्थानीय निकायहरुका बीचमा उक्त रकम के कस्तो आधारमा बाँडफाँड गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नहुँदा तल्लो तहका स्थानीय निकायले (न.पा र गा.वि.स.) उक्त रकमको समानुपातिक अंश प्राप्त नगरेको अवस्था छ । त्यसैगरी आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोग गरे वापत कर निर्धारण गर्ने तथा संकलन गर्ने अधिकार जिविस, नपा र गाविसमा प्रदत्त भए तापनि जि.वि.स.ले मात्र उक्त अधिकार एकलौटी रुपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । साथै प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर वापत प्राप्त रकमको ३५ देखि ५० प्रतिशतसम्म सम्बन्धित जि.वि.स.ले सम्बन्धित नपा र गाविसलाई उपलब्ध गराउने प्रावधान भए तापनि कतिपय तल्ला स्थानीय निकायहरुले त्यस्तो रकम जि.वि.स.बाट प्राप्त नगरिरहेको पाइन्छ । न.पा. र गा.वि.स.ले संकलन गरेको मालपोत रकमको २५ प्रतिशत जि.वि.स.लाई दिनु पर्ने प्रावधान अनुसार त्यस्तो रकम जि.वि.स.लाई उपलब्ध गराउने गरिन्छ ।

४.४.४ वित्तीय हस्तान्तरण

स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले वित्तीय विकेन्द्रीकरणलाई अगाडि बढाउने क्रममा प्रदत्त कार्य जिम्मेवारीमा आधारित भई अनुदान उपलव्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । केही वर्ष यता नेपाल सरकारले स्थानीय निकायहरुलाई निःशर्त र सशर्त अनुदान उपलव्ध गराउँदै आएको छ । निःशर्त अनुदानको रुपमा जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरुलाई उपलव्ध गराएको रकम स्थानीय निकायहरुले आफ्नो आवश्यकता अनुसार खर्च गर्न सक्छन् । स्थानीय निकायहरुलाई हस्तान्तरण गरिएको निःशर्त अनुदानको विवरण **अनुसूची ४७** मा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी, नेपाल सरकारले स्थानीय निकायलाई अधिकार निक्षेपण गर्ने क्रममा प्राथमिक शिक्षा र स्वास्थ्य, कृषि प्रसार, पूर्वाधार आदि क्षेत्र र तिनको बजेट समेत जि.वि.स. लाई हस्तान्तरण गर्ने गरेको छ । निक्षेपण भएका क्षेत्रमा जिल्ला विकास समितिलाई हस्तान्तरण भएको रकमको

विवरण **अनुसूची ४८** मा दिइएको छ । यसले गर्दा स्थानीय निकायहरुमा निक्षेपण भएको बजेटको अंश निरपेक्ष रुपमा बृद्धि हुन गएको छ ।

केन्द्रीय सरकारबाट जिविस, नगरपालिका तथा गाविसहरुलाई एकमुष्ट (निःशर्त) अनुदान, सशर्त अनुदान, विशेष अनुदानको अतिरिक्त दातृ संस्था परिचालनबाट समेत वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने गरिएको छ । राजस्व बाँडफाँडबाट उपलब्ध हुने रकमलाई समेत अन्तर सरकारी वित्तीय स्थानान्तरण पद्धतिभित्र समावेश गरी स्थानीय निकायलाई उपलब्ध गराउने परिपाटी रहेको पाइन्छ ।

विगतका अभ्यासहरूको पाठका आधारमा अनुदान व्यवस्थालाई वैज्ञानिक बनाउने क्रममा सरकारले विभिन्न सूचक र भारका आधारमा अनुदान उपलब्ध गराउने परिपाटी बसालेको छ । यस अनुसार जिविसलाई मानव विकास सूचकाङ्क ५०%, क्षेत्रफल १०%, जनसंख्या २०% र लागत सूचकांक २०% को आधारमा सूत्रवद्ध गरी वितरण गर्ने गरिएको र त्यसैगरी नगरपालिकाको अनुदान जनसंख्या ६०%, लागत ३० % र भौगोलिक क्षेत्र १० % तथा गाविसको अनुदान जनसंख्या ६० %, क्षेत्रफल १५ %, प्रशासनिक खर्च १५ % र आन्तरिक आय १० % को आधारमा सूत्र वनाई वितरण गर्ने गरिएको छ । निःशर्त (एकमुष्ट) अनुदान अन्तर्गत प्राप्त भएको रकमको खर्च सम्बन्धी निर्णयमा स्थानीय निकायहरु पूर्ण स्वतन्त्र रहने गरेको पाइन्छ ।

यसको विपरीत सशर्त अनुदानको रकम भने निश्चित विशेष योजना तथा कार्यक्रमसँग आबद्ध रहने हुंदा स्थानीय निकायहरुले केन्द्रीय निर्देशन तथा मार्गदर्शनको अधीनमा रही तोकिएको क्षेत्रमा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रायः विषयगत निक्षेपण अन्तर्गत प्राप्त हुने रकम सशर्त अनुदानभित्र समावेश गर्ने गरेको पाइन्छ । स्थानीय निकायहरुमा कार्यरत केन्द्रीयस्तरका कर्मचारीहरुको तलब, भत्ता तथा अन्य प्रशासनिक खर्चको लागि प्राप्त हुने रकम समेत सशर्त अनुदानभित्र विनियोजन गर्ने गरिएको छ । त्यसैगरी केन्द्रीय सरकार मार्फत स्थानीय निकायहरुले प्राप्त गर्ने विशेष अनुदानको रकम Matching Fund को रुपमा प्राप्त हुने गरेको छ । स्थानीय सरकार, समुदाय, उपभोक्ता समिति एवं विभिन्न दातृ संस्थाहरुको संयुक्त लगानीमा सञ्चालन गरिने विशेष प्रकारका निश्चित योजना तथा कार्यक्रमहरुको लागि नेपाल सरकारले Matching Fund को रुपमा विशेष अनुदान दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

४.४.५ स्थानीय निकायले लिन सक्ने ऋण

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायहरूलाई ऋण लिन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । यी निकायहरूले सम्बन्धित परिषदको स्वीकृतिमा धितो राखी वा नराखी बैंक वा अन्य संघ संस्थाबाट नेपाल सरकारको जमानीमा ऋण लिन सक्छन् ।

वित्तीय विकेन्द्रीकरणको चौथो खम्बाको रुपमा रहेको आन्तरिक तथा बाह्य ऋण प्राप्त गर्ने अधिकारको प्रयोगमा स्थानीय निकायहरुले अपेक्षित लाभ हासिल गर्न सकेको पाइँदैन । केही नगरपालिकाहरुले भने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ ले दिएको अधिकारलाई सीमितरुपमा भएपनि पालना गर्ने गरेको पाइन्छ । नपाहरुले लिने ऋण, कर्जामा नगर विकास कोष (Town Development Fund) को ऋणले प्रमुख स्थान ओगटेको छ । यस कोषले नपाहरुलाई आयोजनामा आधारित (Project Based) ऋण उपलब्ध गराउने गरेको पाइन्छ । नगरपालिकाहरुको आवश्यकता अनुसार घाटा बजेट परिपूर्ति गर्न कोषले बजेट सहयोग (Budget Support) को रुपमा ऋण दिने प्रावधान रहेको देखिंदैन । वास्तवमा त्यस्तो प्रावधान नरहेको कारणले गर्दा पनि कोषबाट प्रवाह गरिने ऋणप्रति नपाहरु आकर्षित हुन सक्ने अवस्था छैन । फेरि, कोषको हाल विद्यमान आर्थिक क्षमता अनुसार स-साना आयोजनाहरुमा मात्र लगानी गर्न सक्ने अवस्था रहेको हुँदा ठूलाठूला आयोजनाहरुमा लगानी गर्ने वातावरण पनि बनेको देखिंदैन । कोषको विकल्पमा अन्य वित्तीय संस्थाहरुबाट ऋण प्राप्त गरी ठूला-ठूला आयोजनाहरु सञ्चालन गर्ने दूरदृष्टि र जोखिम व्यहोर्ने क्षमताको अभावले गर्दा समेत नगरपालिकाहरू त्यस्ता संस्थाहरुबाट ऋण लिन उत्सुक पाइँदैन । जिविस र गाविसको हकमा भने आन्तरिक ऋण र बाह्य ऋण लिने परिपाटीको विकास गर्ने सोचसम्म रहेको देखिँदैन ।

विगतमा केही नगरपालिकाहरुले वैदेशिक वित्तीय संस्थाहरुबाट, नेपाल सरकारलाई साँवा व्याज भुक्तानी गर्ने गरी नेपाल सरकार मार्फत ऋण प्राप्त गर्ने गरेका सीमित उदाहरणहरु पनि पाइन्छन् । विगतमा काठमाडौं शहरी विकास आयोजना अन्तर्गत शहरी पूर्वाधार विकास योजनाको लागि काठमाडौं महानगरपालिकाले एशियाली विकास बैंकको ऋण प्राप्त गरेको थियो । त्यस्तै दोस्रो पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना अन्तर्गत

पोखरा वातावरण सुधार आयोजनाको लागि पोखरा उप महानगरपालिकाले नेपाल सरकार मार्फत एशियाली विकास बैंकबाट ऋण प्राप्त गरेको उदाहरण पनि छ ।

४.४.६ स्थानीय निकायको सार्वजनिक वित्तको स्थिति

विकेन्द्रित अधिकार अनुरुप स्थानीय निकायलाई विभिन्न आर्थिक अधिकार लगायत स्थानीय प्राकृतिक स्रोतहरुमाथि अग्राधिकार कायम हुने गरी विविध अधिकारहरु उपलब्ध गराइएको छ । यस्ता अधिकारहरु अन्तर्गत स्थानीय निकायले परिचालन गर्ने विभिन्न कर, दस्तूर, सेवा शुल्क, तथा दण्ड जरिवाना निर्धारण गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने जस्ता कार्यहरु पर्दछन् । अन्य आर्थिक स्रोतमा केन्द्र सरकारबाट स्थानीय निकायलाई प्रदान गरिने अनुदान र राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम र आन्तरिक एवं वाह्य ऋण पर्दछन् । यसका अतिरिक्त स्थानीय निकायको चल अचल सम्पत्तिको परिचालन वा वेचविखनबाट प्राप्त भाडा, रोयल्टी आदि स्थानीय निकायका बलिया आर्थिक स्रोतको रुपमा रहेका छन् ।

स्थानीय निकायको खर्च व्यहोर्ने मुख्य आयस्रोतमा नेपाल सरकारद्वारा प्रदान गरिने निःशर्त तथा सशर्त अनुदानको हिस्सा सर्वाधिक रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ तथा नियमावली,२०५६ ले निर्दिष्ट गरेको स्थानीय कर तथा गैरकर सम्बन्धी विविध स्रोतहरुको परिचालनबाट प्राप्त हुने आन्तरिक राजस्वको स्थान समेत उल्लेखनीय रहेको छ । यसको अलावा केन्द्र तथा स्थानीय निकाय एवं अन्तर स्थानीय निकायबीच गरिने विभिन्न कर एवं गैरकर राजस्व बाँडफाँड रकम, विभिन्न आन्तरिक एवं बाह्य संघ-संस्थाबाट प्राप्त अनुदान र सहायता रकम तथा आन्तरिक एवं बाह्य ऋण, कर्जा सापटी रकमले समेत स्थानीय निकायको आय संरचनामा निर्णायक हिस्सा ओगटेको पाइन्छ । त्यस्तै स्थानीय निकायको चल-अचल सम्पत्तिको परिचालन वा बेच-विखनबाट प्राप्त भाडा, रोयल्टी, आयस्ता लगायतका रकमको समेत स्थानीय निकायको आय संरचनामा उल्लेख्य योगदान रहेको छ ।

स्थानीय निकायको समग्र खर्च तथा सार्वजनिक वित्त परिचालन एवं व्यवस्थापनको सम्बन्धमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ तथा तत्सम्बन्धी नियमावलीहरुमा विस्तृत व्यवस्था भएको छ । यसका अलावा स्थानीय निकायलाई समय समयमा केन्द्रबाट उपलब्ध गराइने विविध निर्देशिका, कार्यविधि, बजेट खर्च र वार्षिक कार्यक्रम तर्जुमा सम्बन्धी निर्देशन, परिपत्र तथा स्थानीय निकायको विनियमहरुबाट समेत तत्सम्बन्धमा थप व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

नेपालमा स्थानीय निकायहरुलाई प्रदत्त कर तथा गैरकर स्रोतका आधारहरु दिगो एवं फराकिलो नभई संकुचित रहेका र स्थानीय निकायको समग्र संस्थागत क्षमता समेत कमजोर रहेको हुँदा प्रायः स्थानीय निकायको आन्तरिक राजस्व परिचालनको स्थिति सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन । विशेष गरी गाविसहरुको स्थानीय स्रोत र साधनमाथिको सीमित पहुँच, उपलब्ध कर तथा गैरकरजन्य आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरु परिचालन एवं व्यवस्थापन गर्ने संस्थागत सीप र क्षमताको कमीको कारणले गर्दा केन्द्रबाट वर्षेनि उपलब्ध गराइने अनुदानमाथि गाविसको निर्भरता क्रमशः बढ्दो क्रममा रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी अधिकांश जिविसहरुको पनि आन्तरिक राजस्व परिचालनको स्थिति प्रभावकारी नहुनाले तिनीहरुको समेत केन्द्रले उपलब्ध गराउने अनुदानमाथिको निर्भरता उच्चतम विन्दुमा रहेको छ । त्यस्तै केही ठूला नगरपालिकाहरुलाई छोडेर अधिकांश नपाहरुको आर्थिक अवस्था नाजुक हुनाले केन्द्रीय अनुदानको महत्व तत्काल कम भइहाल्ने अवस्था देखिँदैन ।

अ) कुल राष्ट्रिय बजेटमा स्थानीय निकायको अंश

कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP), कुल राष्ट्रिय खर्च तथा ुल सरकारी राजस्वको तुलनामा स्थानीय निकायमा जाने केन्द्रीय अनुदानको मात्रा विगतका वर्षहरुमा खासै बढ्न सकेको देखिदैन । आ.व. २०५७/५८ र आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को अवधिमा स्थानीय निकायहरुमा केन्द्रीय सरकारले दिएको अनुदान, कुल गार्हस्थ उत्पादन, कुल सरकारी खर्च तथा कुल सरकारी राजस्वको स्थिति तालिका-२ मा दिइएको छ ।

तालिका २
कूल राष्ट्रिय बजेटमा स्थानिय निकायको हिस्सा

(रु. करोडमा)

आ. व.	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	कुल सरकारी खर्च		कुल सरकारी राजस्व		स्थानीय निकायमा सरकारी अनुदान			
		जम्मा रकम	ग्रार्हस्थ्य उत्पादन को %	जम्मा रकम	ग्रार्हस्थ उत्पादन को %	जम्मा रकम	ग्रार्हस्थ्य उत्पादन को %	कुल सरकारी खर्चको %	कुल सरकारी राजस्व %
२०५७/५८	४१३४२.८७	७९८३.५१	१९.३	४८८९.३६	११.८	२७९.५	०.७	३.५	५.७
२०५८/५९	४३०३९.६६	८००७.२२	१८.६	५०४४.५५	११.७	२७७.३	०.६	३.५	५.५
२०५९/६०	४६०३२.५३	८४००.६१	१८.२	५६२२.९८	१२.२	२३७.५	०.५	२.८	४.२
२०६०/६१	५००६९.९१	८९४४.२६	१७.९	६२३३.१०	१२.४	२९५.९	०.६	३.३	४.७
२०६१/६२	५४८४८.४७	१०२५६.०४	१८.७	७०१२.५७	१२.८	२९६.६	०.५	२.९	४.२
२०६२/६३	६११०८.८५	११०८८.९२	१८.१	७२२८.२१	११.८	३१४.३	०.५	२.८	४.३
२०६३/६४	६७५४८.४०	१३३६०.४६	१९.८	८७७१.२१	१३.०	५१४.६	०.८	३.९	५.९
२०६४/६५	७६८८३.१८	१६३३१.३०	२१.२	१०७५४.६५	१४.०	५३४.९	०.७	३.३	५.०

स्रोत: *आर्थिक सर्वेक्षण २०६४/२०६५, व्ययको अनुमानको विवरण) (विभिन्न वर्ष), अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार*

उक्त अवधिमा एकातिर राष्ट्रिय बजेटको कुल रकम तथा कुल राष्ट्रिय राजस्वमा वार्षिक रुपमा वृद्धि भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ नेपाल सरकारद्वारा स्थानीय निकायहरुमा गरिने हस्तान्तरणको मात्रामा त्यसै अनुपातमा बढोत्तरी हुन सकेको देखिदैन । स्थानीय निकायहरुलाई अनुदान वितरण गर्ने वर्तमान सूचक र तिनका भार **अनुसूची ४९** मा दिइएको छ ।

आ) कुल राष्ट्रिय अनुदानमा गाविस, नपा र जिविसको हिस्सा

स्थानीय निकायहरुलाई जाने केन्द्रीय सरकारी अनुदानमा गाविसको हिस्सा सर्वाधिक रहेको छ । त्यसपछि जिविसको स्थान रहेको देखिन्छ । स्थानीय विकास शुल्क वापत नगरपालिकाहरुले उल्लेखनीय रकम प्राप्त गर्ने भएकाले सरकारी अनुदानमाथि नगरपालिकाहरुको निर्भरता सबैभन्दा न्यून रहेको देखिन्छ (**तालिका-३**)दिइएको छ ।

तालिका ३
स्थानीय निकायको राजस्वको अवस्था

रु. करोडमा

		२०५९/६०		२०६०/६१		२०६३/६४	
गा. वि. स.	अनुदान	११८.००	१.२३*	१९५.६५	१.९१*	३९१.५०	२.७२*
	राजस्व	४७.९६	०.९+	४३.७६	०.७ +	७१.११	०.८ +
नगरपालिका	अनुदान	२३.३३	०.२४*	२८.८९	०.२८*	१०९.९४	०.७६*
	राजस्व	१७०.७९	३.०+	१७६.५५	२.८+	१९४.६४	२.२+
जि. वि. स.	अनुदान	७४.७०	०.७७*	८४.२५	०.८२*	१०५.४७	०.७३*
	राजस्व	९१.२७	१.६ +	८४.४०	१.४ +	१६१.६९	१.८ +
केन्द्रीय वजेट		९६१२.४८		१०२४०.००		१४३९१.२३०	
केन्द्रीय राजस्व		५६२२.९८		६२३३.१०		८७७१.२१	

स्रोत : *जिल्ला विकास समिति महासंघ (२०६५), स्थानीय प्रयासद्वारा शहरी विकास कार्यक्रम (UDLE) (विभिन्न वर्षका प्रतिवेदनहरु)*

** केन्द्रीय वजेटको प्रतिशत, + केन्द्रीय राजस्वको प्रतिशत*

आ.व. २०६४/६५ देखि गाविसलाई जाने एकमुष्ट अनुदान रकम १५ लाख देखि ३० लाख रुपैया पुऱ्याइएको हुनाले सो रकममा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ । आ.व. २०५९/६० देखि प्राथमिक शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, कृषि प्रसार एवं पशु स्वास्थ्य सेवा तथा आ.व. २०६०/६१ देखि स्थानीय पूर्वाधारहरु निक्षेपण भई ती क्षेत्रहरुको बजेट रकम जिविसलाई अख्तियारी दिई जिल्ला विकास कोष (DDF) मार्फत निकासा हुने व्यवस्था भए तापनि निक्षेपण कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा जिविस, गाविस तथा नपाको संलग्नता भै नसकेकोले निक्षेपण कार्यहरुको बजेट र खर्चको लेखाङ्कन जिविसमा गर्ने गरिएको छैन । निक्षेपित क्षेत्रहरुको विनियोजन रकम तालिका ४ मा दिइएको छ ।

इ) **स्थानीय निकायको खर्च गर्ने क्षमतामा बृद्धि (Absorption Capacity)** : आ.व. २०५९/६०, २०६०/६१ र आ.व. २०६३/६४ को अवधिमा स्थानीय निकायको समग्र आय (आन्तरिक राजस्व तथा केन्द्रीय र जिविसको अनुदान), जिविस अनुदान तथा अन्य अनुदानको अनुपातमा कुल खर्च करिव शत प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ (तालिका ४) । उक्त अवधिमा मुलुकमा असहज राजनीतिक परिस्थिति विद्यमान भए तापनि स्थानीय निकायको खर्च गर्ने क्षमता सन्तोषजनक नै रहेको देखिन्छ । आम्दानीभन्दा खर्च वढी भएको अवस्थाको पूर्ति ऋण, विशेष अनुदान वा अन्य विविध आयवाट भएको देखिन्छ ।

तालिका ४
स्थानीय निकायको आन्तरिक राजस्व, अनुदान र खर्चको अवस्था

रु. करोडमा

आम्दानी र खर्चको स्थिति	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६३/६४
सवै तहका स्थानीय निकायको कुल आय*	५२६.०५	६१३.५०	१०३४.३५
आन्तरिक राजस्व अनुदान	३१०.०१ २१६.०३	३०४.७१ (४९.७) ३०८.७९ (५०.३)	४२७.४४ ६०६.९१
सवै तहका स्थानीय निकायको कुल खर्च	५७४.६५	३४९.७३	९२६.९५
आन्तरिक राजस्व कुल खर्चको प्रतिशतमा	५३.९	४६.९	३०.८
जम्मा खर्च कुल आयको प्रतिशतमा	१०४.१	१०५.९	८९.६

स्रोतः जिल्ला विकास महासंघ, *स्थानीय प्रयासद्वारा शहरी विकास कार्यक्रम (*UDLE) *(विभिन्न वर्षका प्रतिवेदनहरु)*

* ऋण, विशेष अनुदान र अन्य आय समावेश गरिएको छैन ।

ई) **स्थानीय निकायको समग्र आन्तरिक राजस्व स्थिति :**
स्थानीय निकायहरुको आन्तरिक राजस्व सङ्कलन तथा परिचालनमा नगरपालिकाहरुको भूमिका अग्रणी रहेको छ । आ.व. २०६३/६४ मा स्थानीय निकायहरुको कुल आन्तरिक राजस्व संकलनको अङ्कमा नगरपालिकाहरुको हिस्सा करिब ४६ प्रतिशत रहेको छ भने जिविस र गाविसको क्रमश : ३८ र १६ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको पाइन्छ । स्थानीय निकायहरुको आन्तरिक राजस्व सङ्कलन सन्तोषजनक देखिंदैन । स्थानीय निकायको आन्तरिक राजस्वको अंश अनुदानको तुलनामा घट्ने प्रवृत्ति देखिएको छ (तालिका ३) ।

क) **जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक आय संरचना** : जिविसहरुले स्थानीय आय विशेष गरी पूर्वाधार कर, स्रोत उपयोग कर, सेवा शुल्क, बिक्री तथा दस्तुर आदिवाट प्राप्त गरिरहेका छन् (तालिका ५) । धेरैजसो जिविसहरुले तुलनात्मक रुपमा प्राकृतिक स्रोत उपयोग करलाई परिचालन गरे पनि पूर्वाधार करलाई राम्ररी परिचालन गर्न सकिरहेका छैनन् । विक्री शीर्षक अन्तर्गत ढुङ्गा बालुवा विक्री तथा दहत्तर बहत्तर विक्रीको रकमको अंश बढी रहेको छ, यसलाई समेत प्राकृतिक स्रोत उपयोग करमा

समावेश गरिने हो भने जिविसहरुको प्रमुख आयस्रोत नै प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर रहेको देखिन्छ । आ. व. २०५९/६० मा स्रोत उपयोग करमा कमी आएका कारण कुल स्थानीय आयमा समेत अघिल्लो वर्षको तुलनामा कमी भएको छ भने आ. व. ०६०/६१ र ०६३/६४ मा स्रोत उपयोग करमा वृद्धि भएका कारण स्थानीय आयमा समेत वृद्धि भएको देखिन्छ । पछिल्लो आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा पूर्वाधार करमा वृद्धि भएपनि यदि जि.वि.स.हरुको प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर नहुने हो भने जि.वि.स.हरुको आन्तरिक स्रोत अत्यन्त न्यून अवस्थामा रहेको देखिन्छ । यसैगरी जि.वि.स.हरुले परिषद्बाट अतिथि गृह तथा अन्य सम्पत्तिको भाडाको दर निर्धारण गरी सेवा शुल्क समेत उठाईरहेका छन्, जुन दुर्गम क्षेत्रका जि.वि.स.हरुको प्रमुख आयस्रोतका रुपमा रहेको छ । जि.वि.स.लाई विभिन्न स्रोतहरुबाट उठ्ने राजस्वको केही प्रतिशत प्राप्त हुन्छ, जसमा घरजग्गा रजिष्ट्रेसन दस्तुरबाट उठेको राजस्वको ५ देखि ९० प्रतिशतसम्म खानीबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको ५०% पर्यटन (पर्वतारोहण र पदयात्रा), प्रवेश शुल्कको ३०%, वन पैदावारबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको १०% तथा जलविद्युत् रोयल्टीको ५०% रहेको छ । यसको अतिरिक्त जलविद्युत् गृह र जलाशय फरक जिल्लामा भएको अवस्थामा जलविद्युत् गृह रहेको जि.वि.स.ले प्राप्त रकमको १२% रोयल्टी प्राप्त गर्दछ ।

तालिका ५

जिविसहरुको आन्तरिक स्रोत र राजस्व बाँडफाँड हुने स्रोतबाट प्राप्त रकम (रु करोडमा)

राजस्वका स्रोत	२०५७/५८	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६३/६४
क. स्थानीय आय	**३६.३९**	**४८.२४**	**४५.३२**	**४६.६४**	**५२.९९**
पूर्वाधार कर	३.२७	२.०२	१.३७	०.८२	१.२१
स्रोत उपयोग कर तथा निकासा	२३.२१	३१.५५	२६.८२	२९.६७	३४.९४
सेवा शुल्क	१.५६	०.९२	१.४३	१.६०	२.४३
शुल्क तथा दस्तुर	२.७४	३.१४	२.५२	१.२३	२.५७
विक्री	२.८४	५.७५	१०.८५	५.३८	५.१६
अन्य	२.७७	४.८५	२.३४	७.९३	६.६८
ख. राजस्व बाँडफाँड	**२२.९७**	**४०.७३**	**४४.३५**	**३६.६४**	**१०७.११**
घर जग्गा रजिष्ट्रेशन	१९.१२	२९.८५	२७.३१	२६.८३	७९.२३
वन रोयल्टी	३.५५	३.९९	४.१०	४.७१	३.४३
खानी	०.२२	०.०२	०.०४	०.०३	०.१७
विद्युत रोयल्टी	०.००	६.०१	१२.८२	५.०७	१९.७५
पर्यटन शुल्क	०.००	०.००	०.००	०.००	४.४५
अन्य राजस्व बाँडफाँड	०.०८	०.८६	०.०७	०.०१	०.०७
ग. मालपोत (२५%)	**१.२३**	**१.७९**	**१.६०**	**१.१३**	**१.५९**
कुल आन्तरिक आय	**६०.५९**	**९०.७६**	**९१.२७**	**८४.४०**	**१६१.६९**
नेपाल सरकारको कुल आय	**४८८९.३६**	**५०४४.५५**	**५६२२.९८**	**६२३३.१**	**८७७१.७**
जिविसको आय/नेपाल सरकारको राजस्व	**१२३९३१८१**	**१७९९२१५४**	**१६२३२२**	**१३५४१३**	**१८४३३५**

स्रोतः जिल्ला विकास समिति महासंघ, २०६५

ख) **नगरपालिकाहरुको आन्तरिक आय संरचना :** नगरपालिकाको खर्च व्यहोर्ने प्रमुख स्रोतहरुमा सरकारी अनुदान, जिविस अनुदान, नगर विकास कोष ऋण अनुदान, आन्तरिक राजस्व तथा स्थानीय विकास शुल्क रहेका छन् । विगतमा नगरपालिकाहरुको प्रमुख राजस्वको स्रोतको रुपमा रहेको चुंगीकरलाई स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ ले प्रतिस्थापन गरी सोको विकल्पमा राज्यका हरेक भन्सार

नाकाहरुमा आयात मूल्यको १.५% का दरले 'स्थानीय विकास शुल्क' उठाउने व्यवस्था भए अनुसार हालका वर्षहरुमा विभिन्न नगरपालिकाहरुले सो शुल्कवापत उठेको रकमको निश्चित हिस्सा केन्द्रबाट अन्तर सरकारी हस्तान्तरण प्रक्रिया बमोजिम नै प्राप्त गर्ने गरेका छन् । स्थानीय शुल्क वापत प्राप्त हुने यस्तो रकम नगरपालिकाहरुको एक महत्वपूर्ण स्रोतको रुपमा विकास भएको पाइन्छ । चुंगीकरको प्रतिस्थापना पश्चात् नगरपालिकाहरुको स्थानीय विकास शुल्कमाथिको निर्भरता ह्वात्तै बढेको देखिन्छ । वास्तवमा भन्सार नाकाहरुमा संकलन गरिने स्थानीय विकास शुल्क हटाइ दिने हो भने नपाहरुको आन्तरिक आय परिचालनको स्थिति सन्तोषजनक छैन । अन्य आन्तरिक स्रोतहरुबाट प्राप्त हुने राजस्व रकम स्थानीय विकास शुल्कको तुलनामा निकै कम रहेको छ । आन्तरिक स्रोतवाट प्राप्त हुने राजस्वको वृद्धिदर पनि कम छ (तालिका ६)

तालिका ६
नगरपालिकाहरुको राजस्वको अवस्था (रु. करोडमा)

(कोष्ठको अंकले वार्षिक वृद्धिदर जनाउँछ)

	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४
आन्तरिक स्रोत	१७६.५५	१९३.३५ (९.५०)	१८६.७९ (-३.४)	१९४.६४ (४.२)
अनुदान	२८.९०	७०.५७ (१४४.२)	६५.५७ (-७.१)	१०९.९४ (६७.७)
जम्मा *	२०५.४५	२६३.९२	२५२.३६	३०४.५८

स्रोतः *स्थानीय प्रयासद्वारा शहरी विकास कार्यक्रम* (UDLE) *(विभिन्न वर्षका प्रतिवेदनहरु)*

* *वचत र ऋणवाट प्राप्त राजस्व वाहेक*

ग) **गाविसको आन्तरिक आय संरचना** : स्थानीय निकायहरुमध्ये आन्तरिक राजस्वका स्रोतका आधारहरु तथा राजस्व संकलन र परिचालन क्षमता समेत सबैभन्दकमजोर भएको निकाय गाविस रहेको पाइन्छ । केही सीमित गाविसहरुलाई छोडेर अधिकांशको आन्तरिक स्रोत संकलन तथा परिचालनको स्थिति दयनीय रहेको छ । केन्द्रीय सरकारबाट उपलब्ध गराइने अनुदान रकम गाविसको मुख्य आयस्रोतको रुपमा रहेको छ । आ.व. २०६३/६४ मा गाविसको सरकारी अनुदानमाथिको निर्भरता करिव ८५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने आन्तरिक स्रोतबाट करिब १५ प्रतिशत आर्थिक आवश्यकता मात्र पूरा भएको पाइन्छ (**तालिका ७**) ।

तालिका ७
गा.वि.स.को राजस्वको अवस्था (रु. **करोडमा**)

(कोष्ठको अंकले वार्षिक वृद्धिदर जनाउँछ)

	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४	२०६४/६५	२०६५/६६
आन्तरिक स्रोत	४३.७६	५३.८७ (२३.१)	४२.९५ (-१९.७)	७१.११ (६५.६)	-	-
अनुदान	१९५.६५	१९५.६५ (०.०)	१९५.६५ (०.०)	३९१.५० (१००)	३९१.५० (०.०)	७८३.०० (१००)
जम्मा	२३९.४१	२४९.५२	२३८.६	४६२.६१	-	-

स्रोत : Devkota (2009)

उपलब्ध साधन र स्रोतको कमी, गाविसलाई तोकिएका करहरुको आधार स्पष्ट नहुनु, कमजोर संस्थागत क्षमता तथा आवश्यक ज्ञान र सीपको अभावको कारणले गर्दा गाविस स्तरमा दिगो आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरु परिचालन गरी कर संकलन तथा व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएको छैन । त्यस्तै विकेन्द्रीकरणको सवालमा गाविस जस्तो सबैभन्दा तल्लो निकायलाई बढी प्राथमिकता दिई स्थानीय स्तरमा प्रदान गर्नुपर्ने सबै प्रकारका सार्वजनिक सेवालाई गाविसबाट उपलब्ध गराउने गरी राष्ट्रिय प्राथमिकता तोकिनु पर्नेमा जिविस तथा नपाहरुले अत्यधिक महत्व पाएको कारणले गर्दा गाविसको समग्र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि हुन सकेको छैन ।

अनुसूचीहरु

अनुसूची-१

माननीय सदस्यहरुको नामावली

सि.नं	नाम थर	कैफियत	सि.नं	नाम थर	कैफियत
१.	मा० श्री अमृता थापा मगर (सभापति)		२३.	मा० डा. मिनेन्द्रप्रसाद रिजाल	
२.	मा० श्री अमृतलाल राजवंशी		२४.	मा० श्री राजेन्द्रकुमार खेतान	
३.	मा० श्री इस्लाम मिया धोवी		२५.	मा० श्री रामकुमार यादव	
४.	मा० श्री चिनक कुर्मी		२६.	मा० श्री रामकुमारी देवी यादव	
५.	मा० श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनार		२७.	मा० श्री रामनरेश राय	
६.	मा० श्री जीवनप्रेम श्रेष्ठ		२८.	डा. मा० डा. रामशरण महत	
७.	मा० श्री डम्वरध्वज तुम्वाहाम्फे		२९.	मा० श्री लक्ष्मणप्रसाद घिमिरे	
८.	मा० डा. तिलकबहादुर रावल		३०	मा० श्री लालवहादुर सुस्लिङ्ग मगर	
९.	मा० श्री तुलबहादुर माझी		३१.	मा० डा. विजयकुमार पौडेल	
१०.	मा० श्री दिनानाथ शर्मा		३२.	मा० श्री विश्वदीप लिङदेन लिम्वु	
११.	मा० श्री दिवाकर गोल्छा		३३.	मा० श्री विष्णुकुमारी राई	
१२.	मा० श्री नवराज कोइराला		३४.	मा० श्री वीरमान चौधरी	
१३.	मा० श्री नवराज धामी		३५.	मा० श्री शत्रुधन महतो	
१४.	मा० श्री नारायणप्रसाद दाहाल		३६.	मा० श्री शान्ता चौधरी	
१५.	मा० श्री पद्माकुमारी अर्याल		३७.	मा. श्री श्रीराम ढकाल	२०६५।९।२६ देखि
१६.	मा० श्री पूर्णकुमार शेर्मा		३८.	मा० श्री सरस्वती चौधरी	
१७.	मा० श्री पोष्टवहादुर वोगटी		३९.	मा० श्री सिद्धार्थकुमार सोमानी	
१८.	मा० श्री विनोदकुमार चौधरी		४०.	मा० श्री सुमित्रादेवी राय यादव	
१९.	मा.श्री विमला मिजार	२०६५।९।२५ सम्म	४१.	मा० श्री सूर्यबहादुर के.सी.	
२०.	मा० श्री बिष्णुप्रसाद रिमाल		४२.	मा० श्री हरि रोका	
२१.	मा० श्री बिष्णुमाया विश्वकर्मा		४३.	मा० श्री हेमराज तातेड	
२२.	मा० डा. मधुसूदन अग्रवाल		४४	मा० श्री श्रवणकुमार अग्रवाल	

अनुसूची-२
विज्ञ तथा कर्मचारीहरुको नामावली

विज्ञहरुको नामावली

१.	डा. शंकर शर्मा
२.	डा. रवि शर्मा अर्याल
३.	श्री सन्तोषमणि नेपाल
४.	श्री कलानिधि पौड्याल
५.	श्री यामनाथ शर्मा
६.	श्री दिनमणि पोखरेल

कर्मचारीहरुको नामावली

सि.नं.	पद	नाम, थर
१	का.वा. महासचिव	श्री मनोहरप्रसाद भट्टराई
२	सचिव	श्री कृष्णप्रसाद पाण्डे
३	सहसचिव	श्री रामशरण घिमिरे
४	सहसचिव (कानून)	डा. रवि शर्मा अर्याल
५	उपसचिव	श्री तेजबहादुर थापा क्षेत्री
६	उपसचिव (कानून)	श्री कलानिधि पौड्याल
७	शाखा अधिकृत	श्री विष्णु गिरी
८	शाखा अधिकृत	श्री तुलसीप्रसाद घिमिरे
९	ना.सु.	श्री ओमबहादुर कार्की
१०	ना.सु.	श्री लक्ष्मी शर्मा
११	कम्प्युटर अपरेटर	श्री जीवन कुमार निरौला (२०६६/०८/०१ देखि)
१२	टे. अ.	श्री विद्या शर्मा (२०६६/०५/०१ देखि)
१३	कम्प्युटर सहायक	श्री इन्दिरा शर्मा २०६६।५।१० सम्म
१४	टा.ना.सु.	श्री लक्ष्मी महर्जन
१५	खरिदार	श्री विजयकुमार भट्टराई
१६	खरिदार	श्री सुलोचना पंगेनी
१७	कार्यालय सहायक	श्री गोपाल तामाङ्ग
१८	बैठके	श्री कुवेर ठकुरी

अनुसूची-३

समितिको कार्यक्षेत्र

कार्यक्षेत्र

१. प्राकृतिक स्रोत
२. आर्थिक स्रोतको विषयवस्तु विभाजन
३. आयस्रोतको बाँडफाँड गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड
४. विभिन्न तहका सरकार बीचको आर्थिक सम्बन्ध
५. समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरु ।
६. संघ र संघीय इकाइहरु बीच वित्तीय समानता (Financial Equalization)
७. साझा वित्तीय कोष (Common Financial Fund) जस्ता संयन्त्रको स्थापना र सञ्चालनको आवश्यकता आदि पक्ष समावेश गर्नु पर्ने

कार्यक्षेत्रको विवरण

१. प्राकृतिक स्रोत

(क) जलस्रोत (खानेपानी र घरेलु उपयोग, सिंचाई, पशुपालन तथा जलचर जस्ता कृषिजन्य उपयोग, जलविद्युत्, घरेलु उद्योग, औद्योगिक व्यवसाय तथा खानीजन्य उपयोग, जल यातायात, आमोद प्रमोदजन्य उपयोग एवं अन्य उपयोग)
(ख) भूमि -कृषिजन्य वस्तु
(ग) वैकल्पिक ऊर्जा (सौर्यऊर्जा, वायोग्यास र हावा ऊर्जा समेत)
(घ) खानी तथा खनिज पदार्थ
(ङ) वन पैदावार (जडीवुटी समेत)
च) राष्ट्रिय वन (निकुञ्ज, आरक्ष एवं संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, कबुलियत वन, साझेदारी वन, सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, धार्मिक वन आदि समेत)
(छ) हिमाल
(ज) पर्यटन क्षेत्र (पर्वतारोहण, पर्यटकीय क्षेत्र)

२. खर्च, राजस्व एवं ऋण सम्बन्धी व्यवस्थाः

(क) दायित्व विभाजन
(ख) खर्च विभाजन
(ग) आन्तरिक ऋण परिचालन
(घ) वैदेशिक सहायता र ऋण व्यवस्थापन

३. आयस्रोतको बाँडफाँड गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड

(क) संघीय स्वरुपको आधारमा
(ख) जनसंख्याको आधारमा
(ग) भूगोलको आधारमा
(घ) विकासको अवस्थितिको आधारमा
(ङ) विभिन्न आर्थिक, सामाजिक परिसूचकको आधारमा

४. विभिन्न तहका सरकारबीचको आर्थिक सम्बन्ध

(क) केन्द्रको आर्थिक तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार
(ख) प्रान्तको आर्थिक तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार
(ग) स्थानीय तहको आर्थिक तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार
(घ) केन्द्र र प्रान्तको आर्थिक तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार
(ङ) केन्द्र, प्रान्त र स्थानीय निकायको आर्थिक तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार
(च) प्रान्त र स्थानीय निकायको आर्थिक एवं राजस्व सम्बन्धी अधिकार

५. कर लगाउने अधिकारमा गरिने बाँडफाँड

(क) केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय तहमा लगाइने करहरुको सूची

६. संघ र संघीय एकाईहरु बीच वित्तीय समानता (Financial Equalization)

(क) न्यायोचित वितरणको सिद्धान्त
(ख) समन्यायिक सिद्धान्त
(ग) उत्पादनमूलक सिद्धान्त

(घ) विकासको सिद्धान्त
(ङ) उत्प्रेरणाको सिद्धान्त
(च) उपयोगको सिद्धान्त
(छ) वातावरणीय प्रदूषकले चुकाउनु पर्ने मूल्यको सिद्धान्त (Polluters Pay Principle)
(ज) अन्य

७. साझा वित्तीय कोष (Common Financial Fund) जस्ता संयन्त्रको स्थापना र सञ्चालनको आवश्यकता आदि पक्ष समावेश गर्नु पर्ने

(क) साझा केन्द्रीय वित्तीय कोषको व्यवस्था
(ख) जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व, विवाद निरुपण, काम, कर्त्तव्य, अधिकार एवं कार्यक्षेत्र निर्धारण र संचालन सम्बन्धी मापदण्ड

८. विविध

(क) प्राकृतिक स्रोत रहेका क्षेत्रको विशेष आर्थिक अधिकार
(ख) समुदायद्वारा संचालित प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सम्बर्धनमा राजस्व बाँडफाँड
(ग) प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौता गर्नु पूर्व व्यवस्थापिकाको सम्बन्धित समितिमा छलफल गर्नु पर्ने विषय ।
(घ) अर्थ, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, पेशा लगायत अन्य आर्थिक अधिकारका स्रोतसँग सम्बन्धित विषय
(ङ) जैविक र आर्थिक अधिकार
(च) प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण
(छ) समितिसँग सम्बन्धित अन्य समेटिनु पर्ने विविध पक्षहरु

अनुसूची-४

कार्य विवरण (**Terms of Reference**)

- समितिको तर्फवाट भावी संविधानका लागि मौलिक हक, राज्यको नीति , राज्यको दायित्व, राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, आथिक कार्य प्रणाली र राजस्व बाँडफाँड लगायत अन्य आवश्यक विषयहरु सम्वन्धी धारा / उपधारा सहितको मस्यौदा तयार गर्ने ।
- तयार गरिएको मस्यौदालाई उपसमिति र समितिमा प्रस्तुत गर्ने र छलफलमा भाग लिने ।
- प्रस्तुत मस्यौदामा समितिका सदस्यहरुवाट प्राप्त प्रश्न र सुझावहरुको लिखित जवाफ तयार गर्ने र समितिमा छलफलको लागि प्रस्तुत गर्ने ।
- मस्यौदाको प्रत्येक धारा/उपधाराको व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गरी समितिमा पेश गर्ने र छलफलमा भाग लिने ।
- मस्यौदाको व्याख्यात्मक टिप्पणीमा समितिका सभासदवाट प्राप्त सुझाव र प्रश्नको लिखित जवाफ तयार गर्ने ।
- मस्यौदामा प्राप्त सुझाव समेतलाई ध्यानमा राखी भावी संविधानको मस्यौदालाई अन्तिम रुप दिने ।
- अवधारणापत्रलाई समितिका सभासद्हरुको सुझाव वमोजिम परिमार्जन गर्ने ।
- समितिले अनुरोध गरेका अन्य कामहरु गर्ने ।

अनुसूची-५
प्रश्नावली
(जनमत संकलनको प्रयोजनको लागि)

१. जिल्ला भित्रको प्राकृतिक स्रोत भन्नाले,
जल, जंगल, जमिन, खानी र अन्य ....

२. सूचीकृत प्राकृतिक स्रोतहरुलाई कुन कुन तहमा राख्ने ?
क. केन्द्रीय तहमा ....
ख. प्रान्तीय तहमा ....
ग. स्थानीय तहमा ....

३. प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धमा कुन कुन तहले के कस्तो दायित्व र जवाफदेह निर्वाह गर्नु पर्ला ?
क. केन्द्रीय तहले.............
ख. प्रान्तीय तहले...........
ग. स्थानीय तहले............

४. प्राकृतिक स्रोत र साधनबाट कसरी अधिकतम रुपमा राजस्व संकलन गर्न सकिन्छ ?

५.. कुन प्राकृतिक स्रोत माथि कुन तहलाई राजस्व संकलन गर्न दिइनु पर्छ ?
क. केन्द्रीय तहमा ....
ख. प्रान्तीय तहमा ....
ग. स्थानीय तहमा ....

६. प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त राजस्वलाई कुन तहमा कसरी बाँडफाँड गर्ने ?
क. केन्द्रीय तहमा
ख. प्रान्तीय तहमा
ग. स्थानीय तहमा

७. संघीय संरचनामा विभिन्न तहका निकायहरुले अनुसूचीमा उल्लेख गरिएका करहरु मध्ये कुन कुन प्रकारका राजस्व उठाउनु पर्ला ?
क. केन्द्रीय तहको निकायले ....
ख. प्रान्तीय तहको निकायले ....
ग. स्थानीय तहको निकायले ....

८. केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकार बीचको आर्थिक अन्तरसम्बन्ध कस्तो हुनुपर्छ ?

९. प्रान्तहरु बीचको आर्थिक असमानता हटाउन केन्द्रले खेल्नु पर्ने भूमिका के के हुन सक्छन् ?
क. केन्द्रीय सरकारले आर्थिक न्यायका लागि पुनर्वितरणकारी (Redistributive) भूमिका खेल्ने ....
ख. प्रान्तीय सरकारका बीच आफ्नै साधन स्रोतका आधारमा स्वतन्त्र रुपमा प्रतिस्पर्धा गर्न दिने ....
ग. अन्य..............

१०. केन्द्रीय सरकारको आयस्रोतको बाँडफाँडको मापदण्ड कसरी निर्धारण गर्न उपयुक्त हुन्छ ?
(क) जनसंख्याको आधारमा
(ख) भौगोलिक विकटताको आधारमा
(ग) प्राप्त स्रोतको आधारमा
(घ) पिछडिएको क्षेत्रको आधारमा
(ङ) विभिन्न आर्थिक परिसूचकको आधारमा
(च) अन्य ....

११. साझा वित्तीय कोषको संयन्त्र कस्तो बनाउनुपर्ला ?
(क) स्वायत्त निकाय,
(ख) प्रशासनिक संयन्त्र,
(ग) आयोग,
(घ) अन्य ....

१२. प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँडका सम्बन्धमा केन्द्र र प्रान्त, प्रान्त र प्रान्त वा प्रान्त वा स्थानीय निकायबीच विवाद उत्पन्न भएमा त्यसको समाधान कसरी गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ला ?
(क) अदालती संयन्त्र
(ख) न्यायाधिकरण संयन्त्र
(ग) प्रशासनिक संयन्त्र
(घ) संवैधानिक संयन्त्र

१३. आर्थिक अधिकार तथा राजस्व संकलनलाई सुदृढ एवं जिम्मेवार बनाउन निम्न तहले के कस्तो दायित्व र जवाफदेही निर्वाह गर्नु पर्ला ?
क. केन्द्रीय तहले.............
ख. प्रान्तीय तहले..........
ग. स्थानीय तहले...........

१४. अन्य कुनै सुझाव भए ....

नेपाल सरकारले हाल लगाएका करका प्रकारहरुको सूची
(प्रश्नावलीसाथ अनुसूचीको रुपमा संलग्न गरिएको)

भन्सार महसूल	मूल्य अभिबृद्धिकर	आय कर
अन्तःशुल्क	सवारी साधन कर	घर बहाल कर
व्याज कर	घरजग्गा, रजिस्ट्रेशन दस्तुर	स्वास्थ्य सेवा कर
शिक्षा सेवा कर	आकस्मिक लाभकर	सम्पत्ति कर
हुलाक महसूल	विभिन्न दस्तुरहरुः फर्म रजिस्ट्रेशन, इजाजत, पासपोर्ट	विभिन्न शुल्कहरुः भिसा, पासपोर्ट, पर्वतारोहण
लाभांश, साँवा तथा व्याज फिर्ता	कवाडी कर	दूरसंचार
क्यासिनो	पानी कर	सिंचाई कर
विद्युत् कर	खानी कर	वन कर
पर्यटन कर	घरजग्गा रजिष्ट्रेशन कर	केवुलकार कर
भोग चलनको जग्गा तथा अन्य सम्पत्ति कर	बालुवा, गिट्टी, माटो आदिमा लगाइने कर	भाडायोग्य सम्पत्ति (ताल, तलैया, उपकरण आदि) मा लगाइने कर
अन्य दण्ड, जरिवाना शुल्क आदि	मनोरञ्जन कर घर जग्गा कर	मालपोत घर जग्गा तथा रजिष्ट्रेशन कर
होर्डिङ्ग बोर्ड तथा व्यापारिक कर	हाट वजार कर	भोग चलनको जग्गा तथा अन्य सम्पत्ति प्रयोग शुल्क
सिफारिश दर्ता प्रमाणीकरण	घर बनाउने अनुमति (नक्सा पास)	अन्य दण्ड, जरिवाना वा शुल्क
माछा पोखरी, ताल-तलैया प्रयोग भाडा	सवारी साधन पार्किङ्ग शुल्क	

अनुसूची -६
समितिले पारित गरेको प्रश्नावली मार्फत प्राप्त सुझावहरुको सार संक्षेप

१. जिल्ला भित्रको प्राकृतिक स्रोत भन्नाले,
अधिकांश उत्तरदाताले समितिले तयार पारेको प्राकृतिक स्रोतको सूची बाहेक देहायमा उल्लेखित वस्तुलाई समेत समावेश गरिनु पर्ने भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

- पर्यटकीय स्थल
- हिमाल
- हावा
- मठमन्दिर
- सौर्य शक्ति
- पुरातात्विक वस्तु
- आकाश

२. सूचीकृत प्राकृतिक स्रोतहरुलाई कुन कुन तहमा राख्ने ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

(क) केन्द्रीय तहमा	(ख) प्रान्तीय तहमा	(ग) स्थानीय तहमा
जल	जल	जल
खानी	जंगल	जंगल
जंगल	खानी	जमिन
जमिन	जमिन	खानी

३. प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धमा कुन कुन तहले के कस्तो दायित्व र जवाफदेही निर्वाह गर्नु पर्ला ?

(क) केन्द्रीय तहले	(ख) प्रान्तीय तहले	(ग) स्थानीय तहले
सन्धि सम्झौता	स्रोत संकलन	निर्माण, संचालन तथा मर्मत
समन्वयकारी भूमिका	नीति निर्माण र व्यवस्थापन	संरक्षण र उपयोग
संरक्षण	संरक्षण र सम्बर्द्धन	प्रदूषणबाट बचाउने
स्रोतको खोजी र अनुसन्धान	परिचालन	स्थानीय स्रोतको पहिचान, संकलन र परिचालन
नीति निर्माण र अनुगमन	कार्यक्रम छनौट	जनसहभागिता जुटाउने ।
लगानी सम्बन्धी	निर्देशन	

४. प्राकृतिक स्रोत र साधनबाट कसरी अधिकतम रुपमा राजस्व संकलन गर्न सकिन्छ ?

सदुपयोग र संरक्षण गरेर	ऐन नियमको प्रभावकारी	चोरी निकासी र भ्रष्टाचार

	कार्यान्वियनबाट	नियन्त्रण गरेर
जनसहभागिता बृद्धि गरेर	ठूला आयोजनाको निर्माण र उद्योग धन्दाको विकास गरेर	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको जिम्मा निजी क्षेत्रलाई दिएर
स्थानीय कर लगाएर	जनचेतना	लुकेका स्रोत साधनको खोजी एवं पहिचान गरेर
खनिज उत्खनन गरेर	करको दायरा बढाएर	जडिबुटी निर्यात गरेर
विद्युत् उत्पादन गरेर		

५. कुन प्राकृतिक स्रोत माथि कुन तहलाई राजस्व संकलन गर्न दिइनु पर्छ ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

(क) केन्द्रीय तहमा	(ख) प्रान्तीय तहमा	(ग) स्थानीय तहमा
जल	जल	जल
खानी	जंगल	जंगल
जंगल	खानी	जमिन
जमिन	जमिन	खानी

६. प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त राजस्वलाई कुन तहमा कसरी बाँडफाँड गर्ने ?

(क) केन्द्रीय तहमा	(ख) प्रान्तीय तहमा	(ग) स्थानीय तहमा
२५%	२५%	१०० %
१०० %	३०%	५०%
४०%	१०० %	३०%
६०%	५०%	३३%
२०%	२०%	६०%
३०%	४५%	४० %

७. संघीय संरचनामा विभिन्न तहका निकायहरुले अनुसूचीमा उल्लेख गरिएका करहरु मध्ये कुन कुन प्रकारका राजस्व उठाउनु पर्ला ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

(क) केन्द्रीय तहले	(ख) प्रान्तीय तहले	(ग) स्थानीय तहले
भन्सार	आय कर	वन कर
भ्याट	मालपोत	शिक्षा सेवा कर

आयकर	खानी कर	घर जग्गा कर
खानीकर	वालुवा, गिट्टी, माटो कर	सवारी साधन कर
हुलाक महसुल	सवारी साधन कर	सम्पत्ति कर
पानी कर	मनोरञ्जन कर	
अन्तःशुल्क		
विद्युत		
शिक्षा सेवा कर		

८. केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकार बीचको आर्थिक अन्तरसम्बन्ध कस्तो हुनुपर्छ ?

- स्पष्ट र पारदर्शी
- सहअस्तित्वमा आधारित
- आफ्नो क्षेत्रको आम्दानी आफैं विनियोजन र बाँडफाँड गर्नसक्ने
- प्रान्तीय र स्थानीय सरकार केन्द्रप्रति पूर्ण रुपले जवाफदेही र उत्तरदायी हुनुपर्ने
- केन्द्रले सम्झौता र निर्णय गर्ने, प्रान्तले कार्यान्वयन गर्ने र स्थानीय तहबाट पूर्ण रुपले जनसहभागिता जुटाउने ।
- विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तमा आधारित
- मुद्रा व्यवस्थापनको कार्य पनि प्रान्तमा हुनुपर्ने ।

९. प्रान्तहरु बीचको आर्थिक असमानता हटाउन केन्द्रले खेल्नुपर्ने भूमिका के के हुन सक्छन् ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

- केन्द्र र प्रान्त दुवैले आर्थिक न्यायका लागि पुनर्वितरणकारी भूमिका खेल्ने
- प्रान्तीय सरकारका बीच आफ्नै साधन स्रोतका आधारमा स्वतन्त्र रुपमा प्रतिस्पर्धा गर्न दिने ।
- अन्य

१०. केन्द्रीय सरकारको आयस्रोतको बाँडफाँडको मापदण्ड कसरी निर्धारण गर्न उपयुक्त हुन्छ ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

- भौगोलिक विकटताको आधारमा
- जनसंख्याको आधारमा
- पिछडिएको क्षेत्रको आधारमा
- विभिन्न आर्थिक परिसूचकको आधारमा
- प्राप्त स्रोतको आधारमा

११. साझा वित्तीय कोषको संयन्त्र कस्तो बनाउनुपर्ला ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

- स्वायत्त निकाय
- आयोग
- प्रशासनिक संयन्त्र

१२. प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँडका सम्बन्धमा केन्द्र र प्रान्त, प्रान्त र प्रान्त वा प्रान्त वा स्थानीय निकाय बीच विवाद उत्पन्न भएमा त्यसको समाधान कसरी गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ला ? (क्रमशः उत्तरदाताको संख्याको आधारमा)

- संवैधानिक संयन्त्र
- अदालती संयन्त्र
- न्यायाधिकरण संयन्त्र
- प्रशासनिक संयन्त्र

१३. आर्थिक अधिकार तथा राजस्व संकलनमा सुदृढ एवं जिम्मेवार बनाउन निम्न तहले के कस्तो दायित्व र जवाफदेहिता निर्वाह गर्नु पर्ला ?

(क) केन्द्रीय तहले	(ख) प्रान्तीय तहले	(ग) स्थानीय तहले
राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीति, नियम बनाउने, निर्णय गर्ने र नेतृत्वकारी भूमिका निर्वाह गर्ने,	केन्द्रीय नीति कार्यान्वयन गर्ने	केन्द्र र प्रान्तले वनाएका कानूनको कार्यान्वयन गर्ने
कार्यान्वयन संयन्त्र प्रभावकारी बनाउने	प्रशासनिक, व्यवस्थापकीय, निरीक्षण एवं संयोजनकारी कार्य गर्ने	परिचालन तथा अनुगमनको कार्य गर्ने
समानुपातिक कर प्रणाली अपनाउने	मूल्यांकनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने	आर्थिक पारदर्शिता र उत्तरदायित्व बहन गर्ने
अनुगमनको कार्य सशक्त र प्रभावकारी बनाउने	स्थानीय तहको नियन्त्रकको कार्य गर्ने	कार्यान्वयन तथा जनसहभागिता जुटाउने
आर्थिक पारदर्शितामा जोड दिने	आर्थिक पारदर्शिता कायम राख्ने	आन्तरिक कर उठाउने र प्रान्तलाई बुझाउने
रेखदेख र नियन्त्रण गर्ने	राय सल्लाह र सुझाव दिने	राजस्व संकलनमा सहयोग पुऱ्याउने
न्यायोचित वितरण र बाँडफाँड गर्ने	विभिन्न विषयमा सर्वेक्षण गर्ने	जनचेतना बढाउने
अभिभावकको भूमिका निर्वाह गर्ने	राजस्व संकलनमा सहयोग पुऱ्याउने	सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने
ठूलो योजना र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	अनुगमनलाई चुस्त बनाउने	साना योजना सञ्चालन गर्ने
	मझौला योजना सञ्चालन गर्ने	
	समन्वय, संरक्षण, कार्यान्वयन र नीति निर्देशन	

१४. अन्य कुनै सुझाव भए ....

प्राकृतिक स्रोत साधन स्थानीय जनसमुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने	रोजगारीको ग्यारेण्टी हुनुपर्ने	गरिव र पिछडिएका वर्गलाई गाँस, बास, कपास र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था
छरिएर रहेका स्रोतहरुको खोजी, अनुसन्धान र उत्खनन गरी व्यवस्थित र दिगो उपयोग गर्ने	प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँडको बराबर अधिकार सबै तहलाई हुनुपर्ने	प्राकृतिक स्रोतलाई राष्ट्रियकरण गर्नुपर्ने
प्राकृतिक स्रोत र साधन	राजस्व संकलनमा संलग्न	राजस्व चुहावट गर्ने भ्रष्टहरुका

स्थानीय समुदायको सहभागितामा प्रयोग गर्ने	कर्मचारी एवं पदाधिकारीहरुको नातेदारहरुको पनि सम्पत्ति छानविन हुनपर्ने	लागि कडा कानून बनाउनु पर्ने
द्वैध कर प्रणाली खारेज गर्ने	कर पारदर्शी र सरल हुनु पर्ने	विकासको पूर्वाधार खडा गरी आय स्रोत बढाउने
स्थानीय स्रोतको प्रयोग गर्दा स्थानीय जनतालाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने	रोजगारमूलक शिक्षा	वित्तीय आयोग गठन हुनुपर्ने
बेरोजगार भत्ताको व्यवस्था गर्ने	विभिन्न ठाउँमा राजस्व केन्द्रको स्थापना गर्ने	नदी नालामा विषादी हाल्न प्रतिबन्ध लगाउने
लोपोन्मूख प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्नु पर्ने	प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्रमा राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार र नराम्रो काम गर्नेलाई दण्ड सजायको व्यवस्था	

अनुसूची-७

विभिन्न संघसंस्था, राजनीतिक दल तथा व्यक्तिहरुबाट प्राप्त राय सुझावहरुको सार संक्षेप

(१) केन्द्रीय सरकारमा मुद्रा, सुरक्षा, वैदेशिक सम्बन्ध, प्रमुख प्राकृतिक सम्पदाको परिचालन जस्ता सीमित क्षेत्रको भूमिका राखी बाँकी सबै जसो विषयहरु विकेन्द्रित गरिनु पर्ने ।

(२) अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता, द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सन्धि सम्झौता जनमत संग्रहका माध्यमले अनुमोदन गरिनु पर्ने ।

(३) ज्येष्ठ नागरिकहरुका लागि जीवनको सुनिश्चितता र बृद्धबृद्धाहरुको लागि विभिन्न ठाउँमा आवश्यक सुविधासहितको बृद्धाश्रम हुनु पर्ने ।

(४) पारदर्शी, प्रगतिशील कर प्रणाली ।

(५) जल, जंगल, जमिन, जडिबुटी, खनिज जस्ता प्राकृतिक स्रोतमा सबै नागरिकहरुको न्यायोचित पहुँचको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(६) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने राजस्वलाई केन्द्रीय तहमा २० देखि ४० प्रतिशत, प्रान्तीय तहमा २० देखि ४० प्रतिशत गरी अधिकतम स्थानीय तहलाई नै प्राप्त हुने गरी बाँडफाँड गरिनु पर्ने । कम विकसित राज्यले कम प्रतिशत र बढी विकसित राज्यले बढी प्रतिशत केन्द्रलाई बुझाउने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(७) केन्द्रीय तहले जनसंख्या, भौगोलिक विकटता र पिछडिएको क्षेत्रका आधारमा आयस्रोतको वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्ने । प्रान्तहरुको समान विकासका लागि केन्द्रले असमान सहयोगको नीति अनुरुप अनुदान वा ऋण दिन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(८) ठूला राष्ट्रिय महत्वका उद्योग एवं कलकारखाना खोल्न केन्द्रीय सरकारले अनुमति दिने, स्थानीय तहलाई अधिकार र कर्तव्यले सुसज्जित बनाउने र प्रान्तीय सरकारले समग्र प्रान्तको सन्तुलित विकासमा कार्यरत रहने । केन्द्रीय सरकारले आर्थिक न्यायका लागि पुनर्वितरणकारी भूमिका खेल्ने ।

(९) आयात-निर्यात कर, मूल्य अभिबृद्धिकर तथा आय कर केन्द्रीय तहले उठाउने र स्थानीय तहले स्थानीय कर उठाउने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।

(१०) प्राकृतिक स्रोत र साधनमा स्थानीय जनताको सार्वभौम अधिकार स्थापित गर्न संविधानमै व्यवस्था गरिनु पर्ने । प्राकृतिक स्रोत साधनको उपयोग एवं संरक्षणमा स्थानीय, आदिबासी, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत वर्गको अधिकारको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने ।

(११) क्रान्तिकारी भूमिसुधार र भूमिको वैज्ञानिक पुनर्वितरण ।

(१२) परम्परागत सीप तथा ज्ञानका उचित संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि सरकारी तर्फबाट उचित व्यवस्था हुनुपर्ने ।

(१३) प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरुको पुनरावलोकन गरी राष्ट्रिय हितको पक्षमा सन्धिहरुलाई नवीकरण गरिनु पर्ने ।

(१४) गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ, रोजगारी र सुरक्षाको साथसाथै बाँच्नका लागि आधारभूत आवश्यकता पूर्ति मौलिक हक भित्र राखिनु पर्ने ।

(१५) गरिवमुखी विकासको अवधारणाका लागि संवैधानिक व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(१६) भूमिहीन मुक्त कमैया, हलिया, सुकुम्बासीहरुको पुनर्बास तथा सामाजिक र आर्थिक सशक्तीकरणका लागि राष्ट्रिय नीति मार्फत विशेष योजनाको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(१७) भौगोलिक विकटता र भौगोलिक रुपले जोखिममा परेका क्षेत्रहरुलाई बजेट विनियोजनमा प्राथमिकतामा पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(१८) यूवाहरुलाई व्यवसायिक तथा रोजगारमूलक सीप तथा क्षमताको विकास गरी रोजगारीको सुनिश्चितता गरिनु पर्ने ।

(१९) किसानलाई कृषि सामाग्रीमा अनुदान दिनुपर्ने, किसानका उत्पादन उचित मूल्यमा सरकारले खरिद गरिदिनु पर्ने ।

(२०) शहिद परिवार र जनआन्दोलनका घाइतेहरुलाई जीविकोपार्जनका लागि राज्यद्वारा विशेष व्यवस्था हुनु पर्ने ।

(२१) रोजगारको सुनिश्चितता, योग्यता अनुसारको काम र काम अनुसारको ज्याला प्रदान गर्ने । रोजगारीको व्यवस्था नभएसम्म बेरोजगार भत्ताको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

(२२) पेशा, व्यवसाय, घुमफिर, आफ्नो मातृभाषामा बोल्न पाउने, विश्वास अनुसारको धर्म मान्न पाउने र सामाजिक संघ संस्था खोल्न पाउने अधिकारको व्यवस्था ।

(२३) राजस्व बाँडफाँडमा प्रान्त तथा स्थानीय निकायलाई बढी सहभागी गराउनु पर्ने ।

(२४) भूमि लगायत अन्य सम्पत्तिमा व्यक्तिको अधिकारलाई राज्यले सुनिश्चितता दिनु पर्ने ।

(२५) प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणमा बढी जोड दिनु पर्ने ।

(२६) जल, जमिन र जंगललाई व्यवस्थित र उत्पादनमूलक बनाउने ।

(२७) दिगो व्यवस्थापन र प्राप्त लाभको समान बाँडफाँड हुनुपर्ने ।

(२८) समुदायमा आधारित स्रोत व्यवस्थापनमा विशेष प्राथमिकता दिनु पर्ने ।
(२९) प्रत्येक नेपालीको प्राकृतिक स्रोतहरुमाथि पहुँच र नियन्त्रण हुनु पर्ने ।
(३०) प्राकृतिक वातावरणको विनाशले प्रभावित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गर्ने ।
(३१) वातावरणीय न्याय, खानेपानी, खाद्य, भूमि, स्रोतबाट प्राप्त लाभ, ऊर्जा र विकास सम्बन्धी अधिकार (सामुदायिक र व्यक्तिगत) मौलिक हकका रुपमा राख्ने ।
(३२) प्राकृतिक स्रोत आयोग गठन गरी प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी विवाद व्यवस्थापन गर्ने ।
(३३) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त आर्थिक स्रोत र राजस्वको बाँडफाँड, संघ-राज्य-स्थानीय सरकार-समुदायका बीच आपसी लाभको सिद्धान्त बमोजिम हुनुपर्ने ।
(३४) प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी शक्ति, अधिकार र दायित्व सम्बन्धी संवैधानिक सूची निम्नानुसार हुनुपर्ने ।
- राज्य सूची - प्राप्त/प्रदेश
- संयुक्त सूची (समाधिकार)
- स्वायत्त विशेष क्षेत्र वा स्थानीय सरकारको सूची
- सामुदायिक सूची (आदिबासी एवं स्थानीय समुदाय)

(३५) जमिन बाँझो राख्न नपाइने, राखेमा कर तिर्नु पर्ने, भूमिहीनहरुले उपयोग गर्दै आएको जमिनलाई पारिवारिक वा सामुदायिक रुपमा उपायोग गर्न दिने नीति अपनाउनु पर्ने ।
(३६) कृषि अनुदान, कृषि प्रविधि, कृषि सामाग्री र कृषि बजारका लागि आवश्यक सेवा सुविधा उपलव्ध गराउनु पर्ने ।
(३७) भूमि र प्राकृतिक स्रोत माथि बहुराष्ट्रिय कम्पनी र विदेशी कम्पनीहरुको स्वामित्व सिर्जना गर्न नदिने ।
(३८) पैतृक सम्पत्तिमा महिला र पुरुषलाई समान अधिकार, समान कामको समान ज्यालाको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
(३९) महिलाको सम्पत्तिमाथिकृ अधिकार सुनिश्चित गर्न अचल सम्पत्ति बेचविखन गर्दा श्रीमान श्रीमती दुवैको सहमति चाहिने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
(४०) ६० वर्ष पुगेका बृद्धबृद्धाहरुलाई जीवन यापन गर्न पुग्ने गरी बृद्ध भत्ता दिनु पर्ने र एकल महिलालाई विधवा भएकै दिनदेखि भत्ताको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- परिवारलाई रोजगारी र व्यवसायमा कर छुट दिनुपर्ने ।
- विना धितो ऋण उपलव्धता हुनुपर्ने ।

(४१) मानव र प्राकृतिक स्रोत बीचको अन्तरसम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धान गरी त्यसबाट हुने प्रतिकूल असरहरु न्यून गर्दै वातावरण व्यवस्थापन तथा दिगो विकासमा जोड दिने ।
(४२) भू उपयोग नीति लागू गरी भूमिको उपयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा जनताको अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।
(४३) राज्य सरकारले प्राप्त गर्ने आम्दानीहरु आ-आफ्नो राज्यको विकास योजनाहरुमा लगानी कसरी गर्ने भन्ने कानूनमा स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्ने ।
(४४) लगानीमा मानिसका आधारभूत आवश्यकतालाई प्रथम प्राथमिकता दिने र स्थानीय र दीर्घकालीन विकासमा जोड दिने ।
(४५) हरेक वर्ग, समूह, लिंग, जातजाति र पछि परेका समुदाय, वर्गको उत्थान र विकासमा जोड दिने ।
(४६) आपतकालीन कोषका व्यवस्थाहरु ऐन बनाएर लागू गर्ने ।
(४७) तह अनुसार स्थानीय स्तरका सरकारले सशक्तीकरणका लागि प्राप्त आम्दानीलाई सोही स्तरमा उपयोग गर्ने ।
(४८) जुन, १९९२ मा रियो दि जेनेरियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय ढाँचा अन्तर्गत जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी सम्मेलन, जैविक विविधता सम्बन्धी गरिएका सम्मेलन, जापानको क्योटोमा सम्पन्न जलवायु परिवर्तनका प्रस्तावहरु अनुसार प्रभाव न्यूनीकरणका लागि संचालन गरिने आयोजना तथा परियोजनाहरुमा सम्बन्धित क्षेत्रका आदिवासीको पूर्व सहमति लिएर मात्र गर्न सकिने अधिकारहरु सुरक्षित गर्नु पर्ने ।
(४९) आठ "ज" को समुचित उपयोगको लागि गम्भीरताका साथ पहल गर्नु पर्ने (जल, जमिन, जंगल, जडिबुटी, जनावर, जराजुरी, जनशक्ति, जलवायु)
(५०) प्राकृतिक स्रोतको आम्दानी केन्द्र र प्रान्तमा बराबर हुनुपर्ने ।
(५१) स्थानीय ताल तलैयाको रेखदेख र दिगो व्यवस्थापन गर्न सम्बन्धित स्तरमा युवा वर्गलाई परिचालन गर्नु पर्ने ।
(५२) सबै नागरिकलाई बास र खाद्य सम्प्रभुताको हकको व्यवस्था गरी जमिन खेती गर्नेहरुलाई मात्र राख्न दिने व्यवस्था मिलाउने ।
(५३) भूमिको स्वामित्व सोको हदवन्दी र भूमिको अधिग्रहण सम्बन्धी पक्षमा केन्द्रले कानून बनाउने र त्यस्तो कानूनको कार्यान्वयन राज्यले गर्नु पर्ने ।
(५४) भूमिको उपयोग र चक्लाबन्दी जस्ता भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने अधिकार राज्यलाई दिन उपयुक्त हुने ।
(५५) वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग गठन गरी त्यस आयोगको सुझाव अनुसार जग्गाको हदवन्दी कायम गर्ने ।

(५६) कानूनले निर्धारण गरेको हदबन्दीभन्दा बढी भएको जमिन र पूर्व राजपरिवारका नाममा भएको जमिन राष्ट्रका नाममा अधिग्रहण (विना क्षतिपूर्ति) गरिनु पर्दछ ।

(५७) जसको जोत उसको पोतको आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गर्नु पर्ने ।

(५८) सार्वजनिक, सहकारी र निजी क्षेत्रको व्यापक सहभागिताबाट अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउँदै सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूतिसहितको आर्थिक प्रणाली अवलम्बन गर्नु पर्ने ।

(५९) वातावरणीय क्षेत्रको र सेवाको संरक्षण र पारिस्थितिक प्रणालीको ह्रासको रोकथाम गर्न राज्यले नेपालको कुल भू-भागको ४० प्रतिशत भू-भागमा वन कायम राख्ने ।

(६०) वनको संरक्षण, विकास तथा वनबाट प्राप्त हुने फाइदाहरुको संरक्षण संरचनागत ऐनको तर्जुमा केन्द्रले गर्ने ।

(६१) राष्ट्रिय निकुञ्ज एवं आरक्ष क्षेत्र घोषणा जस्ता विषयमा केन्द्रलाई अधिकार दिइनु पर्ने ।

(६२) राज्यभित्र संकलन भएका राजस्व स्थानीय तहमा ८० प्रतिशत र केन्द्रको लागि २० प्रतिशत छुट्याइनु पर्ने ।

(६३) आर्थिक प्रभावकारिता, सामाजिक न्याय, प्रशासकीय व्यवहारिकता, वित्तीय आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर राज्यको स्रोत विभाजन गर्नु पर्ने ।

(६४) जलस्रोत लगायत सबैखाले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता र त्यसबाट प्राप्त लाभ संघ, प्रदेश, स्थानीय सरकार र सम्बन्धित समुदाय एवं आम नागरिकका बीचमा आपसी लाभ तथा योगदानको मान्यतामा आधारित रही प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने ।

(६५) नागरिकहरुका आधारभूत आवश्यकता, न्यायपूर्ण सुविधाहरु उपलब्ध गराउन र क्षेत्रीय सन्तुलनका लागि आर्थिक बृद्धि गर्न, वित्तीय हस्तान्तरण गर्नु पर्ने । राजस्व संकलन तल र माथि बीचको खाडल (vertical imbalance) तथा विभिन्न सरकारहरुमा समानरुपले निर्धारित कार्यहरु संचालन गर्ने आफ्नै क्षमता बीचको तेर्सो वा समानान्तर खाडल (Horizontal imbalance) बाट हुने असन्तुलनलाई मेटाउन पनि वित्तीय हस्तान्तरण प्रभावकारी बनाउनु पर्ने । त्यसको लागि ससर्त र निःसर्त अनुदान तथा आन्तरिक ऋणका प्रावधान वारे नयाँ चिराबाट सोची अगाडि बढ्न प्रभावकारी प्रावधान राखिनु पर्ने । जमिनको हकमा स्वामित्व केन्द्रीय सरकारसँग रहे तापनि त्यसबाट उठ्ने कूत तथा रोयल्टी राज्य र स्थानीय निकायमा रहनु पर्ने ।

(६६) जल विद्युत् सम्बन्धमा ५० मेगावाटभन्दा कमलाई स्थानीय स्तरमा, २०० मेघावाट भन्दा कमलाई राज्य सरकारले, त्यसभन्दा माथिका आयोजनाहरु केन्द्रले संचालन गर्नु पर्ने र त्यही अनुसार आम्दानीमाथिको हक पनि स्थापित हुनुपर्ने ।

(६७) खोज अनुसन्धान र अन्वेषणको काम केन्द्र सरकारले गर्ने भएकाले उत्खनन तथा प्रशोधन गर्ने काम समेत केन्द्र सरकारले नै जिम्मा लिनु पर्ने ।

(६८) आर्थिक क्रियाकलापको अधिकार ।

(६९) उद्यमको अधिकार ।

(७०) सरकार वा कुनै व्यक्तिको अनुचित कार्यबाट कसैको कुनै प्रकारको भौतिक क्षति हुन गएमा त्यस्तो क्षति वापत क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार स्थापित हुनु पर्ने ।

(७१) व्यापार व्यवसाय खोल्ने, संचालन गर्ने, यसबाट मुनाफा प्राप्त गर्ने र बन्द गर्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता

(७२) स्वतन्त्र तथा निस्पक्ष प्रतिस्पर्धाको अधिकार ।

(७३) सम्झौता गर्ने अधिकारको स्वतन्त्रता ।

(७४) कुनै पनि किसिमको एकाधिकार विरुद्धको हकको व्यवस्था ।

(७५) वस्तु तथा उत्पादनको खुला परिचालनको स्वतन्त्रता ।

(७६) लगानी तथा व्यावसायिक सुरक्षाको व्यवस्था ।

(७७) दोहोरो कर विरुद्धको अधिकार ।

(७८) श्रमिक तथा कामदारले न्यायोचित ज्याला तथा सुविधा प्राप्त गर्ने अधिकार ।

(७९) उद्यमी/लगानीकर्ता/रोजगारदाता र कामदार/श्रमिक बीचको अन्तर सम्बन्धको संवैधानिक प्रत्याभूति ।

(८०) तीस लाख रुपैयाँ भन्दा माथिको सम्पत्ति र दुई तला भन्दा माथिको पक्की घरमा कर लगाउनु पर्ने ।

(८१) साना जलविद्युत् योजना संचालन गर्ने उद्योगी, व्यवसायीहरुलाई आवश्यक सामान आयात गर्दा भन्सार र आयकर छुट दिनु पर्ने ।

अनुसूची-८

राय सुझाव संकलन टोलीहरुबाट प्राप्त भएका राय सुझावहरु.

(१) सहयोगात्मक संविधानको अवधारणामा आधारित भएर प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(२) देशभरि उपलब्ध प्राकृतिक साधन स्रोतको बृहत्तर जनहित हुने गरी केन्द्रले सबै प्रदेश वा स्थानीय तहलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने ।

(३) आर्थिक रुपले कमजोर प्रान्त तथा स्थानीय तहलाई केन्द्रले सकारात्मक विभेदको नीति समेत अवलम्बन गर्न सक्नेछ ।

(४) स्थानीय तहमा राजस्वको बाँडफाँड गर्दा राज्यले आर्थिक न्यायका लागि पूनर्वितरणकारी भूमिका खेल्नुपर्नेछ ।

(५) आयस्रोतको बाँडफाँड गरिने मापदण्डको निर्धारण गर्दा प्राप्त स्रोत र पिछडिएको क्षेत्रलाई प्रमुख आधार बनाइनुपर्ने ।

(६) प्राकृतिक स्रोत र साधनहरु राष्ट्रियकरण गरिनु पर्ने ।

(७) प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा उपयोगको अधिकार प्रान्त र स्थानीय निकायलाई दिनुपर्ने ।

(८) प्रत्येक किसानलाई सहुलियत दरमा वीउ-विजन उपलब्ध गराउनु पर्ने ।

(९) वन, अतिक्रमण रोक्नुपर्ने ।

(१०) नेपालको कूल भागको ४५.५० प्रतिशत भाग जंगल रहनु पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(११) प्राकृतिक सम्पदाप्रति राष्ट्रको दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुनु पर्ने ।

(१२) प्राकृतिक स्रोत र साधनको उचित व्यवस्थापन र बाँडफाँड गरिनु पर्ने ।

(१३) वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू हुनु पर्ने ।

(१४) प्रत्येक गा वि स मा कृषि सेवा केन्द्र हुनुपर्ने ।

(१५) आधुनिक कृषि प्रणाली लागु गर्नुपर्ने ।

(१६) जल सम्पदाको उपयोग आम जनताको सर्वोपरि हित हुनेगरी गर्नुपर्ने ।

(१७) जंगली जनावरवाट हुने क्षतिको क्षतिपूर्ति राज्यले उपलब्ध गराउनु पर्ने ।

(१८) कृषक र कृषि क्षेत्रको उत्थान, उत्पादन र बैज्ञानिक भूमि सुधार बारे उत्पादन र बजार व्यवस्थापन गर्न संविधानमा नै उल्लेख गर्नु पर्ने ।

(१९) राष्ट्रिय हित संरक्षणका लागि प्राकृतिक स्रोत, नदी नाला वारे सम्झौता गर्दा जनताको राय सुझाव लिनु पर्ने ।

(२०) निष्पक्ष भुमिसुधार आयोग गठन हुनु पर्छ ।

(२१) भुमिसुधार आयोगवाट आफ्ना स्वार्थ पूरा गर्ने होइन वास्तविक सुकुम्वासीको समस्याको पहिचान गर्नु पर्दछ ।

(२२) भुमिसुधार आयोगको अध्यक्ष सुकुम्वासीकै प्रतिनिधि हुनुपर्दछ ।

(२३) जंगललाई राष्ट्रियकरण गरी व्यवस्थित गर्नु पर्दछ ।

(२४) किसान वर्गको सम्मान हुनु पर्दछ ।

(२५) कृषि बजारको उचित व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

(२६) कृषियोग्य जमिन बाँझो राख्न नपाइने व्यवस्था हुनुपर्ने । खेतीयोग्य जमिनमा सिंचाईको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

(२७) कृषि ,पशु, वन सम्बन्धी विश्वविद्यालय स्थापना गर्नु पर्दछ ।

(२८) कृषि ऋणको व्यवस्था गरिनु पर्छ ।

(२९) घरेलु तथा साना उद्योगलाई सरकारले संरक्षण दिनु पर्दछ ।

(३०) जल,जंगल, जमिन,जडिबुटीमाथि स्थानीय आदिवासीको अग्राधिकार कायम गरिनु पर्दछ ।

(३१) जल, जंगल, जमिन साथै खनिजजन्य अन्य प्राकृतिक स्रोत साधन माथि स्थानीय जनताको प्रथम अधिकार हुनुपर्ने ।

(३२) जसको जोत, उसको पोतको आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गर्नु पर्ने ।

(३३) किसानलाई कृषि सामग्रीमा अनुदान दिनुपर्ने र किसानको उत्पादन उचित मूल्यमा सरकारले खरिद गर्नु पर्ने ।

(३४) जनमैत्री जंगलको व्यवस्थापन गर्ने र सो अनुसारको बृक्षारोपण गर्नु पर्ने ।

(३५) स्थानीय प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपयोगमा स्थानीय जनतालाई प्राथमिकता दिनु पर्ने ।

(३६) राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई सरलीकरण गर्नु पर्ने ।

(३७) खेतीयोग्य जमिन र आवास क्षेत्र छुट्याउनु पर्ने ।

(३८) कृषिमा संवैधानिक रुपमा नै अनुदानको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
(३९) वातावरण संरक्षणको लागि दीर्घकालीन नीति तयार गर्नु पर्ने ।
(४०) दैवी प्रकोपमा परेकालाई पुनर्वासको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
(४१) प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड तथा सीमा निर्धारण सम्बन्धी शान्ति तथा मैत्री सन्धिहरुलाई व्यवस्थापिका-संसदको दुई तिहाई बहुमत र जनमत संग्रहले पारित गर्नु पर्ने प्रावधान राख्नु पर्ने ।
(४२) स्थानीय स्रोत र साधनमा स्थानीय निकायको सर्वोपरि अधिकार हुनु पर्ने ।
(४३) स्थानीय जडिबुटी प्रशोधन केन्द्र स्थानीय स्तरमा नै हुनु पर्ने ।
(४४) कर्णालीको प्राकृतिक स्रोत र साधनको संरक्षण र सदुपयोगमा कर्णालीका जनताको अग्राधिकार रहने गरी संविधान बनाइनुपर्ने ।
(४५) जल सम्पदाको उपयोग गर्ने अधिकार प्रदेशमा हुनु पर्ने ।
(४६) खेतीपातीमा केन्द्रको अधिकार रहनु पर्ने ।
(४७) बैज्ञानिक कृषि प्रणाली लागू गर्ने ।
(४८) कृषिजन्य र पशुजन्य वस्तुको बीमा गरिनुपर्ने ।
(४९) एक गाउँ एक कृषिको नीतिलाई लागू गर्ने ।
(५०) बाँझो जमिन सरकारले अधिग्रहण गर्नु पर्ने ।
(५१) स्थानीय स्तरमा रहेका स्रोत साधनहरुको सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय समुदायलाई नै दिइनु पर्ने ।
(५२) सन्तुलित विकास ।
(५३) आर्थिक अवस्थाको आधारमा राहत सुविधा दिइनु पर्ने ।
(५४) सुदूर पश्चिमलाई केही अवधि तोकेर थप आर्थिक आरक्षणको व्यवस्था गर्ने नीति संविधानमा राखिनु पर्ने ।
(५५) आदिवासीको जमिन, जंगल र जलमा अधिकार हुनुपर्ने ।
(५६) कृषि औजार र मलखाद प्राप्त गर्ने तथा कृषि उत्पादनको मूल्य आफैं तोक्न पाउने हक हुनु पर्ने ।
(५७) यूवालाई कृषि तालिम र स्वरोजगारको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
(५८) आलिताल, उग्रतारा ,अजयमेरु, खप्तड, कर्णाली, मालिका, लगायतका क्षेत्रलाई पर्यटकीय क्षेत्र घोषणा गरिनु पर्ने ।
(५९) ग्रामीण क्षेत्रमा खानेपानीका लागि प्राथमिक प्रावधान हुनु पर्ने ।
(६०) देशभरि उपलब्ध प्राकृतिक साधन स्रोतको वृहत्तर जनहित हुने गरी केन्द्रले सवै प्रदेश वा प्रान्त तथा स्थानीय तहलाई समान व्यवहार गरिनु पर्ने ।
(६१) सवै एकाइले एक आपसमा दुश्मनी नगरी समान एवं सहकर्मीको व्यवहार गर्नु पर्ने ।
(६२) प्राकृतिक स्रोतको सम्बन्धमा केन्द्र, प्रान्त र स्थानीय निकायवीच उत्पन्न हुने विवाद समाधानका लागि प्रशासनिक संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु ।
(६३) राजनीतिक स्वतन्त्रता, आर्थिक समानता सामाजिक आर्थिक रुपान्तरण सहित विद्यमान प्रचलित सम्पूर्ण विभेदहरुको अन्त्य गरिनु पर्ने ।
(६४) किसानको हक मौलिक हकमा हुनु पर्ने ।
(६५) राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति हुनुपर्ने ।
(६६) नदीनाला र अन्य प्राकृतिक क्षेत्रको संरक्षण राज्यद्वारा व्यवस्थित गरिनु पर्छ ।
(६७) कृषि तथा विविध क्षेत्रमा किटनाशक औषधी तथा विषाक्त पदार्थ प्रयोग गर्न नपाउने व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
(६८) स्थानीय स्रोत र सम्पत्तिको जिम्मा स्थानीय सरकारमा हुनु पर्छ ।
(६९) सूचीकृत स्रोतलाई स्थानीय तहमा राख्ने ।
(७०) प्रान्तहरु वीचको आर्थिक असमानता हटाउन प्रान्तीय सरकार बीच आफ्नै स्रोत साधनका आधारमा स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धा गर्न दिनु पर्छ ।
(७१) प्रान्तबाट निश्चित प्रतिशत रकम केन्द्रलाई बुझाउने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
(७२) वातावरणमा प्रभाव पार्ने पक्षवाट प्रभावितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
(७३) प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतामा दुई तिहाई बहुमतले अनुमोदन गर्नु पर्ने ।
(७४) राष्ट्रिय महत्व र ठूलो धनराशि लाग्ने स्रोत र आयोजना केन्द्रको नियन्त्रणमा राख्ने र स्थानीय स्रोतको उपयोगको नीति आउनु पर्ने ।
(७५) प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण नेपाली सेनाले गर्नु पर्ने ।
(७६) जल सम्पदाको प्रयोगवारे संविधान मै स्पष्ट धारणा उल्लेख हुनुपर्ने ।
(७७) कर प्रणालीलाई वर्गीकरण गरी केन्द्र र प्रदेशले कुन कुन लिने भन्ने संविधानमा नै उल्लेख हुनु पर्ने ।
(७८) भन्सार, आयकर,वातावरण प्रदूषण कर जस्ता करहरु केन्द्रले लिने व्यवस्था गर्दा राम्रो हुने र पछि परेको क्षेत्रलाई अनुदानको व्यवस्था प्रभावकारी ढंगले गरिनु पर्छ ।
(७९) नेपालमा रहेका प्राकृतिक स्रोत र साधनलाई उच्चतम परिचालन गर्न सक्ने गरी बाँडफाँड गर्ने ।

(८०) जलसम्पदाको परिचालनमा राज्यले स्पष्ट धारणा लिनु पर्दछ ।

(८१) कर प्रणालीलाई व्यवस्थित तरिकाले संविधानमा नै उल्लेख गर्नु पर्छ ।

(८२) पिछडिएका क्षेत्रलाई राज्यले प्रभावकारी रुपमा संरक्षण गर्नु पर्छ ।

(८३) कुल राजस्वको ७५% प्रान्तले र २५ % केन्द्रले लिने ।

(८४) खानीहरु प्रदेशको नियन्त्रणमा हनु पर्ने ।

(८५) कृषियोग्य जमिनमाथि कृषकको हक सुनिश्चित हुनु पर्ने ।

(८६) राष्ट्रिय बन, ठूला किसिमका जलविद्युत्, खानी, सिंचाइलाई केन्द्रले संचालन गर्दा जनताले केही प्रतिफल पाउने सुनिश्चितता हुनु पर्ने ।

(८७) प्रान्तहरु बीचको आर्थिक असमानता हटाउन प्रान्तलाई केन्द्रले नीति बनाउने र त्यसको कार्यान्वयन प्रान्तहरुले गर्ने ।

(८८) प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण भावी पुस्ताको लागि समेत गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

(८९) खोला-नालाहरुको संरक्षण गरी व्यवस्थापन गरिएको जग्गामा सुकुम्बासीहरुको बसोवासको व्यवस्था गर्ने ।

(९०) जडीबुटी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तय गर्ने ।

(९१) चिया, अलैंची, अदुवा, कफी लगायत नगदेवाली सम्वन्धी राष्ट्रिय नीति तय गर्नु पर्ने ।

(९२) जैविक विविधताको संरक्षणमा जोड दिइनुपर्ने ।

अनुसूची-९

विभिन्न निकाय एवं विज्ञहरुबाट प्राप्त भएका सुझावहरुको सार संक्षेप

सि.न	विज्ञ /निकायको नाम	प्राप्त सुझाव
१.	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	• भूमि व्यवस्थापनको सन्दर्भमा केन्द्रवाट एकीकृत भू-सूचना प्रणालीको विकास गर्ने र यसको व्यवस्थापन स्थानीय निकायले गर्ने । • भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गरिनुपर्ने । • जग्गाहरु रैकर तथा विभिन्न प्रकारका गुठीको रुपमा रहेकाले सवै जग्गाहरुलाई एकै किसिमको वनाउनु पर्ने । • गुठी संस्थान र कार्यालयहरु खारेज गरी गुठीको जग्गा प्रशासनको काम मालपोत कार्यालयले गर्नुपर्ने, पूजा-आजाको सञ्चालन स्थानीय समूहवाट गर्ने र त्यसको समन्वयको काम संस्कृति तथा राज्य पुनर्संरचना मन्त्रालयवाट गर्ने तथा मठ-मन्दिरहरुको जीर्णोद्वारको काम पुरातत्व विभागले गर्नु पर्ने । • जग्गाहरुको उपयोगको लागि ,वसोवास क्षेत्र, कृषि क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र तथा वन क्षेत्र भनी परिभाषित गरी सोही वमोजिम उपयोगको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । • जग्गाको हदवन्दी कायम गर्दा परम्परागत तवरले हिमाल, पहाड, तराई, उपत्यकाको आधारमा नगरी प्रत्येक जिल्लामा जग्गाको किसिम र उत्पादकत्व तथा मूल्यको आधारमा गरिनुपर्ने । • वस्ती एकीकरण प्रक्रियालाई प्रभावकारी रुपमा अगाडि वढाउनु पर्ने । • कुनै पनि व्यक्ति, संस्था वा कम्पनीले व्यावसायिक खेती गर्दछ र बृहत् रुपमा उत्पादन गर्दछ भने हदवन्दीमा छुट दिनुपर्ने र नगरेमा अनुगमन गरी जफत गर्नुपर्ने । • प्रभावकारी भू-उपयोगको लागि हाउजिङ व्यवस्थाको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने । • सार्वजनिक पर्ती जग्गाहरुको उपयोग नभएको अवस्थामा त्यस्ता जग्गाहरुको स्वामित्व स्थानीय निकायको नाममा गरिदिनुपर्ने । • आगामी संविधान मार्फत संघीय सरकार एवं स्थानीय निकायले पूर्ण निक्षेपणको अनुभूति गर्न ती निकायहरुलाई कार्य जिम्मेवारी तथा खर्च अधिकार, राजस्व सम्वन्धी अधिकार तथा अन्तरनिकाय हस्तान्तरण जस्ता अधिकारहरु हस्तान्तरण गरिनु पर्दछ । • घरजग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर तथा मालपोत दस्तुर वापतको रकम संयन्त्र निर्माण गरी केन्द्रीय सरकार, प्रादेशिक सरकार र स्थानीय निकायकोबीचमा बाँडफाँडको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
२.	जलस्रोत मन्त्रालय	• जलस्रोत राष्ट्रिय महत्वको सम्पदा भएकोले यसमा कायम हुनुपर्ने अधिकार तथा उपयोग संघीय राज्यहरु तथा केन्द्रबीच प्रष्ट सीमांकन गरी संविधान मार्फत नै किटान गरिनु आवश्यक छ । अन्य मुलुकहरुमा जलाधिकार वापत विभिन्न किसिमका द्वन्द्व भएका दृष्टान्तहरु छन् ।

३	पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	<u>भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान</u> ● सरकारका तहहरुबीच सम्पत्ति र दायित्व, काम र कर्तव्य तथा राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी अधिकारको सूची राख्नु पर्ने । ● सरकारका तहहरुबीच सहकार्यका क्षेत्रहरु । ● विवाद निरुपणको संयन्त्र । ● अन्तर सरकार राजस्व बाँडफाँड निमित्त संघीय वित्तीय आयोग ● पर्यटन वोर्ड र नागरिक उड्डयनका केन्द्रीय संयन्त्र र राज्य स्तरमा विस्तार हुन सक्ने । ● अन्तर सरकार राजस्वको बाँडफाँडको स्वरुप राज्यको तह, संख्या र आकारमा निर्भर हुने । ● संविधानमा सरकारका तहहरुको अधिकार र कार्यक्षेत्रको सैद्धान्तिक निरुपण पश्चात् विषयगत कार्य क्षेत्र र यसको सूची निर्धारण गर्न सहज हुने । ● नागरिक उड्डयनका अधिकांश कार्य, अधिकार र व्यवस्थापन अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुबन्ध आदिद्धारा व्यवस्थित हुने भएकोले यसको क्षेत्राधिकार केन्द्रमा नै सीमित हुने देखिन्छ । ● पर्यटन क्षेत्रका कार्यहरु अधिकाधिक मात्रामा तल्ला तहका सरकारमा विन्यास हुन सक्ने ।	
५.	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	**<u>कृषि क्षेत्रमा भएका विकासका प्रवल अवसरहरु</u>** ● सूक्ष्म मौसम उपलब्धता ● ग्रामीण विकास ● शान्ति स्थापना ● रोजगारीको संभावना ● सार्वजनिक-निजी क्षेत्र सहकार्यका संभावनाहरु । ● वातावरणको संरक्षण ● विशेष (niche) प्राङ्गारिक उत्पादन ● कृषि पर्यटन ● खाद्यान्नको उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धिको संभावना र उत्पादत्व ● फलफूल, तरकारी र व्यावसायिक वालीको क्षेत्र, उत्पादकत्व आदिको संभावना । ● पशु, पशुजन्य पदार्थ तथा माछा उत्पादन तथा उत्पादकत्व सुधारका संभावनाहरु ● यस क्षेत्रको व्यावसायीकरण तथा औद्योगीकरणको सम्भाबना, कृषि उत्पादनको गुणस्तर बृद्धि र बजारीकरणहरु **<u>प्राथमिकता</u>** ● खाद्य तथा पोषण सुरक्षा ● गरिवी निवारण, आय तथा रोजगारी बृद्धि ● जनशक्ति विकास ● पूर्वाधार विकास ● कृषि, जैविक विविधता संरक्षण र वातावरण मैत्री कृषि	
.५.	अर्थ मन्त्रालय (खर्च र राजस्व दुवै)	राजस्व वाँडफाँडमा आगामी दिनमा निम्न सिद्धान्तको आधारमा अगाडि वढ्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । • <u>Distributional Principle (राज्यको प्रकृति अनुसार)</u> – Derivation को आधारमा – Population को आधारमा	

- Basic Needs, Unique Historical Circumstances तर्फ विशेष ध्यान

- National & Local Economic Stability
    - Central Governments Need Adequate Revenue to Carry out Agreed National Functions
    - Sub-national Entities Need Stable Income, Insurance Against Resource Price Fluctuations
- Expenditure Responsibility (खर्चको जिम्मेवारी तथा जवाफदेही)
    - What does National Government Provide (National Roads, Water, Defense, Power grid)?
    - What do State & Local Entities Province (Local roads, Education, Social Services)?
    - Match Expenditure with Responsibility

उल्लिखत पक्षहरुलाई विचार गर्दा निम्न दुईवटा प्रश्नरु खडा हुन्छन् ।

१. Tax Base वा

२. Tax Revenue

Tax Base मा तल्लो निकायलाई नै कर उठाउने अधिकार दिइन्छ र केन्द्रबाट Share अत्यन्त कम हुन्छ भने Tax Revenue मा Centre ले वढी Tax संकलन गरी राज्य/स्थानीय तहलाई बाँड्ने गर्दछ ।

अपनाउन सकिने Tax Sharing Models

केन्द्रीकृत (Centralized)

यसमा केन्द्रको अधिकार वढी हुन्छ र संकलित राजस्वको अधिकांश हिस्सा एक निश्चित मापदण्ड वनाएर निश्चित प्रतिशत रकम तल्लो तहमा बाँडफाँड गरिन्छ ।

विकेन्द्रित (Decentralized Model)

यस Model मा तल्ला तहहरु (राज्य तथा स्थानीय) मा राजस्व उठाउन सक्ने अधिकतम अधिकार संवैधानिक रुपमै व्यवस्था गरी दिइन्छ र ती निकायहरुलाई जनताप्रति वढी उत्तरदायी वनाउने कोशिश गरिन्छ । यस Model अनुसार केन्द्र सरकारको दायित्व निकै कम हुन्छ । पूर्वाधार विकास, आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्थापन एवं सेवा प्रवाह सवैमा राज्य/स्थानीय निकाय जिम्मेवार हुन्छन् ।

Hybrid System

नेपालको सन्दर्भमा उपयुक्त model कुन हुन सक्छ ?

केन्द्र तथा राज्य दुवैलाई अधिकार तथा दायित्व समान रुपमा दिइन्छ र राजस्वको बाँडफाँड पनि सोही बमोजिम गरिन्छ ।

नेपाल संघीय प्रणालीमा प्रवेश गरेपछि हाल केन्द्रमा रहेको अधिकांश अधिकार काठमाडौं वाहिर पुर्‍याई जनतालाई संघीय शासन प्रणालीको सकारात्मक अनुभूति गराउनु निर्माणाधीन संविधानको प्रमुख उद्देश्य हुनु पर्दछ ।

- राज्य तथा स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रभित्रको शान्ति सुरक्षा, न्याय प्रणाली, सार्वजनिक प्रशासन, शिक्षा, स्वास्थ्य, राज्यस्तरका सडक, पुल, आवास योजना लगायत महत्वपूर्ण जिम्मेवारी दिई जनताप्रतिको दायित्व वढाउँदै जानु पर्दछ ।

अतः यिनै आधारमा संघीय शासन प्रणाली अपनाएका छिमेकी मित्रराष्ट्रहरु लगायत अन्य महत्वपूर्ण संघीय शासन प्रणाली अपनाएका देशहरुको समेत अध्ययन गरी अधिकार निर्धारण गर्नु पर्दछ ।

यस पक्षलाई ध्यानमा राख्दा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र राजस्व परिचालनमा समेत राज्य तथा स्थानीय निकायलाई क्रमशः अधिकार सम्पन्न वनाउँदै जानुपर्ने हुन्छ ।

उल्लिखित महत्वपूर्ण पक्षहरुलाई ध्यानमा राख्दै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालका प्राकृतिक स्रोत तथा राजस्व बाँडफाँडको उद्देश्य :

- सबै राज्यहरुको समान रुपमा विकास गरी जनताको प्रतिव्यक्ति आम्दानी उच्च

वनाउनु,

- क्षेत्रीय विकास, जनसंख्या व्यवस्थापन, स्रोतको उच्चतम उपयोग तथा पूर्वाधार विकास अर्को प्रमुख उद्देश्य हुनु पर्दछ ।

केन्द्रले संकलन गरेको राजस्वको बाँडफाँड गर्ने रकम यकिन भै सकेपछि निम्न प्रक्रियाको आधारमा राजस्व वाडँफाँड गर्न सकिन्छ :-

- केन्द्र सरकारबाट राज्य सरकारलाई एकमुष्ट उपलब्ध गराउने अनुदान,
- केन्द्र सरकारबाट राज्य सरकार मार्फत स्थानीय निकायलाई एकमुष्ट उपलब्ध गराउने अनुदान,
- केन्द्र सरकारबाट सोझै स्थानीय निकायलाई एकमुष्ट उपलब्ध गराउने अनुदान र
- राज्य सरकार स्वयंले संकलन गरेको करबाट स्थानीय निकायलाई एकमुष्ट उपलब्ध गराउने अनुदान ।

<u>नेपालको सन्दर्भमा उपयुक्त Model कुन हुन सक्छ ?</u>

१. <u>शर्तरहित अनुदान (General Purpose Payment)</u>

यस मापदण्ड बमोजिम उपलब्ध गराएको रकम राज्य सरकार तथा स्थानीय निकायले आफ्नो वार्षिक बजेटमा समावेश गरी आफूखुसी (प्रशासनिक सेवा प्रवाह लगायत अन्य विकास निर्माणका कार्यहरुमा) खर्च गर्न पाउने । केन्द्रलेसंकलन गरेको राजस्वको करिव १० प्रतिशत सम्म ।

२. <u>शर्त सहित अनुदान (Special Purpose Payment)</u>

निश्चित शर्त तोकेर निश्चित क्षेत्रमा खर्च गर्न उपलब्ध गराइने रकम जस्तै शिक्षा विकास, स्वास्थ्य सेवा, पूर्वाधार निर्माण (विद्युत, कृषि, सडक, आवास, संचार आदि) का क्षेत्रमा खर्च गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था सहित । केन्द्रले संकलन गरेको राजश्वको करिव १५ प्रतिशतसम्म ।

<u>राजस्व बाँडफाँडको मापदण्ड</u>

विशेष प्राथमिकता दिएका राज्यहरु (दुर्गम, पिछडिएका, शैक्षिक, पूर्वाधार, जातीय, साँस्कृतिक एवं आर्थिक दृष्टिकोणबाट समेत पिछडिएका)लाई निश्चित मापदण्डको आधारमा बाँडफाँड गर्ने । यो केन्द्रबाट बाँडफाँड गरिने कुल राजस्वको २५ देखि ३० प्रतिशतसम्म हुन सक्छ । बाँडफाँडका आधार निम्न हुन सक्छन् :

(क) पूर्वाधार विकास (सडक, विद्युत, संचार आदि) को अवस्था	२५ %
(ख) आधारभूत आवश्यकता (शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी आदि) को अवस्था	२५ %
(ग) जनसंख्याको आधारमा (जनसंख्या वढी भएमा राज्यलाई बढी)	१५%
(घ) राज्यवाट संकलन भएको राजस्व (राजस्व संकलन वढी गर्नेलाई वढी दिने)	१५ %
(ङ) सेवा प्रबाहको स्थिति (सेवा केन्द्रहरुको स्थापना र संचालन)	१० %
(च) केन्द्रीय आयोजनाहरुको प्रवेश (केन्द्रीय आयोजना वढी भएमा राजस्व रकम कम उपलब्ध गराउने)	१० %

<u>विशेष प्राथमिकता प्राप्त बाहेक अन्य राज्यहरु (करिव ७०% लाई आधार मान्दा)</u>

(क) जनसंख्याको आधारमा	४५ %
(ख) औषत राष्ट्रिय प्रतिव्यक्ति आम्दानीको आधारमा	२०%
▪ औसतभन्दा कम प्रतिव्यक्ति आम्दानी -	
▪ वढी राजस्व	१२%)
▪ औसत र सो भन्दा वढी प्रतिव्यक्ति आम्दानी - कम राजश्व	(८%)
(ग) वित्तीय (राजस्व) Contribution को आधारमा	२० %
▪ राज्यबाट संकलन भएको कर (वढी संकलन गर्नेले वढी पाउने	१०%)

		■ वित्तीय व्यवस्थापन/आर्थिक अनुशासन (भ्रष्टाचार नियन्त्रण समेत) (५%) ■ राष्ट्रिय उद्देश्य/लक्ष्यमा सरिक (केन्द्रीय योजनाले तोकेको) ५%) (घ) विशेष समस्याग्रस्त राज्यलाई थप (द्वन्द्व, प्राकृतिक विपत्ति आदि) ५ % (ङ) वन तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण (संरक्षणमा नमूना भएमा वढी रकम दिने) ५ % (च) केन्द्रीय आयोजनाहरुको प्रवेश (आयोजनाहरु वढी भए रकम कम) ५ % <u>अन्य</u> ■ राज्यहरुको समेत प्रतिनिधित्व रहेको वित्तीय आयोग संविधान मै व्यवस्था गरी प्रत्येक शीर्षकहरुका लागि सोही आयोगबाट सूचकांक निर्माण गरी सोही आधारमा वाँडफाँड गर्नु उपयुक्त हुने । ■ यी मापदण्डका अतिरिक्त केन्द्र सरकारले राज्य तथा स्थानीय निकायलाई निश्चित शर्त र व्याजमा ऋण उपलब्ध गराउनुका साथै केन्द्र ग्यारेण्टी वसी वैदेशिक ऋण सहायता परिचालन गर्न सहयोग गर्नु पर्ने । ■ केन्द्रीय आयोजनाहरु संभव भएसम्म सबै राज्य तथा स्थानीय निकायमा समानुपातिक रुपमा लैजानु पर्ने । उल्लिखित विषय वस्तुहरु संविधानमा नै स्पष्ट रुपमा व्यवस्था गरिनु पर्दछ । <u>राजस्व वाँडफाँडमा केन्द्रलाई वढी अधिकार दिनुको औचित्य:</u> ■ देश भर्खर संघीय ढाँचामा गएको हुँदा केही समय भौतिक, पूर्वाधार विकास, राज्यको प्रशासनिक एवं वित्तीय व्यवस्थापन समेतको जिम्मेवारी केन्द्रले नै लिनुपर्ने हुँदा । ■ जनताका इच्छा र आकांक्षा असीमित तर स्रोतको सीमितताले गर्दा राज्य तथा स्थानीय निकायले आफ्नै Set up नगरेसम्म जनचाहना अनुरुप कार्य सम्पादन गर्न कठिन हुने हुँदा । ■ प्रमुख राजमार्गहरु, रेलवे सेवा, संचार सेवा, हुलाक सेवा, हवाई सेवा जस्ता भौतिक पूर्वाधार सम्वन्धी सेवाको विकास देशभरि समान किसिमले गर्न केन्द्र सरकारले आफैं अधिकार प्राप्त गरी अग्रसर हुनु पर्ने हुँदा । अन्तरराज्य वाणिज्य तथा व्यापार, ठूला खानी, ठूला विद्युत् आयोजना लगायत आर्थिक विकासका क्षेत्रलाई केन्द्र सरकारले नै प्राथमिकता दिनुपर्ने भएको हुँदा । ● शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, जनसंख्या नियन्त्रण, वन तथा वातावरण संरक्षण जस्ता सामाजिक विकासका क्षेत्रमा केही समय राज्य तथा स्थानीय निकायहरुको मात्र भर पर्दा जनताले समुचित सेवा पाउन नसक्ने भएकाले केन्द्र सरकार जिम्मेवारीवाट पन्छिन नमिल्ने हुँदा । ■ राज्य तथा स्थानीय सरकारहरु वित्तीय व्यवस्थापन र आर्थिक अनुशासन कायम गरी पारदर्शी रुपमा कार्य सम्पादन गर्न सक्षम नहुँदा सम्म । ■ दुई वा दुईभन्दा वढी राज्यको स्वामित्व/क्षेत्राधिकार/ प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्वन्धी तथा विकास निर्माणका काममा केन्द्र सरकार सरिक हुनुपर्ने भएकोले । ■ विशेष प्राथमिकता प्राप्त, दुर्गम तथा पिछडिएका क्षेत्रका जनतालाई परिवर्तनको अनुभूति तत्काल गराउने विशेष कार्यक्रम चलाउनु पर्ने केन्द्र सरकारको दायित्व रहेकोले । ■ यहाँ प्रस्तुत विद्यमान व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन तथा सुझावहरुबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान निर्माणमा सघाउ पुग्न सक्नेछ भन्ने आशा राख्न सकिन्छ ।
.६	स्थानीय विकास मन्त्रालय	● स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को प्रावधान बमोजिमका रोयल्टी (विद्युत, वन, खानी), घर जग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर र पर्यटन शुल्क दस्तुर बाँडफाँडको

		व्यवस्था गर्ने । ● अन्य प्राकृतिक स्रोतहरु उपयोगको संभावना निकायगत रुपमा खोजी राख्न सकिने । ● कार्य जिम्मेवारी र वित्तीय स्रोतको आवद्धता आवश्यक पर्ने ● सेवा शुल्क लिन सक्ने व्यवस्था गरी न्यूनतम मापदण्डका आधारभूत सेवाको शुल्क तिर्न नसक्ने न्यून आय भएकाहरुको लागि भने शुल्क नलिने व्यवस्था गर्ने । ● केन्द्रबाट राजस्व अधिकार दिंदा प्रान्तीय तहमा अन्तःशुल्क दिने र प्रान्तले पनि स्थानीय सरकारलाई सो को रकम बाँडफाँड गर्ने । ● नगरपालिकाहरुलाई घरजग्गा बहाल कर लगाउन दिने । ● घरजग्गा कर (सम्पत्तिकर) स्थानीय सरकारलाई दिने । ● मालपोत स्थानीय सरकारलाई दिने । ● कृषि आयमा कर लगाउने अधिकार प्रान्तलाई दिने र स्थानीय सरकारसँग बाँडफाँड गर्ने । ● आर्थिक अधिकार दिंदा उर्ध्वश्रेणीगत(Vertical) र समश्रेणीगत(Horizontal) सन्तुलन मिलाउनु पर्ने । ● वित्तीय हस्तान्तरणको वितरणीय मात्रा (divisible pool) निर्धारण गर्दा खर्चको आवश्यकता (Expenditure needs) राजस्व स्रोत सम्भाव्यता, लागत (cost) र जनसंख्या जस्ता सूचकलाई आधार मान्ने र यस्ता आधार समयानुकूल अद्यावधिक गर्ने । ● समताको लागि अनुदान (equalization grant) को व्यवस्था गर्ने । ● वित्तीय आयोग, अनुदान आयोग आदिमध्ये कुनै एउटा संस्थाको व्यवस्था गर्ने । ● अनुगमन र सदुपयोगको पक्षलाई पनि समावेश गर्ने । ● दोहोरो जिम्मेवारी र स्रोताधिकार नदिई स्पष्ट कार्यविभाजन (Role delineation) गर्नु पर्ने । ● स्थानीय ऋणको व्यवस्था ● औचित्य ● वित्तीय संघीयता ● वित्तीय सन्तुलन ● दक्षता ● जवाफदेही ● स्वायत्तता ● सेवाको सुनिश्चितता र स्वामित्व ● सहभागिता ● आर्थिक अनुशासन र स्रोत परिचालनमा प्रोत्साहन ● क्षमता अभिबृद्धि ● पारदर्शिता ● वास्तविकता र सुझबुझ
.७	श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय	आई. एल.को अभिसन्धि नं. १६९ का आधारमा आदिवासी जनजातिहरुको निम्न कुरामा पूर्ण व्यवस्थापन तथा नियन्त्रण रहनु पर्नेः- ● विशेष व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरु ● समुदायमा आधारित स्वास्थ्य सेवाहरु ● यस महासन्धिका प्रावधानहरुलाई लागू गर्दा सरकारले उपयुक्त प्रतिक्रियाहद्वारा

		तथा खास गरेर उनीहरुको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरुको माध्यमद्वारा परामर्श गर्नुपर्छ । परामर्शमा निम्न विषयहरु समावेश हुनुपर्नेः- (क) राष्ट्रिय संविधानको संशोधन (ख) नयाँ कृषि सम्बन्धी कानूनहरु (ग) भूमि अधिकार सम्बन्धी कानूनहरुका भूमि माथिको अधिकारको कागजपत्र प्राप्त गर्ने प्रक्रियाहरु । (घ) विकास प्रक्रियाको निम्न चरणमा आदिवासी जनजातिहरुको संलग्नता हुनुपर्छ । (ङ) राष्ट्रिय शैक्षिक वा स्वास्थ्य कार्यक्रम तथा सेवाहरु (च) आदिबासी/जनजाति समूहलाई असर पार्ने सार्वजनिक नीतिहरु सहभागिता । आवश्यकता निर्धारण । प्राथमिकताहरु । निर्माण । विकास परियोजना । कार्यान्वयन । फाइदाहरु । मूल्याङ्कन
९.	हरि रोका	(क) जवाफदेही र सूचना ● राज्यहरु र त्यसभन्दा तलका एकाईहरुले आफूलाई जवाफदेही र पूर्ण रुपमा सूचना प्रवाह गर्न सक्ने वनाउनु पर्छ । ● राष्ट्रिय रुपमै मूल्यांकन गर्ने क्षमता निर्माण गर्नुपर्छ । ● भिन्ना भिन्नै निरीक्षण ढाँचा निर्माण गर्नु पर्छ । ● नियमित रुपमा वित्तीय रिपोर्ट तथा वजेट प्रणाली अपनाउनु पर्छ । (ख) संस्थागत विकेन्द्रीकरण ● पूँजीगत बजार निर्माण गरी भौतिक पूर्वाधार निर्माणलाई सहयोग पुऱ्याउनु पर्छ । ● सूचना प्रवाहलाई भरपर्दो बनाउनु पर्छ । ● विशिष्ट र प्रभावकारी संस्थाहरु निर्माण गर्नु पर्छ । ● (ग) वित्तीय पारदर्शिता ● आर्थिक तथा आवधिक रिपोर्ट राज्य तहबाट प्रकाशित गरिनु पर्छ । ● रिपोर्टिङ निर्धारण र ग्राण्ट प्राप्त गर्ने आधारको विश्लेषण गरिनु पर्छ । ● संघीय व्यवस्थाको प्रभाव, केन्द्र र राज्यहरु बीचको सम्बन्ध र केन्द्रका कामको प्रभावका बारेमा स्टेटमेण्ट तयार पारिनु पर्छ । ● केन्द्रीय बैंकसँगको सम्बन्ध र अन्य वित्तीय व्यवस्थापनका लागि राज्यले ऋण वा ग्रान्टका लागि नयाँ संयन्त्र निर्माण गर्नु पर्छ ।
१०.	प्राकृतिक स्रोत राष्ट्रिय परिसंघ नेपाल	● संविधानको प्रस्तावनामा प्राकृतिक स्रोत भन्ने शब्द र यसको सन्दर्भलाई राष्ट्रिय हित सँगसँगै आदिवासी एवं स्थानीय समुदाय र समग्र आम नेपाली जनताको समृद्धिसँग जोडेर निम्न अनुसार उल्लेख गर्नु पर्नेः

		• <u>प्राकृतिक स्रोतका सन्दर्भमा नयाँ संविधानमा गर्नुपर्ने आधारभूत व्यवस्थाहरु</u> १. प्राकृतिक स्रोतमाथिको आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको अधिकारलाई आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा संवैधानिक मान्यता प्रदान गर्ने । २. प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको सार्वभौमसत्तासम्पन्न अधिकार रहने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने । ३. नेपालको प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि समुदायमा आधारित प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन पद्धतिलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त पद्धतिको रुपमा संवैबधानिक मान्यता प्रदान गरी राज्यले यसको सम्मान, सम्र्बद्धन र संरक्षण गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने । ४.जमिनमा श्रम गर्ने किसानको कृषि जमिनमाथि स्वामित्व, नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्ने हक र आवास एवं कृषि जमिनको स्वामित्व र नियन्त्रणका साथै पैतृक सम्पत्तिमा महिला पुरुष छोरा छोरी दुवैको समान हक हुने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने । ५. कृषि भूमिको न्यायोचित वितरणका लागि राज्यले कृषि भूमि अधिग्रहण गरी भूमिमा श्रम गर्ने भूमिहीन परिवारलाई पुनर्वितरण गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने । ६. प्रत्येक नागरिकलाई सुरक्षित आवास, स्वस्थ, खानेपानी, खाद्य सम्प्रभुता, ऊर्जा सम्वन्धी हक र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने । ७. राज्यले जल विद्युत्, सिंचाई, खानेपानी तथा जलस्रोतको परिचालनसंग सम्बन्धित कार्यहरु गर्दा (आयोजना संचालन गर्दा) त्यसमा आदिवासी, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, पछाडि पारिएका वर्ग एवं स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोतमाथिको प्राकृतिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गर्ने ।
११.	सोमलाल सुबेदी	• स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५ का प्रावधान बमोजिमका रोयल्टी, (विधुत्, वन, खानी), घरजग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर र पर्यटन शुल्क दस्तुर बाँडफाँडको व्यवस्था गर्ने । • अन्य प्राकृतिक स्रोतहरु उपयोगको संभावना निकायगत रुपमा खोजी राख्न सकिने • कार्य जिम्मेवारी र वित्तीय स्रोतको आवद्धता आवश्यक पर्ने । • सेवा शुल्क लिन सक्ने व्यवस्था गरी न्यूनत्तम मापदण्डका आधारभूत सेवाको शुल्क तिर्न नसक्ने न्यून आय भएकाहरुको लागि भने शुल्क नलिने व्यवस्था गर्ने। • केन्द्रवाट राजस्व अधिकार दिंदा प्रान्तीय तहमा अन्त:शुल्क दिने र प्रान्तले पनि स्थानीय सरकारलाई सो को रकम बाँडफाँड गर्ने । • घर-जग्गा कर (सम्पत्ति कर) स्थानीय सरकारलाई दिने • मालपोत स्थानीय सरकारलाई दिने । • कृषि आयमा कर लगाउने अधिकार प्रान्तलाई दिने र स्थानीय सरकारसंग बाँडफाँड गर्ने । • आर्थिक अधिकार दिंदा उर्ध्व श्रेणीगत (vertical) र सम श्रेणीगत (Horizontal) सन्तुलन मिलाउन पर्ने । • वित्तीय हस्तातरणको वितरणीय मात्रा (divisible pool) निर्धारण गर्दा खर्चको आवश्यकता (expenditure needs) राजस्व स्रोत संभाव्यता, लागत (cost) र जनसंख्या जस्ता सूचकलाई आधार मान्ने र यस्ता आधार समयानुकूल अद्यावधिक गर्ने । • समताको लागि अनुदान (equalization grant) को व्यवस्था गर्ने । • वित्तीय आयोग, अनुदान आयोग आदिमध्ये कुनै एउटा संस्थाको व्यवस्था गर्ने । • अनुगमन र सदुपयोगको पक्षलाई पनि समावेश गर्ने । • दोहोरो जिम्मेवारी र स्रोताधिकारको स्पष्ट कार्य विभाजन (Role delineation) गर्नुपर्ने ।

<table>
<tr><td></td><td></td><td>

- स्थानीय ऋणको व्यवस्था ।

<u>स्थानीय सरकारमा दिइनु पर्ने प्रस्तावित वित्तीय/राजस्व अधिकार</u>

<table>
<tr><th>राजस्व /शीर्षक/आधार</th><th>स्थानीय सरकार</th><th>राजस्व बाँडफाँड गर्ने</th></tr>
<tr><td>घरजग्गा र सम्पत्ति कर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>(Payroll tax)</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>घर बहाल कर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>जलस्रोत रोयल्टी</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>खानी रोयल्टी</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>ऊर्जा कर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>सवारी इन्धन tools</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>सेवा शुल्क दस्तुर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>प्राकृतिक स्रोत</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>मनोरञ्जन कर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>विज्ञापन कर</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>वन पैदावार</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>थोक खरीद गरी वितरण (विद्युत्)</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>पर्यटन प्रवेश शुल्क आदि</td><td></td><td></td></tr>
</table>

</td></tr>
<tr><td>१२..</td><td>पुष्प कंडेल</td><td>

- वित्तीय हस्तान्तरणमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरु, खर्च दायित्वलाई सम्बोधन गर्न वित्तीय आवश्यकता
- वित्तीय अन्तर (भर्टिकल र होरिजेन्टल दुवै)
- वित्तीय असमानता र असमानतालाई सम्बोधन
- वित्तीय असक्षमता (राजश्व संकलन र खर्चमा)
- वित्तीय सहिष्णुता
- अनुदान विवरणको सूत्र
- प्रभावकारी अनुगमन र मूल्यांकन

</td></tr>
<tr><td>१३.</td><td>वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय</td><td>

वातावरण सम्बन्धी हक

(१) प्रत्येक व्यक्ति तथा भावी सन्ततिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई विश्वव्यापी रुपमा बढ्दै गएको जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित दुष्प्रभावहरु वारे सु-सूचित हुने, संरक्षित हुने र त्यसको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्ने हक हुनेछ।

राज्यका नीतिहरु::

(१) राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ। जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकास सम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरण तथा दुर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षणमा राज्यले प्राथमिकता दिनेछ। प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रण, वन र वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण ,दिगो उपयोग र यसबाट प्राप्त लाभमा समन्यायिक बाँडफाँडको नीति राज्यले अवलम्वन गर्नेछ।

(२) वातावरणीय शिक्षा प्रदान गर्ने नीति राज्यले अवलम्वन गर्नेछ।

(३) जलवायु परिवर्तन र सोबाट परेको वा पर्न सक्ने प्रभाव वारे जनचेतना

</td></tr>
</table>

बढाउने, पूर्व सावधानी अपनाउन तथा त्यसबाट पर्ने दुष्प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न राज्यले आवश्यक नीति अवलम्वन गर्नेछ ।

(४) वातावरण संरक्षणका दृष्टिले अति महत्वपूर्ण मानिने प्राकृतिक सम्पदा, ऐतिहासिक तथा साँस्कृतिक महत्वका स्थलहरुको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राज्यले प्राथमिकता दिनेछ ।

(५) नवीकरणीय स्रोत र साधनको वढीभन्दा बढी उपयोगद्वारा भावी पुस्ताको लागि प्राप्त हुने अवसरहरुलाई संकुचन हुन नदिने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

(६) भू-क्षयीकरण रोकथाम तथा सुख्खा क्षेत्र कम गर्न राज्यले विशेष प्राथमिकता दिने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

(७) किसानका अधिकारहरु सुनिश्चित गरी कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाई कृषिलाई उद्योगको रुपमा विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्वन गर्नेछ ।

राज्यको दायित्वः

(१) राज्य पक्ष भएको वातावरणीय महासन्धिको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने तथा सो अनुकूल उपयुक्त संरचना तयार गर्ने राज्यको दायित्व हुनेछ ।

(२) देशको प्राकृतिक स्रोत, सम्पदा वा जैविक विविधताको परिचालन , उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायहरुलाई प्राथमिकता दिनु, नीति निर्माण र लागतको बाँडफाँडमा प्राथमिकता दिंदै स्थानीय स्वायत्त शासनका माध्यमवाट स्वशासित हुने वातावरण तयार गर्नु राज्यको दायित्व हुनेछ ।

(३) राज्यले आदिवासी, जनजातिको जैविक तथा सांस्कृतिक स्रोत सम्बन्धी परम्परागत ज्ञान, सीप, अनुसन्धान र अभ्यासको संरक्षण र सम्वर्द्धन गरी त्यस्ता ज्ञान,सीप र अभ्यासबाट प्राप्त लाभमा त्यस्ता समुदायको हकको सुनिश्चितता गर्नु राज्यको दायित्व हुनेछ ।

राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरु अन्तर्गत समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था

योजनाबद्ध ढङ्गमा विज्ञान तथा प्रविधिको विकास र परिचालनबाट राष्ट्रलाई खाद्य तथा उर्जामा आत्मनिर्भर बनाउँदै गरिवी निवारण गरी दिगो विकासको अवधारणा अनुरुप आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नु राज्यको उद्देश्य हुनेछ ।

राज्यका नीति अन्तर्गत राखिनु पर्ने

(१) प्राकृतिक स्रोत,जैविक विविधता तथा मानवीय संसाधनको उच्चत्तम परिचालनबाट व्यवसायीकरण र औद्योगीकरणतर्फ परिलक्षित कार्ययोजना अन्तर्गत बैज्ञानिक र प्राविधिकहरुको बौद्धिक तीक्ष्णता, ज्ञान र सीपलाई पूर्ण रुपमा उपयोगमा ल्याउने र ती कियाकलापमा सबै जातजाति र वर्गको समान अवसर र सहभागिता सुनिश्चित गरिने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

(२) विज्ञान प्रविधिको सृजनात्मक एवं गतिबान विकासको लागि राष्ट्रले गुणस्तरीय पूर्वाधारयुक्त विज्ञान शिक्षा, अनुसन्धान तथा विकास कार्यक्रममा उचित एवं पर्याप्त लगानी गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

(३) देशभित्रै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बैज्ञानिक क्षमताको विकास तथा प्रविधिमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने नीति राज्यले अवलम्वन गर्नेछ ।

(४) विज्ञान र प्रविधिका महत्वपूर्ण क्षेत्रहरु कृषि, चिकित्सा विज्ञान, ऊर्जा, जलस्रोत, सूचना प्रविधि, जैविक प्रविधि, वनस्पति सम्पदा, परमाणुप्रविधि, वातावरणीय विज्ञान आदि क्षेत्रमा नेतृत्वदायी भूमिका प्रदान गर्न सक्ने प्रकारको साधन-स्रोत सम्पन्न संगठनात्मक विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

(५) राष्ट्रका लागि आवश्यक उच्चस्तरीय प्रविधिको आयात लगायत राष्ट्रिय स्तरका अनुसन्धान र विकास केन्द्रको स्थापना गरी त्यस्तो केन्द्रमा देशका उच्चकोटिका बैज्ञानिक तथा प्रविधिको क्षेत्रमा उच्च जनशक्तिको विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्वन गर्नेछ ।

		(६) विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा विदेशमा कार्यरत ख्यातिप्राप्त नेपाली बैज्ञानिक तथा प्राविधिज्ञहरुलाई देशको विज्ञान र प्रविधिको विकासमा सहभागी गराउन राज्यले आवश्यक नीति अवलम्बन गर्नेछ ।
१४.	डा.रवि शर्मा (अर्याल)	(१) देशको शासन प्रणाली कति तहमा लाने हो प्रष्ट हुनुपर्ने जस्तै तीन वा चार तह ? केन्द्र, प्रान्त र स्थानीय तह मात्र राख्ने हो वा समुदायको तहसम्म पुग्ने हो ? (२) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने लाभ देशका सवै क्षेत्रका जनतामा समन्यायिक तवरले कसरी बाँडन सकिन्छ ? सो उपर क-कसको नियन्त्रण रहने हो ? (३) प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्ने दायित्व जनताको मौलिक कर्तव्यको रुपमा संविधानमा समावेश हुनु पर्ने । (४) अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, संझौता र एकभन्दा बढी प्रान्तसंग सम्बन्धित कुराहरुमा संघको नियन्त्रण हुनु पर्ने ।

अनुसूची-१०

उपसमिति गठन

२०६५।९।७ गते बसेको समितिको बैठकबाट समितिको कार्यक्षेत्र, कार्य विवरण, आचारसंहिता, प्रश्नावली तयार गर्न गठित उपसमितिका सदस्यहरुको नामावली

१. मा. श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनार
२. मा. श्री तिलकबहादुर रावल
३. मा. श्री पोष्टबहादुर बोगटी
४. मा. श्री राजेन्द्रकुमार खेतान
५. मा. श्री रामनरेश यादव
६. डा.मा. श्री रामशरण महत
७. मा. श्री विजयकुमार पौडेल

२०६५।१०।१३ गते बसेको समितिको बैठकबाट अवधारणा पत्र सहितको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्न मनोनयन हुनु भएका विशेषज्ञहरुको नामावली

१. डा. शंकर शर्मा
२. डा. रवि शर्मा अर्याल
३. श्री सन्तोषमणि नेपाल
४. श्री कलानिधि पौड्याल
५. श्री यामनाथ शर्मा
६. श्री दिनमणि पोखेल

मिति २०६६।१।७ र २०६६।१।१५ गते बसेको समितिको बैठकबाट अवधारणापत्र पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्न गठित उपसमितिका सदस्यहरुको नामावली

प्राकृतिक स्रोत उप समिति

१. मा. श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनार
२. मा. श्री दिनानाथ शर्मा
३. मा. श्री पद्माकुमारी अर्याल
४. डा. मा.श्री मिनेन्द्रप्रसाद रिजाल
५. मा. श्री हेमराज तातेड

आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड उप समिति

१. मा. डा. तिलकबहादुर रावल
२. मा. श्री राजेन्द्रकुमार खेतान ।
३. डा. मा. श्री रामशरण महत
४. मा. श्री. विजयकुमार पौडेल
५. मा. श्री हरि रोका

आमन्त्रित सदस्यहरु

१. नवराज कोइराला
२. सूर्य बहादुर के.सी.

अनुसूची-११

विशेषज्ञहरुबाट भएका प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी विवरण

सि.नं.	मिति	प्रस्तुतकर्ता र प्रस्तुतीको विषय
१	२०६५।९।२३	कानूनविद् डा. भीमार्जुन आचार्यद्वारा मुलुकको संघात्मक स्वरुपको बारेमा कार्यपत्र प्रस्तुत ।
२	२०६५।१०।६	प्राकृतिक श्रोत कानून विज्ञ डा. रवि शर्मा अर्यालद्वारा प्राकृतिक स्रोत र भावि संविधान विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत ।
३	२०६५।१०।१२	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका सचिव डा. उदयराज शर्माद्वारा वन स्रोत र त्यसबाट प्राप्त आयको बाँडफाँड तथा विभिन्न तहका सरकार बीचको सम्बन्धको बारेमा अवधारणा प्रस्तुत ।
४	२०६५।१०।१५	राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व उपाध्यक्ष डा. शंकर शर्माद्वारा राजस्व र खर्चको बाँडफाँड विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत
५	२०६५।१०।१५	वित्तीयविद् डा. पुष्प कंडेलले वित्तीय संघीयता विषयमा प्रस्तुत गर्नुभएको कार्यपत्र उपर छलफल
६	२०६५।१०।१७	वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिव श्री उमेशप्रसाद मैनालीद्वारा वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी वर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यमा अवधारणा प्रस्तुत ।
७	२०६५।१०।१९	उद्योग मन्त्रालयका सचिव श्री ताना गौतमद्वारा उद्योग र खानी, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी वर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य विषयमा अवधारणा प्रस्तुत ।
८	२०६५।१०।१९	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयका का.मु. सचिव श्री केशवराज कंडेलद्वारा भूमिसुधार तथा व्यवस्था, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी वर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य विषयमा आफ्नो अवधारणा प्रस्तुत ।
९	२०६५।१०।२०	जलस्रोत मन्त्रालयका सचिव श्री शंकरप्रसाद कोइरालाद्वारा जलस्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यमा अवधारणापत्र प्रस्तुत
१०	२०६५।१०।२०	भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका सचिव श्री पूर्णप्रसाद कडेरियाद्वारा "भौतिक योजना तथा निर्माण, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य ।" विषयमा अवधारणापत्र प्रस्तुत ।
११	२०६५।१०।२१	सचिव, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयद्वारा "पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य" विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत ।
१२	२०६५।१०।२१	सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयद्वारा "कृषि तथा सहकारी, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य" विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत ।
१३	२०६५।१०।२२	अर्थ मन्त्रालयका सचिव श्री रामेश्वर खनालले प्रस्तुत गर्नु भएको "अर्थ (खर्च), आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य ।" कार्यपत्रमाथि छलफल
१४	२०६५।१०।२३	स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिव श्री पुण्यप्रसाद न्यौपानेले प्रस्तुत गर्नु भएको "स्थानीय तह, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य" विषयक अवधारणा माथि छलफल ।
१५	२०६५।१०।२३	श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयका सचिव श्री युवराज पाण्डेद्वारा प्रस्तुत "श्रम,

		ILO 169, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य" विषयक अवधारणा उपर छलफल ।
१६	२०६५।१०।२९	अर्थ मन्त्रालयका का.मु. सचिव श्री कृष्णहरि बास्कोटाद्वारा प्रस्तुत "अर्थ (राजस्व), आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य" विषयक कार्यपत्रउपर छलफल
१७	२०६५।११।१	स्थानीय निकाय, वित्तीय आयोगका सदस्य सचिव श्री सोमलाल सुवेदीद्वारा प्रस्तुत "वित्तीय संघीयता र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान" विषयक अवधारणा उपर छलफल ।
१८	२०६५।११।४	राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिव श्री जनकराज जोशीद्वारा प्रस्तुत "राजस्व र खर्चको वर्तमान अवस्था" विषयक कार्यपत्रमाथि छलफल
१९	२०६५।११।५	अधिवक्ता श्री दिनेश त्रिपाठीले प्रस्तुत गर्नुभएको "भावी संविधानमा प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक अधिकार: एक झलक" विषयक अवधारणापत्र उपर छलफल ।
२०	२०६५।११।६	अधिवक्ता श्री दिनमणि पोखरेलद्वारा प्रस्तुत "संघीयतामा प्राकृतिक स्रोत (जल)" विषयक अवधारणापत्र उपर छलफल ।
२१	२०६५।११।८	श्री सोमत घिमिरेद्वारा प्रस्तुत "संघीयतामा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन" विषयक अवधारणापत्र माथि छलफल । मा. श्री जितेन्द्रप्रसाद सोनारद्वारा प्रस्तुत समितिको कार्यविविरण र मा. श्री हेमराज तातेडद्वारा प्रस्तुत समितिको आन्तरिक कार्यविधि,२०६५ पारित । मा. डा. रामशरण महतद्वारा प्रस्तुत समितिको कार्यक्षेत्रमा छलफल भई सम्बनिधत विषयविद्हरुसँग थप जानकारी लिने निर्णय ।
२२	२०६५।११।९	मा. श्री राजेन्द्रकुमार खेतानद्वारा प्रस्तुत "अन्तर्राष्ट्रिय, बहुराष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं द्विपक्षीय व्यापारिक सम्झौता एवं त्यसको नेपालमा प्रभाव" विषयक अवधारणापत्र उपर छलफल
२३	२०६५।११।१३	समितिको कार्यक्षेत्रको विषयमा अवधारणापत्र लगायत भावी संविधानको मस्यौदा तयार गर्न ६ सदस्यीय विशेषज्ञ समूह गठन मा. हरि रोकाद्वारा प्रस्तुत "संघीयतामा आर्थिक विश्लेषण" विषयक अवधारणापत्र माथि छलफल विभिन्न महासंघको तर्फबाट घनश्याम पाण्डेद्वारा "नयाँ संविधानमा हाम्रो सरोकार, प्राकृतिक स्रोतमा समुदायको सार्वभौम अधिकार" विषयमा अवधारणापत्र प्रस्तुत । श्री जगत बस्नेतद्वारा "प्राकृतिक स्रोत र भूमि" विषयक अवधारणापत्र प्रस्तुत । डा. सुमित्रा मानन्धरद्वारा "प्राकृतिक स्रोत र साधन" विषयमा अवधारणापत्र प्रस्तुत ।
२४	२०६५।११।१३	राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषका सदस्य सचिव श्री जुद्धबहादुर गुरुङ्गद्वारा प्रस्तुत "प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड" विषयक अवधारणापत्र माथि छलफल ।

अनुसूची-१२

खर्च-भारको दायित्व निर्धारणका लागि प्रतिनिधिमूलक सूची

कार्यगत क्षेत्र	नीति, मानकस्तर र रेखदेख	आपूर्ति र प्रशासन	उत्पादन र वितरण	कैफियत
अन्तरक्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व समाधान	बा.	बा.	सं., रा.	अन्तर्राष्ट्रिय आयामको लाभ तथा लागत
मौलिक अधिकारहरुको संरक्षण	बा., सं.	सं.	सं., रा.	राष्ट्रिय तथा विश्वव्यापी आयाम भएको
बाह्य व्यापार	बा.	बा., सं.,रा.	नि.	अन्तर्राष्ट्रिय आयामको लाभ तथा लागत
दूरसञ्चार	बा., सं.	नि.	नि.	राष्ट्रिय तथा विश्वव्यापी आयाम भएको
वातावरण	बा., सं., रा., स्था.	बा., सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था., नि.	विश्वव्यापी, राष्ट्रिय, प्रान्तीय तथा स्थानीय आयामको बाह्य स्वरूप
प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी	सं., स्था.	स्था.	नि.	स्थानीय पूर्वाधारको धेरै महत्व रहने
राष्ट्रिय सुरक्षा	सं.	सं.	सं., नि.	राष्ट्रिय आयामको लागत
मौद्रिक नीति, मुद्रा व्यवस्था तथा बैंकिङ	बा., स्वकेबै.	स्वकेबै.	स्वकेबै., नि.	सम्पूर्ण तहहरुबाट स्वतन्त्र रहन अत्यावश्यक; साझा प्रश्नहरुमा सीमित अन्तर्राष्ट्रिय भूमिका
अन्तर-प्रादेशिक व्यापार	संविधान, सं.	सं.	सं.	आवश्यक व्यवस्था र वस्तुहरुको प्रवाहका लागि संवैधानिक संरक्षण महत्वपूर्ण हुने
अध्यागमन	बा., सं.	सं.	सं.	बाध्यात्मक निकालाका कारण बा.
सामाजिक सुरक्षा/हस्तान्तरण भुक्तानी (Transfer payment)	सं.	सं.	सं.	पुनर्वितरण
फौजदारी तथा देवानी कानून	सं.	सं.	सं.	कानूनी राज्य राष्ट्रिय चासोको विषय हुनुपर्ने
औद्योगिक नीति	सं.	सं.	नि.	"अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा" रोक्ने उद्देश्य सहितको
नियमन	सं.रा., स्था.	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था., नि.	आन्तरिक साझा बजार र राष्ट्रिय मुद्दाको लागि सं. र स्थानीय र प्रादेशिक मुद्दाहरुको लागि रा. र स्था.
वित्तीय नीति	सं.	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था., नि.	आपसी संयोजन सम्भव हुने
प्राकृतिक स्रोतहरु	सं.	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था., नि.	क्षेत्रीय सन्तुलन तथा आन्तरिक साझा बजारको प्रवर्धन
शिक्षा, स्वास्थ्य तथा समाज कल्याण	सं., रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था., नि.	वस्तुगत स्रोतको निकासा (Transfers-in-kind)
राजमार्गहरु	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.	रा., स्था., नि.	लाभ र लागतको सीमा फरक हुने
सार्वजनिक उद्यान र मनोरञ्जन	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था., नि.	लाभ र लागतको सीमा फरक हुने
प्रहरी	रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था.	मुख्यतया स्थानीय हितका लागि
खाने पानी, ढल निकास, फोहर संकलन र वारुण यन्त्र	स्था.	स्था.	स्था., नि.	मुख्यतया स्थानीय हितका लागि

टिप्पणी: बा. = बाह्य राष्ट्रिय दायित्व, स्व.के.बै. = स्वतन्त्र केन्द्रीय बैंक, सं. = संघीय सरकार, रा. = राज्य वा प्रान्तीय सरकार, स्था.= स्थानीय सरकार, नि. = निजी/गैर-सरकारी क्षेत्रहरु वा नागरिक समाज ।

स्रोत: Shah, Anwar (ed.). 2007. The Practice of Fiscal Federalism; Comparative Perspectives. Forum of Federations & International Association of Centers for Federal Studies/ McGill – Queen's University Press, Canada

अनुसूची-१३

कर स्रोतको बाँडफाँडको लागि प्रतिनिधिमूलक सूची

करको किसिम	कर निर्धारणको आधार	करको दर किटान गर्ने	संकलन र प्रशासन	कैफियत
भन्सार	सं.	सं.	सं.	वैदेशिक व्यापारमा लिने करहरु
संस्थागत आयकर	सं., बा.	सं., बा.	सं., बा.	चल बस्तुगत स्थिरताको साधन
स्रोतगत करहरु (प्राकृतिक स्रोत समेत)				
स्रोत उपयोग (लाभ तथा आय) कर	सं.	सं.	सं.	उच्चदरको, असमान वितरण हुने कुरामा आधारित
सलामी, शुल्क, तिरो, खनन कर, उत्पादन, निस्कासन र खजाना कर	रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था.	राज्य तथा स्थानीय सेवाहरुका लागि लाभ तथा सेवा शुल्कहरु
संरक्षण शुल्कहरु	रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था.	स्थानीय वातावरणको संरक्षणका लागि
व्यक्तिगत आयकर	सं.	सं., रा., स्था.	सं.	पुनर्वितरण, चल प्रकृतिका वस्तुहरु तथा स्थिरताको साधन
सम्पत्ति कर (पूँजी, सम्पत्ति, सम्पत्ति नामसारी, शेष पछिको सम्पत्ति र दान बकस)	सं.	सं., रा.	सं., रा.	पुनर्वितरणीय उद्देश्य
तलबमा लाग्ने कर	सं., रा.	सं., रा.	सं., रा.	लाभ वापत शुल्क, जस्तै, सामाजिक सुरक्षा योजना
बहुस्तरीय विक्री कर (मूल्य अभिबृद्धि कर)	सं.	सं.	सं.	संघीय निर्देशनमा सीमाकर मिलान संभव नहुने, स्थिरताको संभावित साधन
एक तहगत करहरु (उत्पादन, होलसेल र खुद्रा)				
विकल्प क	रा.	रा., स्था.	रा., स्था.	उच्च कार्यान्वयन खर्च
विकल्प ख	सं.	रा.	स्था.	संगठित, कम कार्यान्वयन खर्च
मदिरा तथा सुर्तीजन्य वस्तुमा अन्तःशुल्क	सं., रा.	सं., रा.	सं., रा.	स्वास्थ्य सेवा साझा दायित्व
जुवा-बाजी करहरु/चिट्टाहरु	रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था.	प्रादेशिक राज्य र स्थानीय दायित्व
कार्बन कर	सं.	सं.	सं.	विश्वव्यापी वा राष्ट्रिय प्रदूषण रोक्ने उद्देश्यको
ऊर्जा/ मोटर गाडी/इन्धन/ उत्सर्जन करहरु	सं., रा., स्था.	सं, रा., स्था.	सं., रा., स्था.	राष्ट्रिय, क्षेत्रीय वा स्थानीय रूपको प्रदुषण हुन सक्ने
परिवहन घनत्व शुल्कहरु (congestion)	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.	संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सडक शुल्कहरु
पार्किङ शुल्कहरु	स्था.	स्था.	स्था.	स्थानीय सडक परिवहनको घनत्व नियन्त्रणसँग सम्बन्धित
गाडी दर्ता, नामसारी र वार्षिक शुल्कहरु	रा.	रा.	रा.	प्रादेशिक राज्यको दायित्व
चालक अनुमतिपत्र र शुल्कहरु	रा.	रा.	रा.	प्रादेशिक राज्यको दायित्व
वाणिज्य कर	रा.	रा.	रा.	लाभ लागत कर
उत्पादन शुल्क	रा., स्था.	रा., स्था.	रा., स्था.	स्थानगत करहरु
सम्पत्ति कर	रा.	स्था.	स्था.	पूर्ण तथा अचल वस्तु, लाभगत कर
जग्गा कर	रा.	स्था.	स्था.	पूर्णतया अचल वस्तु, लाभगत कर
अग्र-सडक भाग र संभार-मर्मत शुल्कहरु	रा., स्था.	स्था.	स्था.	लागतको असुली
धुरीकर	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.,	स., रा., स्था.	स्थानीय सेवा शुल्कहरु
उपभोक्ता शुल्कहरु	सं., रा., स्था.	सं., रा., स्था.,	सं., रा., स्था.,	उपलब्ध सेवाहरु वापत शुल्क

स्रोतः Shah, Anwar (ed.). 2007. The Practice of Fiscal Federalism; Comparative Perspectives. Forum of Federations & International Association of Centers for Federal Studies/ McGill – Queen's University Press, Canada

अनसूची-१४

नेपालले अनुमोदन गरेका केही महत्वपूर्ण महासन्धि र ती महासन्धिहरूले सृजना गरेका महत्वपूर्ण दायित्वहरू

सि.नं.	महासन्धिको नाम	नेपालमा लागू मिति	मुख्य दायित्वहरू
१.	वनस्पति संरक्षण महासन्धि १९५१	५ अगष्ट, २००६	विरुवा र विरुवाबाट उत्पादित पदार्थमा लाग्ने pests र अन्य रोगहरूको नियन्त्रण एवं त्यसको सीमापार हुने फैलावटको रोकथाम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग वृद्धि गर्ने तथा राष्ट्रिय स्तरमा त्यस्ता रोगहरूको नियन्त्रण एवं रोकथामका लागि आवश्यक नीतिगत, कानूनी, प्रशासनिक एवं प्राविधिक उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।
२.	अन्तर्राष्ट्रिय उष्णप्रदेशीय काठ सम्बन्धी सम्झौता	३ जुलाई १९९०	काठ उत्पादन र उपयोग गर्ने देशहरूबीच सहयोग र छलफलको प्रभावकारी ढाँचा प्रस्ताव गरी उष्ण प्रदेशीय काठको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विस्तार, विकास एवं विशिष्टीकरण गर्ने ।
३.	एशिया र प्रशान्त क्षेत्रका लागि वनस्पति संरक्षणसम्बन्धी सम्झौता	१२ अगष्ट, १९६५	हानिकारक वनस्पति र वनस्पतिजन्य रोगको यस क्षेत्रमा प्रवेश तथा विस्तारमा रोक लगाउने ।
४.	क्योटो प्रोटोकल, १९९५		जलवायु परिवर्तन गर्ने पदार्थहरूको उत्पादनमा नियन्त्रण र कटौती ।
५.	गम्भीर खडेरी वा मरुभूमीकरणको अनुभव गरिरहेका मुलुकहरू खासगरी अफ्रिकामा मरुभूमीकरण विरुद्ध संघर्ष गर्न व्यवस्था भएको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि, १९९४	१३ जनवरी १९९७	मरुभूमीकरण र खडेरीको भौतिक जैविक, सामाजिक एवं आर्थिक पक्षलाई ध्यान पुऱ्याउन एकीकृत दृष्टिकोण अवलम्बन गरी मरुभूमीकरण विरुद्ध लड्ने र खडेरीको प्रभाव कम गर्न राष्ट्रिय स्तरमा आवश्यक नीति, कानून एवं रणनीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
६.	घातक फोहोरमैलाको सीमापार ओसारपसार नियन्त्रणसम्बन्धी वासेल महासन्धि, १९८९	१३ जनवरी, १९९७	वातावरण संरक्षण, घातक एवं संक्रामक फोहरमैलाको सुरक्षित व्यवस्थापन तथा अवैध रूपमा गरिने सीमापार ओसारपसारको नियन्त्रण आदि ।
७.	ओजोन तहको संरक्षणसम्बन्धी भियना महासन्धि, १९८५	४ अक्टोवर, १९९४	ओजोन तहमा हुने परिवर्तनबाट मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा पर्न सक्ने असर न्यून गर्न आवश्यक उपायको अवलम्बन, ओजोन तह विनाश हुने पदार्थको प्रयोग न्यून गर्नको निम्ति कार्यविधि र मापदण्डको अवलम्वन, ओजोन तहमा प्रभाव पार्ने प्रक्रियाको बारेमा अनुसन्धान र बैज्ञानिक मूल्यांकन गर्ने आदि ।
८.	जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि, १९९२	३१ जुलाई, १९९४	वायुमण्डलमा हरित गृह ग्याँसको स्थिरीकरण, जलवायु प्रणाली संरक्षण र जलवायु परिवर्तनलाई न्यूनीकरण गर्न सुरक्षात्मक उपायको अवलम्बन, राष्ट्रिय नीतिको तर्जुमा एवं कार्यान्वयन तथा जलवायु परिवर्तन एवं यसको प्रभावका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा जनचेतना अभिबृद्धि आदि ।
९.	जैविक विविधता महासन्धि, १९९२	२१ फेब्रुअरी, १९९४	जैविक विविधताको यथास्थान तथा कृत्रिम स्थानमा संरक्षण, जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो उपयोग तथा प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानून, रणनीति एवं कार्यनीतिको तर्जुमा तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन ।
१०.	एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा आक्वाकल्चर केन्द्रको नेटवर्क सम्बन्धी सम्झौता, १९८८	४ जनवरी, १९९०	छनोट गरिएका आक्वाकल्चरको पालन (खेती) सम्बन्धमा प्रविधि हस्तान्तरण तथा बहुविषयक अनुसन्धान मार्फत यसको विकास तथा विस्तार, क्षेत्रीय सूचना प्रणालीको व्यवस्थापन र योजना तर्जुमा, अनुसन्धान, प्रशिक्षण, तालिम तथा स्तर बृद्धि कार्यक्रमको कार्यान्वयन ।
११.	जलपंछीको बसोबास जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय	१८ अप्रिल,	राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सिमसार क्षेत्र तोकी तिनको

	महत्वको सिमसार सम्बन्धी महासन्धि, १९७१	१९८८	संरक्षण, व्यवस्थापन तथा बसाई सर्ने जलपंछी र तिनको बसोबासको युक्तिसंगत प्रयोग ।
१२.	विश्व सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि, १९७२	२० सेप्टेम्बर, १९७२	राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग मार्फत सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षणको निम्ति कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन ।
१३.	संकटापन्न वनस्पति तथा वन्यजन्तु प्रजातिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियमन महासन्धि (साइटिस), १९७३	१६ सेप्टेम्वर, १९७५	वनस्पति र वन्यजन्तु लगायत पारिस्थितीय प्रणालीको संरक्षण । अनुसूचीहरूमा उल्लिखित प्रजातिको गैरकानूनी आयात, निर्यात एवं व्यापारमा नियमन ।
१४.	दक्षिण पूर्व एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका लागि विरुवा संरक्षण सम्बन्धी सम्झौता, १९५६	१२ अगष्ट, १९६५	विरुवा र विरुवा उपजमा हुने विषादि उपयोग र फैलावट, निषेध तथा त्यस्ता विषादिको आयात एवं निर्यात नियन्त्रणका लागि उपयुक्त कार्यक्रमको तर्जुमा ।
१५.	आइ.एल.ओ. महासन्धि नं. १६९	१४ सेप्टेम्बर, २००९	आदिबासी एवं कविला (Tribal) समुदायको प्राकृतिक स्रोतको उपयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागिताको हकको व्यवस्था

अनुसूची-१५

विभिन्न देशका संविधानमा रहेका प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी व्यवस्थाको झलक

देश	केन्द्रीय सूची\अधिकार	प्रान्तीय सूची\ राज्यको अधिकार	केन्द्र र प्रान्त दुवै राज्यको सूची	स्थानीय तहबाट कार्यन्वयन
भारत	परम्परागत ज्ञान, सीमा नदीहरू, जलाधार क्षेत्र, (River Valley), सामुद्रिक मत्स्य पालन र माछा मार्ने काम	खानेपानी, ऊर्जा, सिंचाई, भूमि, कृषि र खाद्य, ढल निकास, तटवन्ध, जल सङ्कलन	वन, वन्यजन्तु, पशुपक्षी संरक्षण, खाद्यान्न	
ब्राजिल	सरसफाइ र फोहर सङ्कलन, ऊर्जा, जमिन, कृषि, परम्परागत ज्ञान	खानेपानी आवास, खाद्य	वातावरण संरक्षण,सिचाई सिमसार,वनक्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र	सरसफाइ र फोहर सङ्कलन
क्यानडा	सार्वजनिक जमिन र प्राकृतिक स्रोत		सार्वजनिक जमिन र प्राकृतिक स्रोत	
जर्मनी	परम्परागत ज्ञान, सार्वजनिक हितको लागि जमिन, प्राकृतिक स्रोत र उत्पादन, वन प्रवर्द्धन, खाद्य आपूर्ति सुनिश्चितता, कृषि र वन उत्पादन आयात-निर्यात, Deep sea र तटीय माछापालन र तटीय संरक्षण, खाद्य वजार, पेय पदार्थ र सुर्तीजन्य पदार्थ, पशु आहार, कृषि र वन सम्बन्धी विउ (सिडलिंग) रोग र विषादिबाट विरुवा र जनावरको संरक्षण । शिकार, प्रकृति संरक्षण र भूपरिधि व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून बनाउने अधिकार	कार्यान्वयन अधिकार - वातावरण संरक्षण	विधायिकी अधिकार - वातावरण संरक्षण, खानेपानीको आपूर्ति, ऊर्जा, सिंचाइ, सिमसार, कृषि, जमिन,आवास, खाद्य, वनक्षेत्र	कार्यान्वयन अधिकार - खानेपानीको आपूर्ति
दक्षिण अफ्रिका	वन प्रशासन, Safety and Foresty, खनिज र ऊर्जा	वन प्रशासन कार्यान्वयन,	कृषि सेवा, खानेपानी र सरसफाई,ऊर्जा, सिंचाई सिमसार, जमिन,कृषि आवास, खाद्य,संरक्षित क्षेत्र र परंपरागत ज्ञान	वन प्रशासन कार्यान्वयन
		पशुसेवा (पेशागत नियमन) को विधायिकी अधिकार समेत		विद्युत् र ग्याँस reticulation,
				खानेपानी तथा सरसफाइ र ढल निकासको कार्यान्वयन
स्वीटजरल्याण्ड	जलशक्ति, कृषि, वातावरणीय		खानेपानी, सरसफाई,	कृषि, वातावरणीय

	नीति,जमिन,आवास खाद्य,वनक्षेत्र,संरक्षित क्षेत्र,परम्परागत ज्ञान		ऊर्जा, सिंचाई, सिमसार	नीतिको कार्यान्वयन भने क्याण्टनमा
				स्थानीय ग्याँस, विद्युत्, खानेपानी आपूर्ति र फोहोर सेवा
अमेरिका	परम्परागत ज्ञान, खानेपानी सरसफाई जमिन, कृषि, वनक्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र ऊर्जा, सिचाई, सिमसार	पानी, पार्क, मनोरन्जन आवास, खाद्य		पानी, पार्क, मनोरन्जन
	जमिन र अतिक्रमण बारेको कानून बनाउने			

अनुसूची-१६

क्यानाडा सरकारका विभिन्न तहहरु बीच विधायिकी उत्तरदायित्व र सेवाको प्रदायन

सार्वजनिक सेवा	विधायिकी उत्तरदायित्व	कार्यको वास्तविक वितरण
व्यापार र वाणिज्य	संघीय	संघीय
बेरोजगार बीमा	संघीय	संघीय
बैंकिङ्ग र मुद्रा	संघीय	संघीय
हुलाक सेवा	संघीय	संघीय
जनगणना र तथ्यांक	संघीय	संघीय
सुरक्षा र वैदेशिक सम्बन्ध	संघीय	संघीय
पानीजहाज र अफ्सोर (offshore)	संघीय	संघीय
दिवालियापन	संघीय	संघीय
पेटेन्ट, प्रतिलिपि अधिकार	संघीय	संघीय
नागरिकता	संघीय	संघीय
विवाह र सम्बन्ध विच्छेद	संघीय	संघीय
फौजदारी कानून र जेल	संघीय	संघीय
पेन्सन	संघीय र प्रान्तीय	संघीय र प्रान्तीय
अध्यागमन	संघीय र प्रान्तीय	संघीय
कृषि	संघीय र प्रान्तीय	संघीय र प्रान्तीय
न्याय प्रशासन	प्रान्तीय	प्रान्तीय
देवानी र सम्पत्ति अधिकार	प्रान्तीय	प्रान्तीय
सार्वजनिक जमिन र प्राकृतिक स्रोत	प्रान्तीय	प्रान्तीय
स्वास्थ्य	प्रान्तीय	प्रान्तीय
इजाजत पत्र	प्रान्तीय	प्रान्तीय
नगरीय संस्थाहरु	प्रान्तीय	प्रान्तीय
कम्पनीको स्थापना	प्रान्तीय	प्रान्तीय
स्थानीय सेवा	प्रान्तीय	स्थानीय
शिक्षा	प्रान्तीय	संघीय र प्रान्तीय
सामाजिक सेवा	प्रान्तीय	संघीय र प्रान्तीय

स्रोत : Robin Broadway, Canada, in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism: Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची-१७
क्यानाडा सरकारका विभिन्न तह बीच कर जिम्मेवारीको बाँडफाँड

	निर्धारण गर्ने अधिकार		कर संकलन र प्रशासन
	आधार	दर	
संघीय			
आय कर	संघीय	संघीय	संघीय
उपभोगमा लाग्ने कर	संघीय	संघीय	संघीय
तलबमा लाग्ने कर (pay roll tax)	संघीय	संघीय	संघीय
उपयोग शुल्क	संघीय	संघीय	संघीय
राज्य वा प्रान्तीय			
आय कर	संघीय	प्रान्तीय	संघीय
उपभोगमा लाग्ने कर	प्रान्तीय	प्रान्तीय	संघीय र प्रान्तीय
तलबमा लाग्ने कर (pay roll tax)	संघीय	प्रान्तीय	संघीय
स्रोत कर	प्रान्तीय	प्रान्तीय	प्रान्तीय
स्वास्थ्य प्रिमियम	प्रान्तीय	प्रान्तीय	प्रान्तीय
सम्पत्ति कर	प्रान्तीय	प्रान्तीय	प्रान्तीय
उपयोग शुल्क	प्रान्तीय	प्रान्तीय	प्रान्तीय
स्थानीय			
सम्पत्ति कर	प्रान्तीय	स्थानीय	प्रान्तीय
उपयोग शुल्क	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय

स्रोत : Robin Broadway, Canada, in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism: Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006

अनुसूची-१८

स्वीटजरल्याड सरकारका विभिन्न तहहरु बीच विधायिकी उत्तरदायित्व र सेवाको प्रदायन

सार्वजनिक सेवा	विधायिकी उत्तरदायित्व	कार्यको वास्तविक वितरण
अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध	संघीय	संघीय
रक्षा	संघीय	संघीय
मौद्रिक नीति, भन्सार	संघीय	संघीय
हुलाक सेवा, दूरसंचार, आम संचार	संघीय	संघीय
रेलवे, उड्डयन	संघीय	संघीय
आणविक ऊर्जा	संघीय	संघीय
जलशक्ति	संघीय	संघीय
राष्ट्रिय मार्गहरु	संघीय	क्यान्टोन
व्यापार, उद्योग, श्रम विधायन	संघीय	क्यान्टोन
कृषि	संघीय र क्यान्टोन	संघीय र क्यान्टोन
फौजदारी र देवानी कानून	संघीय र क्यान्टोन	संघीय र क्यान्टोन
प्रहरी	क्यान्टोन	क्यान्टोन
चर्च	क्यान्टोन	क्यान्टोन
शिक्षा (माध्यमिक र विश्वविद्यालय)	क्यान्टोन	क्यान्टोन
करहरु	संघीय र क्यान्टोन	संघीय र क्यान्टोन
सामाजिक सुरक्षा	संघीय	क्यान्टोन
वातावरणीय नीति	संघीय	क्यान्टोन
क्यान्टोन स्तरीय सडकहरु	क्यान्टोन	क्यान्टोन
स्थानीय सडकहरु	स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय सार्वजनिक यातायात (शहर भित्र)	स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय ग्याँस, विद्युत् र खानेपानी आपूर्ति, फोहोरमैला	स्थानीय	स्थानीय
प्राथमिक शिक्षा	स्थानीय	स्थानीय
सार्वजनिक हेरचाह (public care)	स्थानीय	स्थानीय

स्रोत : Gebhard Kirchgassner, Canada, in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism: Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006

अनुसूची-१९

स्वीटजरल्याण्ड सरकारका विभिन्न तह बीच कर जिम्मेवारीको बाँडफाँड

	निर्धारण गर्ने अधिकार		कर संकलन र प्रशासन
	आधार	दर	
संघीय			
प्रत्यक्ष संघीय आय कर	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
स्रोतमा लाग्ने कर (withholding tax)	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
पूँजीगत हस्तान्तरण कर	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
मूल्य अभिवृद्धि कर	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अन्तःशुल्क	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
आयात महशुल	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
ट्राफिक शुल्क	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
कृषि शुल्क	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
स्टियरिङ (steering) कर	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
जुवाघर कर	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
पेटेन्ट्स् र कन्सेसन	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
कानूनी कारवाही वापतको शुल्क	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अस्पताल शुल्क	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
उपयोग शुल्क र सेवा	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अन्य	संघीय	संघीय	क्यान्टोन/स्थानीय
क्यान्टोन			
व्यक्तिगत आय कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
सम्पत्ति कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
संस्थागत आय कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
पूँजीगत कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
घरजग्गा कारोबार कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
सम्पत्तिमा लाभ कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
सम्पत्ति हस्तान्तरण कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
सम्पदा र उपहार कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
सवारी साधन कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
मनोरन्जन कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
कुकुर कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अन्य सम्पत्ति तथा खर्च कर	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
प्याटेन्ट तथा कन्सेसन	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
कानूनी कारवाही वापतको शुल्क	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अस्पताल शुल्क	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
उपयोग शुल्क र सेवा	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
अन्य	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय
	क्यान्टोन	क्यान्टोन/स्थानीय	क्यान्टोन/स्थानीय

स्रोत : Gebhard Kirchgassner, Canada, in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism: Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006

अनुसूची-२०

संघीय गणतन्त्र ब्राजिल - विभिन्न तहका सरकार बीच व्यवस्थापकीय दायित्व तथा वास्तविक सेवाको प्रदायनको बाँडफाँड

सार्वजनिक सेवा	व्यवस्थापकीय दायित्व (कानूनी)	सेवाको वास्तविक प्रदायन (यथार्थ)
रक्षा	संघ	संघ
कानून तथा व्यवस्था	संघ / राज्य	संघ / राज्य
आधारभूत शिक्षा	संघ / राज्य	राज्य/ स्थानीय
उच्च शिक्षा	संघ / राज्य	संघ / राज्य
स्वास्थ्य	संघ	राज्य / स्थानीय
सामाजिक सहयोग	संघ	स्थानीय
पानी तथा ढल निकास	स्थानीय	राज्य/ स्थानीय
प्रहरी	राज्य	राज्य
वातावरण संरक्षण	संघ	संघ / राज्य
बाटोको सफाई तथा वत्ती व्यवस्था	स्थानीय	स्थानीय
सार्वजनिक यातायात	स्थानीय	स्थानीय
शहरी पूर्वाधार	स्थानीय	स्थानीय
फोहर संङ्कलन	स्थानीय	स्थानीय
अग्नि नियन्त्रण	राज्य	राज्य

स्रोत : Fernando Rezende, Federal Republic of Brazil in Anwar Shah (ed) The Practice of FiscalFederalism : Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची-२१

संघीय गणतन्त्र ब्राजिल - विभिन्न तहका सरकार बीच कर लगाउने अधिकारको बाँडफाँड

	निर्धारण गर्ने अधिकार		कर संकलन तथा प्रशासन
	आधार	दर	
संघ			
कर			
आयात महसुल	संघ	संघ	संघ
निर्यात महसुल	संघ	संघ	संघ
ग्रामीण सीमा महसुल	संघ	संघ	संघ
आयकर	संघ	संघ	संघ
निर्मित वस्तुमा कर	संघ	संघ	संघ
वित्तीय कारोवारमा कर	संघ	संघ	संघ
सुनसँग सम्वन्धित वित्तीय संचालन	संघ	संघ	संघ
अन्य कर तथा महसुल	संघ	संघ	संघ
योगदान			
सामाजिक योगदान			
वस्तु तथा सेवाको बिक्रीमा	संघ	संघ	संघ
वित्तीय कारोवारमा	संघ	संघ	संघ
खुद नाफामा	संघ	संघ	संघ
पेरोलमा रोजगार / रोजगार दाता	संघ	संघ	संघ
प्राथमिक शिक्षाका लागि छुट्याइएको पेरोल	संघ	संघ	संघ
अन्य योगदान	संघ	संघ	संघ
सलामी (तेल तथा जलविद्युत्)	संघ	संघ	संघ
तेलको उत्पादन तथा आयातमा योगदान	संघ	संघ	संघ
राज्य वा प्रान्त			
कर			
राज्य सरकारका कर्मचारीहरुको तलवमा कट्टी हुने कर	संघ	संघ	राज्य
सवारी साधन सम्पत्ति कर	राज्य	राज्य	राज्य
उत्तराधिकार तथा उपहार कर	राज्य	राज्य	राज्य
वस्तु तथा सेवाको कारोवारमा लाग्ने कर (ICMS)	संघ, राज्य	संघ, राज्य	राज्य
योगदानहरु			
पेन्सनका लागि छुट्ट्याइएको कामदारको तलबमा	राज्य	राज्य	राज्य
स्थानीय			
करहरु			
नगरपालिकाका कर्मचारीहरुको तलवमा कट्टी हुने कर	संघ	संघ	स्थानीय
शहरी भूमि तथा जग्गा कर	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
घर जग्गाको स्वामित्व हस्तान्तरणमा लाग्ने कर	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
सेवामा लाग्ने कर	संघ	संघ, स्थानीय	स्थानीय
सुधार कर	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
योगदानहरु	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
पेन्सनका लागि छुट्याइएको कामदारको तलबमा	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय

स्रोत : Fernando Rezende, Federal Republic of Brazil in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism : Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची-२२

भारतमा संघीय र राज्य सरकारको बीच जिम्मेवारी बाँडफाँड

संघीय सकारको कार्यसूची	राज्य सकारको कार्यसूची	साभ्का कार्यसूची
भारतको रक्षा	सार्वजनिक सुव्यवस्था (Public order)	फौजदारी कानून (केन्द्रीय सूची र राज्यको सूचीमा परेका विषयसँग सम्बन्धित अपराध बाहेक)
नौसेना, सेना, हवाई सेना र अन्य सशस्त्र बल	प्रहरी	फौजदारी कार्यविधि
सैन्य शिविर वा छाउनी क्षेत्रको सीमांकन, त्यस्ता क्षेत्रको स्थानीय स्वायत्त सरकार, त्यस्ता क्षेत्रहरुभित्रका सैन्य शिविरमा प्राधिकरणको गठन र त्यसको अधिकार र त्यस्ता क्षेत्रहरुमा बसोबास	उच्च अदालतको कर्मचारी व्यवस्था र ती अदालतहरुले लिने शुल्क, दस्तुर आदि	राज्यको सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था कायम गर्न वा समुदायका लागि अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति र सेवा व्यवस्थित गर्ने कार्यसंग सम्बन्धित निवारक नजरबन्द
नौसेना, सैनिक र हवाई सेना सम्बन्धी कार्यहरु	कारागार व्यवस्था र सोसँग सम्बन्धित संस्थाहरु	कैदीहरुलाई एक राज्यवाट अर्को राज्यमा सार्ने (Removal)
हातहतियार, अग्नेयास्त्र, खरखजाना र विष्फोटक पदार्थहरु	स्थानीय सरकारसम्बन्धी	पारिवारिक मामला (विवाह, सम्वन्ध विच्छेद, टुहुरा, धर्मपुत्र/पुत्री, उत्तराधिकारी, संयुक्त परिवार र छुट्टी भिन्न सम्बन्धी कानून आदि)
आणविक ऊर्जा यससंग सम्बन्धित खनिज स्रोतहरु	जन स्वास्थ्य र सरसफाई, अस्पतालहरु र डिस्पेन्सरीहरु	सम्पत्ति हस्तान्तरण
रक्षाको उद्देश्य वा युद्धको तयारीका लागि संसद्ले बनाएको कानूनले तोकेका आवश्यक उद्योगहरु	तीर्थाटनहरु (भारतभन्दा बाहिरका स्थानहरुको तीर्थाटन बाहेक) (Pilgrimages other than pilgrimages to places outside India)	करार
केन्द्रीय गुप्तचर र अनुसन्धान विभाग	अल्कोहोलिक पदार्थ (Intoxiting Liquors) को उत्पादन, निर्माण ढुवानी, खरिद र विक्री	कर्तव्य पालनका सिलशिलामा भएको गल्ती (Actionable wrong)
रक्षा, परराष्ट्र वा भारतको सुरक्षासित सम्बन्धित निवारक नजरबन्द	अशक्त र बेरोजगारलाई राहत	दिवालियापन र टाटपल्टाइ
वैदेशिक सम्वन्ध	चिहान तथा चितागृह सम्बन्धी	ट्रष्ट र ट्रष्टिज् (Trust and trustees)
कूटनैतिक र वाणिज्य प्रतिनिधि	राज्यले नियन्त्रण गर्ने र खर्च व्यहोर्ने पुस्तकालयहरु, संग्रहालयहरु र यस्तै प्रकृतिका संस्थाहरु सम्बन्धी	एड्मिनिष्ट्रेशन जनरल र अफिसियल ट्रष्टिज (Administratio General and Official Trustees)
संयुक्त राष्ट्र संघ	संघीय र साभ्का (concurrent) सूचीमा नपरेका संचारका साधन	सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालत बाहेकका अदालतको न्याय प्रशासन
अन्तर्राष्ट्रिय सभा, सम्मेलन, संघ संस्थामा सहभागिता र तिनको निर्णयको कार्यान्वयन	कृषि वाली रोग	प्रमाण र शपथ
बाह्य मुलुकहरुसंग गरिने सन्धिसंभ्कौता र त्यस्ता सन्धि, संभ्कौता, महासन्धिहरुको	पशुधनको रक्षा, संरक्षण र सुधार र पशुरोगको रोकथाम,	देवानी कार्यविधि

कार्यान्वयन	पशुचिकित्सा तालिम र अभ्यास तथा प्रयोग	
युद्ध र शान्ति	काञ्जी हाउस र जनावरहरुको अनाधिकार प्रवेशको संरक्षण	सर्वोच्च अदालत बाहेकका अदालतको मानहानि
वैदेशिक क्षेत्राधिकार	पानी अर्थात् खानेपानी आपूर्ति, सिंचाई, नहर, जल निकास र तटबन्ध, पानी संकलन र विद्युत् (संघीय सूचीसँग नबाभिने गरी)	डुलुवा र फिरन्ते जातिहरु
नागरिकता र नेचुरलाइजेसन (naturalization)	भूमि अर्थात् (जग्गाधनी र मोही सहित) मालपोत संकलन, कृषि भूमिको स्वामित्व हस्तान्तरण र जग्गा विकास, कृषि ऋण, उपनिवेशन (Colonization)	सनक वा मानसिक असन्तुलन भएका व्यक्तिको उपचार
सुपुर्दगी	Court of wards	जनावर माथिको निर्मम व्यवहारको रोकथाम
राहदानी, प्रवेशाज्ञा (visa) र अध्यागमन	माछापालन	वनजंगल
भारत बाहिर गरिने तीर्थयात्रा	संघीय सूचीसंग नबाभिने गरी खानी र खानीजन्य विकास	जंगली जनावर र चराचुरुङ्गीहरुको संरक्षण
हवाई वा सामुद्रिक अपराध र डकैती	संघीय व्यवस्थापन बाहेकका उद्योगहरु	खाद्य र अन्य वस्तुहरुमा मिसावट
रेलमार्ग	ग्यास	औषधि र विषादि
संसद्ले कानून बनाई राष्ट्रिय राजमार्ग भनी घोषणा गरेका राष्ट्रिय राजमार्ग	राज्य भित्रको व्यापार र वाणिज्य	आर्थिक र सामाजिक योजना
देशभित्रका जलमार्गहरुमा पानीजहाज र नौका संचालन	संघीय क्षेत्राधिकार बाहेकको सामान उत्पादन, आपूर्ति र वितरण	परिवार नियोजन र जनसंख्या नियन्त्रण
ज्वारभाटा प्रवाह क्षेत्रमा पानीजहाज र नौका संचालन	बजार र हाटबजार	व्यापारिक र औद्योगिक एकाधिकारहरु
सामुद्रिक प्रकाशस्तम्भ (Lighthouse)	साहु तथा आसामी, कृषि ऋणग्रस्तताको राहत, कृषि कर्जाबाट उन्मुक्ति	ट्रेड युनियन, औद्यौगिक र मजदूरका विवाद
बन्दरगाह	धर्मशाला, विश्रामगृह र त्यसको हेरचाह (Inns and inn keepers)	सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक बीमा, रोजगारी र बेरोजगारी
बन्दरगाह क्वारेन्टाइन	संघीयसूचीमा परेको बाहेकका कम्पनीको स्थापना, नियमन, विघटन	मजदूर कल्याण र प्रसूति सुविधा
हवाई उड्डयन	संघीय सूचीमा समावेश भएको बाहेकको सिनेमा र मनोरन्जन, खेलकूद	शिक्षा
रेलमार्ग, जलमार्ग, हवाई मार्ग वा राष्ट्रिय जलमार्गमा यान्त्रिक माध्यमबाट चल्ने कुनै साधनद्धारा यात्रु र सामानको ओसार पसार	सट्टाबाजी र जुवा (Betting and gambling)	कानूनी, चिकित्सा र अन्य पेशाहरु
हुलाक, दूरसंचार, प्रसारण र संचारका अन्य साधनहरु	राज्यको स्वामित्वको जमिन र भवन	परोपकारी/सहायता संस्थाहरु र धार्मिक सम्पत्तिहरु र धार्मिक संस्थाहरु
संघीय सम्पत्ति र राजस्व	संसदले बनाएको कानून	एक राज्यबाट अन्य राज्यमा

	अनुसार राज्य विधानसभाको निर्वाचन	फैलिने सरुवा रोग र विषादिको रोकथाम
Courts of wards for the estates of Rulers of Indian States	राज्य विधायन सभाका सदस्य, सभामुख, उपसभामुखको अधिकार, तलब भत्ता	जन्म मृत्यु दर्ता लगायतका घटनाको तथ्यांक
संघीय सरकारको ऋण	विधानसभाको विशेषाधिकार	संसद वा विद्यमान कानूनले प्रमुख बन्दरगाह भनेका बाहेकका बन्दरगाहहरु
मुद्रा, सिक्का निष्कासन र विदेशी विनिमय	राज्यका मन्त्रीहरुको तलब भत्ता	केन्द्रीय सूचीमा परेको बाहेकको पानी जहाज र जलमार्ग र स्थलमार्ग सम्बन्धी
वैदेशिक ऋण	राज्यको लोक सेवा र लोक सेवा आयोग	देहायको व्यापार वाणिज्य, उत्पादन, आपूर्ति र वितरणः १. संघीय सरकार र कानूनले कुनै उद्योगको उत्पादन सार्वजनिक चासोको भनेको वा त्यस्तै प्रकारको आयातित समानलाई पनि सार्वजनिक चासोमा पारेको २. खाद्य वस्तुहरु ३. पशुदाना/आहार ४. कच्चा सुर्ती र सुर्तीको बीउ ५. कच्चा जुट
भारतीय रिजर्भ बैंक	राज्यद्वारा दिइने निवृत्तिभरण	
हुलाक वचत बैंक	राज्यको ऋण	मापडण्ड तोकिएका बाहेकका नापतौल सम्बन्धी
केन्द्र वा राज्य सरकारबाट संचालिन चिट्ठा	Treasure trove	मूल्य नियन्त्रण (Price control)
अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, आयात र निर्यात	भूमि राजस्व (मालपोत निर्धारण, संकलन, जग्गाको अभिलेख आदि)	यान्त्रिक रुपमा चल्ने गाडीहरु र तिनमा कर लगाउने सिद्धान्त सम्बन्धी (Mechanically propelled vehicles including the principle on which taxes on vehicles are to be levied)
अन्तरराज्य व्यापार	कृषि आय कर	कारखाना
सहकारी संस्था बाहेकका बैंकिङ्ग, वीमा र वित्तीय संस्थाहरु लगायतका व्यापार कम्पनीहरुको संस्थापना, नियमन र विघटन	कृषि जग्गाको उत्तराधिकार कायम गर्दाको दस्तुर	ब्वाइलर (Boilers)
कम्पनीको संस्थापना, नियमन, विघटन	कृषि जगाको कर	विद्युत
बैंकिङ्ग	घर जग्गा कर	अखवार, पुस्तक र छापाखाना
विनिमयपत्र, चेकहरु, प्रतिज्ञापत्र र अन्य यस्तै प्रकृतिका कागजातहरु (instruments bills of exchange, cheques, promissory notes and other like instruments)	संसदले दिएको सीमाभित्र रही खानी सम्बन्धी कर	पुरातात्विक स्थल
बीमा	निम्न वस्तुमा लाग्ने अन्तःशुल्क र समीकारक महसुल (क) मदिरा	कानूनले वेवारिस घोषित गरेको सम्पत्तिको व्यवस्थापन (Custody, management

	(ख) अफिम र अन्य मनोद्दीपक पदार्थ	and disposal of property (including agricultural land) declared by law to be evacuee property)
धितोपत्र बजार र फ्यूचर मार्केट (Future markets)	स्थानीय स्तरमा उपभोग वा विक्रीको लागि आउने सामान प्रवेशमा कर	सम्पत्तिको आर्जन र अधिग्रहण
पेटेन्ट, आविष्कार तथा डिजाइन, प्रतिलिपि अधिकार, ट्रेडमार्क, मर्कन्डाइज मार्क (merchandise marks)	विद्युत उपभोग र विक्रीमा कर	स्ट्याम्प ड्युटी (Stamp duties other than duties or fees collected by means of judicial stamps but not including rates of stamp duty)
नापतौलको मापदण्ड निर्धारण	पत्रपत्रिका बाहेकका वस्तुमा विक्री कर	बक्यौता मालपोत र यस्तै अन्य प्राप्त हुनुपर्ने तर उठ्न बाँकी रहेको रकम लगायतका कर र अन्य सार्वजनिक दाबीहरुको प्राप्ति
भारत बाहिर निर्यात हुने वा एक राज्यबाट अर्को राज्यमा निर्यात हुने वस्तुको मापदण्ड निर्धारण	विज्ञापन कर (पत्रपत्रिका, टिभी रेडियोको बाहेक)	संघीय र राज्य सूचीमा उल्लिखित विषयसँग सम्बन्धित कुनै उद्देश्य राखी गरिने खोजविन र तथ्याङ्क
सार्वजनिक हितका उद्योगहरु	सडक वा राज्य भित्रको जलमार्गबाट आएका वस्तु र यात्रुमा लगाइएको करहरु	सर्वोच्च अदालत बाहेकका यो सूचीमा उल्लिखित विषयसंग सम्बन्धित अदालतको क्षेत्राधिकार र अधिकार
तेलखानी, खनिज तेल, पेट्रोलियम र पेट्रोलियम पदार्थको नियमन र विकास	सवारी साधन कर	अदालतले लिने बाहेकको यो सूचीमा उल्लिखित कुनै पनि विषयसंग सम्बन्धित दस्तुर
खानी र खनिजजन्य पदार्थको नियमन र विकास (संसदले तोकेको हदसम्म)	डुङ्गा र जनावरमा कर	
खानी र तेलखानीका श्रमिकको नियमन र सुरक्षा	Tolls	
अन्तरराज्य नदी र नदी उपत्यकाको नियमन र विकास (संसदले तोकेको हदसम्म)	पेशा व्यवसाय, व्यापार र राजगारीमा लगाइएको कर	
राष्ट्रको सीमा बाहिरको पानीमा माछामार्ने काम र माछापालन	Capitation taxes	
संघीय निकायद्वारा हुने नुनको उत्पादन, आपूर्ति र वितरण तथा अन्य निकायबाट हुने नुनको उत्पादन, आपूर्ति र वितरण	सट्टावाजी, जुवा र अन्य बिलासी क्रियाकलापमा लाग्ने कर	
अफिम निर्यातका लागि यसको खेती, उत्पादन, विक्री	स्ट्याम्प ड्युटी (Stamp duty)	
फिल्मको प्रदर्शन स्वीकृति	यो सूचीमा उल्लिखित विषयमा कानून विपरित काम गर्न नदिने सम्बन्धी	
संघीय कर्मचारीहरुको विवाद निरुपण	सर्वोच्च अदालत वाहेकका अन्य अदालतको कार्यक्षेत्र	
भारत सरकारद्वारा पूरा वा आंशिक खर्च व्यहोरिने र राष्ट्रिय महत्वका संस्थाहरु	राज्य सूचीमा उल्लेखित कुनै पनि विषयमा लिइने शुल्क	

बनारस हिन्दु विश्वविद्यालय, अलिगढ मुस्लिम विश्व विद्यालय, दिल्ली विश्वविद्यालय र संसदले राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण ठानेका अन्य संस्थाहरु	समाचार पत्र वाहेकका अन्य वस्तुको अन्तर राज्य व्यापार गर्दाको अवस्थामा लगाइएको खरिद बिक्री कर	
भारत सरकारद्वारा पूरा वा आंशिक खर्च व्यहोरिने वैज्ञानिक र प्राविधिक शैक्षिक संस्था र संसद्ले कानुन बनाई राष्ट्रिय महत्वका भनी उल्लेख गरेका संस्थाहरु	स्थानीय क्षेत्र भित्र हुने उपभोग, प्रयोग र बिक्रीका लागि भित्रिने वस्तुमा लाग्ने कर	
देहायका संघीय निकाय र संस्थाहरुः (अ) पेशागत, व्यावसायिक र प्राविधिक तालिम (प्रहरी अधिकृत तालिम लगायत) (आ) विशेष अध्ययन/अनुसन्धानको प्रवर्द्धन (इ) अपराध रोकथाम वा अनुसन्धानका लागि वैज्ञानिक वा प्राविधिक सहयोग		
उच्च शिक्षा वा अनुसन्धान एवं वैज्ञानिक र प्राविधिक संस्थाहरुको मापदण्डको समन्वय र मापडण्ड निर्धारण सम्बन्धी		
राष्ट्रिय महत्वका प्राचीन र ऐतिहासिक स्थलहरु, अभिलेख र पूरातात्विक स्थलहरु र अवशेषहरु सम्बन्धी		
भारतको सर्भे, भौगर्भिक, वानस्पतिक, जीवशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय सर्भे, हावापानी सम्बन्धी संगठनहरु		
जनगणना		
संघीय सार्वजनिक सेवा (Union Public Service), अखिल भारतीय सेवा (All India Service), संघीय लोक सेवा आयोग		
संघीय निवृत्तिभरण		
संसद, राज्य विधानसभाहरु, राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन र निर्वाचन आयोग		
संसदका सदस्यहरु, राज्य सभाका सभापति, लोक सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको तलव, भत्ता		
प्रत्येक सदन, संसद तथा हरेक सदनका समितिका पदाधिकारीहरुले पाउने अधिकार, उन्मुक्ति र विशेषाधिकार		
राष्ट्रपति र राज्यपालहरुको र महालेखा परीक्षकको तलव र भत्ता र अन्य सेवा सम्बन्धी शर्तहरु		
संघीय र राज्यहरुको लेखापरीक्षण		
सर्वोच्च अदालतको गठन, संगठन, क्षेत्राधिकार र अधिकार सम्बन्धी		
उच्च अदालतको गठन र संगठन तथा क्षेत्राधिकार		
प्रहरी फोर्सको कुनै पदाधिकारीहरुको एक राज्यबाट अर्को राज्यमा सम्बन्धित राज्य सरकारको सहमतिमा क्षेत्राधिकार विस्तार, एक राज्यको प्रहरीको अर्को राज्यमा रहेको रेलवे सेवामा क्षेत्राधिकार विस्तार		
अन्तर-राज्य बसाइसराई र अन्तर-राज्य		

क्वारेन्टाइन		
कृषि आय बाहेकको आय कर		
भंसार		
सुर्ती र अन्य पदार्थमा लाग्ने अन्तःशुल्क, नार्कोटिक औषधिहरु र लागूपदार्थहरु बाहेकका सुर्ती र भारतमा उत्पादित औद्योगिक वस्तु वा उत्पादनमा लगाइएको अन्तःशुल्क		
संस्थागत कर (corporate tax)		
सम्पत्तिको पूँजीगत कर र कम्पनीको पूँजीमा लगाइएको कर		
कृषि प्रयोजनको जमिन वाहेकको अन्य भू-सम्पत्तिमा लगाइएको कर		
कृषिको जग्गा बाहेक सम्पत्तिको उत्तराधिकारमा लगाइएको कर		
रेलवे, सामुद्रिक वा हवाई मार्गबाट जाने सामान वा यात्रुमा लाग्ने सीमाकर, रेल भाडा र रेलमा लाग्ने कर		
स्ट्याम्प दस्तुर वाहेकको धितोपत्र बजारको कारोबारमा लगाइएको कर		
विनिमयपत्र, प्रतिज्ञापत्र, चेक, प्रज्ञापनपत्र, वीमा शुल्क, शेयर, विल अफ ल्याडिङ, डिवेन्चर, प्रोक्सिज र रिसिप्टको स्टयाम्प दस्तुरको दर		
पत्रपत्रिका खरिद विक्री र तिनमा प्रकाशन हुने विज्ञापनमा लाग्ने कर		
खरिद विक्री कर		
सेवा कर		
यो सूचीमा उल्लिखित कुनै पनि विषयसंग सम्बन्धित कानूनको उल्लंघन		
यो सूचीमा उल्लिखित कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित सोधपुछ, सर्वेक्षण र तथ्यांक		
सर्वोच्च अदालत बाहेक यो सूचीमा उल्लिखित विषयसंग सम्बन्धित सबै अदालतको अधिकार र कार्य क्षेत्र		
यो सूचीमा उल्लिखित विषयका लिने दस्तुर (अदालतले लिने बाहेक)		
राज्य सरकारको सूचीमा नपरेका कर र सहवर्ती सम्बन्धी विषयवस्तु (कर सहित)		

स्रोतः *भारतको संविधान, १९५० (हिन्दी र अंग्रेजी संस्करण)*

अनुसुची-२३

दक्षिण अफ्रिकी गणतन्त्र - सरकारका विभिन्न तह बीच विधायिकी दायित्व र सार्वजनिक सेवाको वास्तविक प्रदायनको बाँडफाँड

सार्वजनिक सेवा	विधायिकी दायित्व (कानूनी)	सेवाको वास्तविक प्रदायन (यथार्थ)
रैथाने वनको प्रशासन	राष्ट्रिय/प्रान्तीय	प्रान्तीय/स्थानीय
सामाजिक सुरक्षा र कल्याण	राष्ट्रिय/ प्रान्तीय	राष्ट्रिय/ प्रान्तीय
कृषि	राष्ट्रिय/ प्रान्तीय	प्रान्तीय
स्वास्थ्य	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय/ प्रान्तीय/स्थानीय
कारागार सेवा	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
रक्षा	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
न्याय तथा संवैधानिक विकास	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
सुरक्षा	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
जल तथा जंगल	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
व्यापार र उद्योग	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
यातायात	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
खानी तथा इन्धन	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
परराष्ट्र सम्बन्ध	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
गृह	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
सवारी इजाजत	राष्ट्रिय/प्रान्तीय	प्रान्तीय
एम्बुलेन्स	प्रान्तीय	स्थानीय
शिक्षा	राष्ट्रिय/प्रान्तीय	राष्ट्रिय/प्रान्तीय
राष्ट्रिय पुस्तकालय बाहेकका पुस्तकालयहरु	प्रान्तीय	स्थानीय
मदिरा इजाजत पत्र	प्रान्तीय	राष्ट्रिय
राष्ट्रिय संग्रहालय बाहेकका सग्रहालयहरु	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
प्रान्तीय योजना	प्रान्तीय	प्रान्तीय
प्रान्तीय मनोरन्जन र यस सम्बन्धी सुविधाहरु	प्रान्तीय	प्रान्तीय
प्रान्तीय खेलकूद	प्रान्तीय	प्रान्तीय
प्रान्तीय सडक र ट्राफिक	प्रान्त	प्रान्त
पशुसेवा (पशुसेवाको पेशाको नियमन बाहेक)	प्रान्त	प्रान्त
हावाको प्रदूषण	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
भवनको नियमन	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय
बाल स्याहार केन्द्र	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
बिजुली र ग्यास रेटिकुलेसन	स्थानीय	स्थानीय
अग्नि नियन्त्रण	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय पर्यटन	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय विमानस्थल	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
नगर योजना	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
नगर स्वास्थ्य सेवा	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
नगर स्तरीय सार्वजनिक यातायात	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
नयाँ थप गरिएका क्षेत्रमा आंधिवेरीको पानीको व्यवस्थापन	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
खानेपानी तथा सरसफाई (खानेपानी आपूर्ति व्यवस्था तथा घरेलु फोहोरको निष्कासन)	राष्ट्रिय/प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
समुद्री किनार र मनोरन्जन सुविधा	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
बिलबोर्ड र सार्वजनिक क्षेत्रमा विज्ञापन	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय

प्रदर्शनी		
चिहानघर, अन्त्येष्टि र चितागृह	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय उद्यान तथा मनोरन्जन	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
स्थानीय सडक	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
सडक बत्ती	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
ट्राफिक र पार्किङ्ग	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय
फोहोर निष्कासन र व्यवस्थापन	प्रान्तीय/स्थानीय	स्थानीय

स्रोत : B. Khumalo and R. Mokate, Republic of South Africa in Anwar Shah (ed) The Practice of Fiscal Federalism : Comparative Perspective, Forum of Federations, 2006, Canada.

अनुसूची-२४
दक्षिण अफ्रिकी गणतन्त्र - सरकारका विभिन्न तह बीच कर अधिकारको बाँडफाँड

	निर्धारणको अधिकार		संकलन र प्रशासन
	आधार	दर	
संघ			
प्रत्यक्ष करहरू			
१. आय,नाफा तथा पूँजीगत लाभ कर २ पेरोल कर ३. सम्पत्ति कर	प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष करहरु १९९६ को संविधान अनुसार बाँडफाँड भएका ।	शत प्रतिशत संघीय सरकारद्वारा	दक्षिण अफ्रिकी राजस्व सेवा (SARS) द्वारा कर संकलन गरिने ।
अप्रत्यक्ष करहरू			
१. मूल्य अभिवृद्धि कर २. अन्तःशुल्क ३. अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा कारोवारमा कर		शतप्रतिशत केन्द्रीय सरकारद्वारा	
अन्य राजस्व			
१. स्ट्याम्प महसुल			
राज्य वा प्रान्त			
कर राजस्व			
१. क्यासिनो कर २. घोडादौड कर ३. मदिरा अनुमतिपत्र ४. सवारी साधन अनुमतिपत्र	१९९६ को संविधानको धारा २८८ अनुरुप करका आधार तय गरिने	लगाइने करका दरहरु सम्बन्धित विभाग/ प्रान्तीय वित्त विभागद्वारा पुनरावलोकन गरी स्वीकृतिको लागि अर्थ मन्त्री समक्ष पेश गरिने	प्रान्तीय वित्त विभागको समन्वयमा सम्वन्धित विषयगत विभागहरु
गैर कर राजस्व			
१. गैर -पूँजीगत वस्तुको विक्री २. हस्तान्तरणवाट प्राप्त आय ३. दण्ड जरिवाना तथा जफत ४. व्याज आय ५. पूँजीगत वस्तु विक्री ६. अन्य वित्तीय कारोवारहरु	गैर कर राजस्व लगाइने दर तथा मूल्यहरु पूर्ण रुपमा प्रान्तीय अधिकारीहरुद्वारा निर्धारण गरिने		
स्थानीय			
राजस्व			
१. क्षेत्रीय लेभीहरु २. सम्पत्ति दरहरु (property rates) ३. उपभोक्ता महसुलहरु (विद्युत्, पानी तथा फोहर व्यवस्थापन सेवा) ४. अनुदान तथा सहयोग	१९९६ को संविधानको धारा २२९ को व्यवस्था अनुसार नगरपालिकालाई प्राप्त वित्तीय शक्ति तथा कार्यहरु अनुरुप निर्धारण हुने	अनुदान तथा सहयोग (अन्तर सरकारी हस्तान्तरण) र राष्ट्रिय स्तरमा उठाइएको राजस्व वितरण वाहेक अन्य कर स्रोतका दरहरु शतप्रतिशत स्थानीय सरकारद्वारा निर्धारण गरिने । यद्यपि निश्चित अवस्थामा सम्पत्ति करको दरको निर्धारण सम्पत्ति कर ऐन, २००४ अनुरुप निर्धारण गरिने	

स्रोत : B. Khumalo and R. Mokate Republic of South Africa, in Anwar Shah (ed) The Perspective of FiscalFederalism : Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची-२५
संघीय गणतन्त्र नाइजेरिया - विभिन्न तहका सरकारवीच विधायिकी दायित्व र वास्तविक प्रदायनको बाँडफाँड

सार्वजनिक सेवा	विधायिकी दायित्व (कानूनी)	सेवाको वास्तविक प्रदायन यथार्थ (व्यावहारिक)
शिक्षा (विश्वविद्यालय र माध्यमिक)	संघ	संघ र राज्य
शिक्षा (प्राथमिक)	संघ/राज्य	स्थानीय
स्वास्थ्य	संघ/राज्य/स्थानीय	संघ, राज्य र स्थानीय
रक्षा	संघ/	संघ
कानून व्यवस्था	संघ/ राज्य	संघ
अग्नी नियन्त्रण	संघ र राज्य	राज्य

स्रोत : Akpan H Ekpo, Federal Republic of Nigeria in Anwar Shah(ed.) The Practice of Fiscal Federalism : Comparative Perspective Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची-२६

नाइजेरिया - विभिन्न तहका सरकारवीच कर अधिकारको बाँडफाँड

संघ	आधार	दर	कर संकलन र प्रशासन
आयात महसुल	संघ	संघ	संघ
संस्थागत आयकर	संघ	संघ	संघ/राज्य
कम्पनीको स्रोतमा कट्टी हुने कर	संघ	संघ	संघ/राज्य
पेट्रोलियम नाफा कर	संघ	संघ	संघ
पूँजीगत लाभ कर	संघ	संघ	संघ
खानी रेन्ट (Rent) र सलामी	संघ	संघ	संघ
स्ट्याम्प महसुल	संघ	संघ	संघ/राज्य
मूल्य अभिवृद्धि कर	संघ	संघ	संघ
शिक्षा कर	संघ	संघ	संघ
व्यक्तिगत आयकर (सेना, प्रहरी, अवुजाको बासिन्दा, परराष्ट्र मन्त्रालयका कर्मचारी र गैर बासिन्दा बाहेक)	संघ	संघ	संघ/राज्य
मनोरन्जन	राज्य	राज्य	राज्य
सडक कर (सवारी साधन कर र सवारी चालक इजाजत)	राज्य	राज्य	राज्य
पूल, बाजी, चिठ्ठा कर	राज्य	राज्य	राज्य
जग्गा दर्ता	राज्य	राज्य	राज्य
सर्वेक्षण शुल्क	संघ	संघ	राज्य
विकास शुल्क	राज्य	राज्य	राज्य
सम्पत्ति कर	राज्य/संघ	राज्य	राज्य/संघ
बजार र वाणिज्य इजाजत तथा शुल्क	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
सवारी साधन पार्किङ्ग शुल्क	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
विवाह, जन्म र मृत्यु	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
रजिष्ट्रेशन दस्तुर	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
साइकल, ट्रक, क्यानोई र ह्वील ब्यारो दस्तुर	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
सार्वजनिक सवारी साधन, ढल निकास र फोहोर मैला शुल्क	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय
साइनवोर्ड र विज्ञापन अनुमति शुल्क	स्थानीय	स्थानीय	स्थानीय

स्रोतः Akpan H Ekpo, Federal Republic of Nigeria in Anwar Shah (ed.) The Practice of Fiscal Federalism : Comparative Perspective, Forum of Federations, Canada, 2006.

अनुसूची -२७

नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ मा रहेका प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी अंशहरू

प्रस्तावना

"लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक-सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै"

भाग ३

धारा १६ वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ ।

धारा १९ सम्पत्तिको हक

(१) प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ ।

(२) सार्वजनिक हितको लागि बाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर अरु कुनै प्रकारको कुनै अधिकारको सिर्जना गर्ने छैन ।
तर अवैध ढङ्गले आर्जन गरेको सम्पत्तिको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।

(३) वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ ।

भाग ४

धारा ३३ राज्यको दायित्व

(ङ) सामन्तवादका सबै स्वरूपहरूको अन्त्य गर्ने आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणको न्यूनतम साझा कार्यक्रम तय गरी लागू गर्ने,

(च) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,

(छ) राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधनस्रोतको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने नीति अनुसरण गर्ने,

(ट) देशको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण एवं न्यायका साथै देशलाई छिटो समुन्नत र आर्थिक रूपले समृद्धशाली बनाउन एक साझा विकास अवधारणा निर्माण गर्ने,

(ठ) श्रमिकका पेशागत अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै उद्योगधन्दा, व्यापार, निर्यात प्रवर्धन आदिका लागि लगानी बृद्धि गरी रोजगारी एवं आय आर्जका अवसरहरूको व्यापक बृद्धि गर्ने नीति अनुसरण गर्ने,

(ण) मुलुकमा विद्यमान जलस्रोत लगायत प्राकृतिक स्रोत साधनको राष्ट्र हितमा प्रयोग गर्ने,

धारा ३४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरु

(४) देशमा उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धिको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ग, उत्पत्ति वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवं सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर एवं उन्नतिशील गराउनु राज्यको मूलभूत आर्थिक उद्देश्य हुनेछ ।

(५) सबै किसिमको आर्थिक एवं सामाजिक असमानता हटाई बिभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायका बीच सामन्जस्य स्थापना गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्नु राज्यको सामाजिक उद्देश्य हुनेछ ।

धारा ३५ राज्यका नीतिहरू:

(१) देशको सन्तुलित विकासका लागि आर्थिक लगानीको न्यायोचित वितरण गरी सबै क्षेत्रका जनताको शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, आवास र रोजगारी जस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर बृद्धि गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

(२) सरकारी, सहकारिता र निजी क्षेत्रको माध्यमबाट मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

(४) राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाको परिचालन गर्दा स्थानीय समुदायलांई प्राथमिकता दिइने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

(५) राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ। जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकास सम्बन्धी क्रियाकलापहरूद्वारा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरण तथा दुर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षणमा राज्यले प्राथमिकता दिनेछ।

(६) राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्नेछ।

(७) देशको मुख्य सामाजिक आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रमशक्तिलाई रोजगार उपलब्ध गराई काम पाउने अधिकार सुनिश्चित गरी उनीहरूको हक र हितको संरक्षण गर्दै उद्यमको व्यवस्थापनमा सहभागिता बढाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

(१२) राष्ट्रिय विकासको लागि स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिई देशमा वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

(१४) राज्यले महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ।

(१५) मुक्त कमैयाको संख्या यकिन गरी उनीहरूको बसोबासको लागि आधारभूत भूमि र रोजगारीको व्यवस्था गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

भाग ८

व्यवस्थापन कार्यविधि

धारा ८४ विधेयक प्रस्तुत गर्न सक्ने

(२) अर्थ विधेयक तथा नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी लगायत सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ।

(३) "अर्थ विधेयक" भन्नाले देहायका उल्लिखित सबै वा कुनै विषयसित सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई जनाउनेछ:

(क) कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छूट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय,

(ख) सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषबाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्ने वा विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय,

(ग) नेपाल सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा नेपाल सरकारले दिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने विषय,

(घ) सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा नेपाल सरकारको लेखाको लेखापरीक्षण गर्ने विषय, वा

(ङ) खण्ड (क) देखि खण्ड (घ) सम्मका विषयहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका प्रासङ्गिक विषयहरू,

तर कुनै अनुमतिपत्र दस्तुर, निवेदन दस्तुर, नवीकरण दस्तुर जस्ता शुल्क, दस्तुर लगाउने वा कुनै जरिवाना वा कैद हुने व्यवस्था वा स्थानीय निकायले लगाउने कुनै कर, दस्तुर वा शुल्क भएको कारणले मात्र कुनै विधेयक अर्थ विधेयक मानिने छैन।

(४) कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो वा होइन भन्ने प्रश्न उठेमा व्यवस्थापिका-संसदको सभामुखको निर्णय अन्तिम हुनेछ।

भाग ९

धारा ८९ कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने:

(१) कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन।

(२) कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारद्वारा कुनै ऋण लिइने र जमानत दिइने छैन।

धारा ९० सञ्चित कोष

गुठी रकम बाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जाहरू र ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन तथा नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई सञ्चित कोष भनिनेछ ।

तर निजी गुठी बाहेकको अन्य गुठीको रकमको हकमा कानून बनाई नियमित गरिनेछ ।

धारा ९१ सञ्चित कोष वा सरकारी कोषबाट व्यय

देहायका रकमबाहेक सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषबाट कुनै रकम झिक्न सकिने छैन ।

(क) सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम,

(ख) विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम,

(ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेका अवस्थामा पेस्कीको रूपमा ऐनद्वारा खर्च हुने रकम, वा

(घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च ऐनद्वारा व्यय हुने रकम ।

धारा ९२ सञ्चित कोषमाथि व्ययभार

देहायका विषयसँग सम्बन्धित खर्चहरू सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछन् :-

(क) राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक र सुविधाको रकम,

(क१) सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा अन्य न्यायाधीशहरूलाई दिइने पारिश्रमिक, सुविधा र निवृत्तिभरणको रकम,

(ख) निम्नलिखित पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकमहरू:-

१ व्यवस्थापिका-संसदका सभामुख र उपसभामुख,

२. संविधानसभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष,

३. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रमुख आयुक्त र आयुक्तहरू,

४. महालेखापरीक्षक,

५. लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू,

६. प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरू, र

७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू ।

(ग) सर्वोच्च अदालत, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखापरीक्षक, लोकसेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्बन्धी प्रशासनिक ययभार ।

(घ) नेपाल सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार,

(ङ) नेपाल सरकारको विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आज्ञप्ति अनुसार तिर्नु पर्ने रकम, र

(च) कानूनले सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी निर्धारित गरेको रकम ।

धारा ९३ राजस्व र व्ययको अनुमान

(१) अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका-संसद समक्ष देहायका कुराहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्नुपर्नेछ:-

(क) राजस्वको अनुमान,

(ख) सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू, र

(ग) विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र सो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि पेश गर्नु पर्नेछ ।

धारा ९४ विनियोजन ऐन

विनियोजन ऐन अनुसार व्यय हुने आवश्यक रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

धारा ९५ पूरक अनुमान

(१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा अर्थमन्त्रीबाट व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पूरक अनुमान पेश गरिनेछ:-

(क) चालु आर्थिक वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनद्वारा कुनै सेवाको लागि खर्च गर्न अख्तियारी दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षका निमित्त विनियोजन ऐनले अख्तियार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा

(ख) त्यस आर्थिक वर्षमा कुनै विनियोजन ऐनद्वारा अख्तियारी दिएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।

(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

धारा ९६ पेश्की खर्च

(१) यस भागमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश अगावै पेस्कीका रूपमा ऐनद्वारा खर्च गर्न सकिनेछ ।
(२) धारा ९३ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार राजस्व र व्ययको अनुमान पेश नगरिएसम्म पेस्की खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिनेछैन र पेस्कीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको तृतीयांशभन्दा बढी हुनेछैन ।
(३) पेस्की खर्च ऐन अनुसार खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।

धारा ९६क राजस्व र व्यय सम्बन्धी विशेष व्यवस्था

(१) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि चालू आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्ममा आगामी आर्थिक वर्षको लागि राजस्व र व्ययको अनुमान व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश हुन नसक्ने विशेष परिस्थिति उत्पन्न भएमा चालू आर्थिक वर्षको आर्थिक ऐन बमोजिम राजस्व सङ्कलन गर्न सकिनेछ ।
(२) उपधारा (१) बमोजिमको परिस्थिति उत्पन्न भएमा अर्थमन्त्रीले त्यसको कारण खुलाई चालू आर्थिक वर्षको कुल व्ययको एक तृतीयांशमा नबढ्ने गरी आगामी आर्थिक वर्षको लागि खर्च गर्ने अधिकारको विधेयक व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।
(३) उपधारा (२) बमोजिम खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।
(४) यस संविधानमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि उपधारा (२) बमोजिम व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश भएको विधेयक सो विधेयक पेश भएको दिनमा नै छलफल प्रारम्भ गरी पारित गर्न सकिनेछ ।

धारा ९७ उधारो खर्च

यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा वाह्य आक्रमणको आशंका वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले गर्दा स्थानीय वा राष्ट्रव्यापी संकटको अवस्था सृजना भएमा धारा ९३ अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा अर्थमन्त्रीले व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।

धारा ९८ आकस्मिक कोष

ऐनद्वारा आकस्मिक कोषका नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र त्यस्तो कोषमा समय समयमा ऐनद्वारा निर्धारण भए अनुसारको रकम जम्मा गरिनेछ । सो कोष नेपाल सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ । नेपाल सरकारले सो कोषबाट आकस्मिक कार्यको लागि खर्च गर्न सक्नेछ । त्यस्तो खर्चको रकम ऐनद्वारा यथाशीघ्र सोधभर्ना गरिनेछ ।

धारा ९९ आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन

ऐनद्वारा विनियोजित एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकम सार्ने र आर्थिक कार्यविधिसम्बन्धी अन्य कुराहरू ऐनद्वारा व्यवस्थित
हुनेछ ।

भाग १२
महालेखापरीक्षक
धारा १२२ महालेखापरीक्षक

(१) नेपालमा एक महालेखापरीक्षक हुनेछ ।
(२) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा महालेखापरीक्षकको नियुक्ति गर्नेछ ।
(३) उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको अधीनमा रही महालेखापरीक्षकको पदावधि नियुक्तिको मितिले छ वर्षको हुनेछ ।

तर

(क) सो पदावधि पूरा हुनु अगावै महालेखापरीक्षकको उमेर पैंसठ्ठी वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने छैन ।
(ख) महालेखापरीक्षकलाई सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह समान आधारमा र समान तरिकाले सो पदबाट हटाउन सकिनेछ ।

(४) देहायका अवस्थामा महालेखापरीक्षकको पद रिक्त भएको मानिनेछ :
(क) निजले राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,
(ख) उपधारा (३) बमोजिम निजको पदावधि पूरा भएमा वा निज आफ्नो पदमा नरहेमा,
(ग) निजको मृत्यु भएमा ।
(५) देहाय बमोजिमको योग्यता नभई कुनै व्यक्ति महालेखापरीक्षकको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने छैनः-

(क) नेपाल सरकारद्वारा मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट व्यवस्थापन, वाणिज्यशास्त्र वा लेखामा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी वा चार्टर्ड एकाउन्टेन्सी परीक्षा उत्तीर्ण गरी नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीमा काम गरेको वा लेखापरीक्षण सम्बन्धी काममा कम्तीमा बीस वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुँदाका बखत कुनै राजनैतिक दलको सदस्य नरहेको,

(ग) पैंतालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र

(घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

(६) महालेखापरीक्षकको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् । महालेखापरीक्षक आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन् ।

(७) महालेखापरीक्षक भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निमित्त ग्राह्य हुने छैन ।
तर कुनै राजनैतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानबिन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुर्‍याएको मानिने छैन ।

धारा १२३ महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार

(१) सर्वोच्च अदालत, व्यवस्थापिका-संसद, संविधानसभा, अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखापरीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा अन्य संवैधानिक निकायको कार्यालय र नेपाली सेना एवं सशस्त्र प्रहरी वा नेपाल प्रहरी लगायतका सबै सरकारी कार्यालय र अदालतको लेखा कानूनद्वारा निर्धारित तरिका बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ ।

(२) पचास प्रतिशतभन्दा बढी शेयर वा जायजेथामा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको सङ्गठित संस्थाको लेखापरीक्षणको लागि लेखापरीक्षक नियुक्त गर्दा महालेखापरीक्षकसँग परामर्श गरिनेछ । त्यस्तो सङ्गठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको सम्बन्धमा महालेखापरीक्षकले आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(३) महालेखापरीक्षकलाई उपधारा (१) बमोजिमको कामको लागि लेखा सम्बन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुनेछ । सो अनुसार महालेखापरीक्षक वा त्यसका कुनै कर्मचारीले माग गरेको जुनसुकै कागजपत्र तथा जानकारी उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको कर्तव्य हुनेछ ।

(४) उपधारा (१) मा उल्लेख भएका कार्यालयहरूको लेखाका अतिरिक्त अन्य कुनै कार्यालय वा संस्थाको महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्नु पर्ने गरी कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

धारा १२४ वार्षिक प्रतिवेदन

(१) महालेखापरीक्षकले आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री मार्फत त्यस्तो प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महालेखापरीक्षकबाट वर्षभरीमा लेखापरीक्षण गरेका निकायको विवरण, लेखापरीक्षणबाट देखिएको बेरुजुको स्थिति, बेरुजु फछ्र्यौट गर्न गरेको प्रयास र बेरुजु फछ्र्यौटका सम्बन्धमा प्राप्त उपलब्धि तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धमा भविष्यमा गर्नु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

भाग २२

धारा १५६ सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन

(१) नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम कानून बनाउँदा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका विषयका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका-संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिनेछ :

(क) शान्ति र मैत्री,

(ख) सुरक्षा एवं सामरिक सम्बन्ध,

(ग) नेपाल राज्यको सीमाना, र

(घ) प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड ।

तर खण्ड (क) र (घ) मा उल्लिखित विषयका सन्धि वा सम्झौता मध्ये राष्ट्रलाई व्यापक, गम्भीर वा दीर्घकालीन असर नपर्ने साधारण प्रकृतिका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको साधारण बहुमतबाट हुन सक्नेछ ।

(३) यो संविधान प्रारम्भ भएपछि हुने कुनै सन्धि वा सम्झौता यस धारा बमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन नभएसम्म नेपाल सरकार वा नेपाल राज्यको हकमा लागू भएको मानिने छैन ।

(४) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल राज्यको प्रादेशिक अखण्डतामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै सन्धि वा सम्झौता गरिने छैन ।

भाग २३

धारा १५७ जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय गर्न सकिने

(१) यस संविधानमा अन्यत्र व्यवस्था भएकोमा बाहेक राष्ट्रिय महत्वको कुनै विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय गर्न आवश्यक छ भनी संविधानसभाले तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई सदस्यको बहुमतबाट निर्णय गरेमा त्यस्तो विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय लिन सकिनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको प्रक्रियाबाट निर्णय लिइने कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

धारा १५९ सम्पत्ति ट्रष्ट बनाई राखिने

(१) तत्कालीन राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य र निजहरूका परिबारको सम्पत्ति नेपाल सरकार मातहत ल्याई ट्रष्ट बनाएर राष्ट्रहितमा प्रयोग गरिनेछ ।

(२) तत्कालीन राजाका हैसियतले ज्ञानेन्द्र शाहलाई प्राप्त भएका सबै सम्पत्तिहरू (जस्तै विभिन्न स्थानका दरवारहरू, वन तथा निकुञ्जहरू, ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरू आदि) राष्ट्रियकरण गरिनेछ ।

स्रोत : नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ (छैटौं संशोधन समेत)

अनुसूची-२८

विकास क्षेत्र अनुसार वन क्षेत्रको विवरण

विकास क्षेत्र	वन क्षेत्र (हेक्टर)	वुट्यान क्षेत्र (हेक्टर)	जम्मा (हेक्टर)
सुदूर पश्चिमाञ्चल	६८६४००	२६३९००	९५१३००
मध्य पश्चिमाञ्चल	११९२४००	४४२०००	१६३४४००
पश्चिमाञ्चल	७३४३००	२५६९००	९९१२००
मध्यमाञ्चल	९१८६००	२३३८००	११५२४००
पूर्वाञ्चल	७३६१००	३६२६००	१०५८७००
जम्मा	**४२,६८,८००**	**१५,५९,२००**	**५८,२८,०००**

स्रोतः Forest Resources of Nepal , 1999; FAO, FRA 2000

अनुसूची-२९
संरक्षण क्षेत्र संजालले ओगटेको क्षेत्रफल र तिनको स्थापना वर्ष

सि.नं.	संरक्षित क्षेत्रको नाम	स्थापना वर्ष	क्षेत्रफल वर्ग कि.मि.
१	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९७३	९३२
२	लाङटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९७६	१,७१०
३	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९७६	१०६
४	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९७६	११४८
५	शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९८४	३५५५
६	खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९८४	२२५
७	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९८८	९६८
८	मकालु-वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९१	१५००
९	शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज	२००२	१५९
	कूल क्षेत्रफल		**१०,३०३**
१०	शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष	१९७६	३०५
११	कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष	१९७६	१७५
१२	पर्सा वन्यजन्तु आरक्ष	१९८४	४९९
१३	ढोरपाटन शिकार आरक्ष	१९८७	१३२५
	क्षेत्रफल		**२,३०४**
१४	अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र	१९९२	७६२९
१५	कन्चनजङ्गा संरक्षण क्षेत्र	१९९७	२०३५
१६	मनास्लु संरक्षण क्षेत्र	१९९८	१६६३
१७	कृष्णसार संरक्षण क्षेत्र, खैरापुर	२००९	१५.९५
	कूल क्षेत्रफल		**११,३४२.९५**
	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	१९९६	७५०
	लाङ्गटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	१९९८	४२०
	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	२००६	१९८
	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	२००२	२७५
	शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	१९९८	१३४९
	खप्तड राष्ट्रिष्य निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	२००६	२१६
	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	१९९६	३२७
	मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र	१९९९	८३०
	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष मध्यवर्ती क्षेत्र	२००४	१७३
	शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष मध्यवर्ती क्षेत्र	२००४	२४३.५
	पर्सा वन्यजन्तु आरक्ष मध्यवर्ती क्षेत्र	२००५	२९८.२
	मध्यवर्ती क्षेत्रहरुको कूल क्षेत्रफल		**५,०७९.७**
	संरक्षण क्षेत्र संजालको कूल क्षेत्रफल		**२९,०२९.७**
	नेपालको कूल क्षेत्रफलको प्रतिशत		**१९.७**

Source: DNPWC, 2009

अनुसूची-३०

संरक्षित क्षेत्रको आम्दानी विवरण

आ. व.	आम्दानी रु. हजारमा
२०५७।५८	१३,४०९९
२०५८।५९	७,११८४
२०५९।६०	६,०८१४
२०६०।६१	७,८४७१
२०६१।६२	५,५७५३
२०६२।६३	६,४५८२
२०६३।६४	९,४५५७
२०६४।६५	११,७८९९

Source: DNPWC, 2008

अनुसूची-३१

वनक्षेत्रको आम्दानीको विवरण

रु. हजारमा

आ. व.	काठ दाउरा	प्रतिशत	जडिवुटी	प्रतिशत	जम्मा
२०५७।५८	४१६०२३	९६	१६०८३	४	४३,२१०६
२०५८।५९	३५८५७०	८४	६३३०७	१६	४२,१८७७
२०५९।६०	४३७३८६	८७	६७३७७	१३	५०,४७६३
२०६०।६१	४५०५८७	९१	४२२३५	९	४९,२८२२
२०६१।६२	३१४१२०	८०	७७८४१	२०	३९,१९६०
२०६२।६३	२४७०७२	८५	४४२१३	१५	२९,१२८५
२०६३।६४	३२६०६३	८६	५४१०५	१४	३८,०१६८

Source: CBS, 2007

अनुसूची-३२

समुदायमा आधारित वनको वर्तमान स्थिति

वन व्यवस्थापन	क्षेत्रफल (हे.)	उपभोक्ता समूह (संख्या)	घरधुरी
सामुदायिक वन*	१२,२९,६६९	१४,४३९	१६,५९,७७५
कबुलियती वन**	२१,६९१	४,०६९	३४,७१७
साझेदारी वन**	६,६७०	-	-
निजी वन९९	२,३३३	-	२,४०२

Source: *Department of Forests, CFUG Database Records available in MIS June 09 2009
**Department of Forests, a brief introduction, June 2009

अनुसूची-३३

नेपाल भित्र प्रशोधन गरी निकासी गर्न सकिने जडिबुटी

सि.नं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम
१	जटामसी	Nardostachys grandiflora
२	सर्पगन्धा	Rauvolfia serpentine
३.	सुगन्धकोकिला	Cinnamomum glaucescens
४.	सुगन्धवाल	Valeriana wallichii
५.	झ्याउ	Lichen spp.
६.	तालिसपत्र	Abies spectabilis
७.	लोठ सल्ला	*Taxus wallichiana*

स्रोत : नेपाल राजपत्र, २०६० मंसिर १

अनुसूची-३४

नेपालमा पाइने वन्यजन्तुहरू

क्र.सं.	किसिम	संख्या		प्रतिशत
		विश्व	नेपाल	
१	स्तनधारी	४,६७५	१८५	३.९६
२	चरा	९७९९	८७४	८.९
३.	उभयचर	४७८०	११८	२.४७
४.	सरिसृप	७८७०	७८	.९९
५	माछा	१००००	१८७	१.८७
६	पुतली	१७५००	६५१	३.७२

Source: Nepal Biodiversity Resource Book, 2007

अनुसूची-३५

रामसार सूचीमा सूचीकृत नेपालका सिमसार क्षेत्रहरू

क्र.सं.	नाम	स्थान	सूचीकृत मिति	क्षेत्रफल हे.	रामसार साइट नं.
१	कोशी टप्पु	सुनसरी	१७ डिसेम्वर १९८७	१७,५००	३८०
२	वीसहजारी र सम्वद्ध तालहरु	चितवन	१३ जुलाइ २००३	३,२००	१११३
३.	घोडाघोडी ताल	दाङ	"	२,५६३	१११४
४.	जगदीशपुर ताल		"	२२५	१११५
५	ग्योक्यो र सम्वद्ध तालहरु		२३ सेप्टेम्वर २००६	७,७७०	१६९२
६	गोसाइकुण्ड र सम्वद्ध तालहरु	रसुवा	"	१,०३०	१६९३
७	फोक्सुण्डो ताल		"	४९४	१६९४
८	रारा ताल	मुगु	"	१,५८३	१६९५
९	माइपोखरी	इलाम	२८ अक्टोवर २००८	९०	

Source: DNPWC, 2009

अनुसूची-३६

नेपालको भूमि सम्बन्धी तथ्याङ्क

क्र.सं.	विवरण	क्षेत्रफल	प्रतिशत
१.	खेतीयोग्य भूमि	३०,९०,७८०	२१
२.	खेती नभएको क्षेत्र	१०,३०,३९०	७
३	वन क्षेत्र	४२,६८,२००	२९
४.	झाडी क्षेत्र	१५,६०,११०	१०.६
५	चरन क्षेत्र	१७,६६,१६०	१२
६.	पानी	३८२,६६०	२.६
७	अन्य (हिउँ, चट्टान)	२६,१९,८००	१७.८
	जम्मा	१,४७,१८,१००	१००

Source: Development Profile of Nepal 2008

अनुसूची-३७

वन स्रोतको आर्थिक अधिकार र बाँडफाँडको स्थिति

		व्यक्ति ⁄ संस्था	उपभोक्ता तह	जि.वि.स. तह	केन्द्र तह
१	सामुदायिक वन	–	१००%	–	–
१.१	सामुदायिक वन (साल, खयर बिक्री)	–	८५%	–	१५%
२	साझेदारी वन	–	–	२५%*	७५%
३	सरकारद्वारा व्यवस्थित वन	–	–	–	१००%
४	संरक्षित क्षेत्र	–	५०%	–	५०%
५.१	कबुलियती वन (निरपेक्ष गरीबी)	–	१००%	–	–
५.२	कबुलियती वन (व्यक्ति ⁄ संस्था)	१००%	–	–	–**
६.	निजी वन	१००%	–	–	–***

* यो २५ प्रतिशत भित्र साझेदारी समूह, सम्बन्धित गा.वि.स. ⁄ न.पा.समेत पर्दछन् ।

** व्यक्ति वा संस्थाले प्राप्त गर्ने कबुलियती वन बापत वर्षेनी तोकिएको शुल्क केन्द्रलाई बुझाउनुपर्छ ।

*** निजी वनको हकमा वाहिर बिक्री गर्दा बिक्री कर र मू.अ. कर लाग्ने ।

Source: Concept paper submitted by MFSC, Forest Regulations 1995

अनुसूची-३८

जग्गाको हदवन्दी सम्बन्धी विवरण

क.सं.	भौगोलिक क्षेत्र	खेती	घरवारी	जम्मा
१	तराई र भित्री मधेश	१० विगाहा	१ विगाहा	११ विगाहा
२	काठमाडौं उपत्यका	२५ रोपनी	५ रोपनी	३० रोपनी
३	अन्य पहाडी क्षेत्र	७० रोपनी	५ रोपनी	७५ रोपनी

श्रोत :- भूमि सम्वन्धी ऐन २०२१ (पाँचौं संशोधन सहित)

अनुसूची-३९

घरजग्गा रजिष्ट्रेशनमा लाग्ने राजस्व विभाजन

सि.नं	रजिष्ट्रेशन थैली	जि.वि.स.मा जाने प्रतिशत
१	रु. ५० लाखसम्म	९०%
२	रु. १ करोडसम्म	६०%
३	रु. २ करोडसम्म	३०%
४	रु. ३ करोडसम्म	२०%
५	रु. ५ करोडसम्म	१५ %
६	रु. १० करोडसम्म	१० %
७	रु. १० करोडभन्दा माथि	५%

श्रोत :- भूमिसुधार मन्त्रालय ।

अनुसूची-४०

पर्यटन क्षेत्रको राजस्व विभाजन

सि.नं	पर्यटन क्षेत्र	केन्द्र	जि.वि.स.
१	पर्वतारोहण	७०%	३०%
२	पदयात्रा	७०%	३०%
३	अन्य पर्यटन शुल्क	७०%	३०%

श्रोत :- पर्यटन मन्त्रालय

अनुसूची-४१

अन्तरिम संविधानमा राज्यको ढाँचा र स्थानीय स्वायत्त शासन

धारा १३८ राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना : (१क) मधेशी जनतालगायत आदिवासी जनजाति र पिछडिएका तथा अन्य क्षेत्रका जनताको स्वायत्त प्रदेशको चाहनालाई स्वीकार गरी नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हुनेछ । प्रदेशहरू स्वायत्त र अधिकार सम्पन्न हुनेछन् । नेपालको सार्वभौमिकता, एकता र अखण्डतालाई अक्षुण्ण राख्दै स्वायत्त प्रदेशहरूको सीमा, संख्या, नाम र संरचनाका अतिरिक्त केन्द्र र प्रदेशका सूचीहरूको पूर्ण विवरण, साधन-स्रोत र अधिकारको बाँडफाँड संविधानसभाबाट निर्धारण गरिनेछ ।

धारा १४० राजस्व परिचालन र व्यवस्था : (१) स्थानीय विकासको लागि स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकायलाई सक्षम बनाउन साधन र स्रोतको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको सन्तुलित तथा न्यायोचित वितरणमा समानता कायम राखी स्थानीय स्तरका योजनाको पहिचान, तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सम्बन्धित स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकायलाई नै जवाफदेही बनाउन कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम नेपाल सरकार र स्थानीय स्वायत्त शासनसम्बन्धी निकाय बीच जिम्मेवारी र राजस्व परिचालन तथा बाँडफाँड हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम राजस्व परिचालन र बाँडफाँड गर्दा मुलुकको सन्तुलित र समान विकास हुने गरी सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएका वर्ग तथा समुदायको समग्र उत्थानका लागि विशेष ध्यान दिनु पर्नेछ ।

अनुसूची ४२

सरकार र स्थानीय निकायबीच जिम्मेवारीको बाँडफाँड

			केन्द्र	जिविस	नपा	गाविस
१. भौतिक विकास						
	क	भू-उपयोग योजना र कार्यान्वयन	√	√	√	√
	ख	वस्ती तथा बजारहरूको विकास सम्बन्धी योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन	√	√		
	ग	आवास योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने	√		√	
	घ	घर भवन एवं अन्य भौतिक पूर्वाधारको मापदण्ड	√		√	√
	ङ.	घर, भवन आदिको नक्सा पास गराउने			√	
	च	हरियो क्षेत्र, उद्यान र मनोरन्जन स्थानको विकास	√		√	
	छ	सार्वजनिक शौचालयको व्यवस्था			√	
	ज	सामुदायिक भवन तथा विश्राम गृह बनाउने			√	√
	झ	खानेपानी र ढल निकास योजना कार्यान्वयन, संचालन र मर्मत सम्भार	√	√	√	√
२. जलस्रोत, वातावरण र सरसफाई						
	क	पानीको स्रोत संरक्षण र सदुपयोग	√		√	√
	ख	सिंचाइ योजना कार्यान्वयन	√	√	√	√
	ग	नदी कटान तथा भू-क्षय नियन्त्रण	√	√	√	√
	घ	प्रदूषण नियन्त्रण, वातावरण संरक्षण र सम्वर्द्धनमा सहयोग	√	√	√	
	ङ	फोहोर मैला व्यवस्थापन र सरसफाइको कार्यक्रम संचालन	√		√	√
	च	विद्युत उत्पादन तथा वितरण	√		√	√
	छ	स-साना जलविद्युत् तथा अन्य ऊर्जा आयोजना व्यवस्थापन तथा मर्मत सम्भार	√	√		
३. वन तथा वातावरण						
	क	वन, वनस्पति, जैविक विविधता र भू-संरक्षण सम्बन्धी योजना तर्जुमा कार्यान्वयन	√	√	√	√
	ख	वातावरण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन, वृक्षारोपण	√	√	√	√
४. शिक्षा तथा खेलकूद						
	क	आफ्नो स्रोतबाट पूर्व-प्राथमिक विद्यालय संचालन र व्यवस्थापन एवं अनुमति प्रदान			√	√
	ख	विद्यालय स्थापना गर्न प्राथमिकता तोकी स्वीकृति र खारेजीको सिफारिस गर्ने		√		
	ग	आफ्नो क्षेत्रका विद्यालयहरूको रेखदेख र व्यवस्थापनमा सहयोग तथा स्थापना र खारेजीको सिफारिस गर्ने			√	
	घ	आफ्नो क्षेत्रका विद्यालयहरूको रेखदेख व्यवस्थापन गर्ने				√
	ङ	मातृ भाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलव्ध गराउन सहयोग गर्ने			√	√
	च	विद्यालयहरूको रेखदेख, अनुगमन र व्यवस्थापनमा सहयोग	√	√	√	√
	छ	अत्यन्त पिछडिएका उत्पीडित जनजातिहरूका छात्रछात्राहरूलाई छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था गर्ने	√		√	√
	ज	प्रौढ तथा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने गराउने	√	√	√	√
	झ	पुस्तकालय, वाचनालय स्थापना, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने			√	√

	ञ	खेलकूद विकास कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने	√	√	√	√
	ट	खेलकूद विकास समिति गठन गर्ने	√	√	√	√
५. संस्कृति सम्बन्धी						
	क	सांस्कृतिक तथा धार्मिक महत्वका स्थानको मर्मत सम्भार, संरक्षण सम्बर्धन	√	√	√	√
	ख	पुरातात्विक वस्तु, भाषा, धर्म, कला र संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्धन र प्रयोग गर्ने	√	√	√	√
६. निर्माण तथा यातायात						
	क	नेपाल सरकारका जिम्माको सडक बाहेक कच्ची, पक्की सडक, पूल, कल्भर्टहरूको निर्माण तथा मर्मत संभार, घोरेटो र ग्रामीण सडक, तुइन			√	√
	ख	बस, रिक्सा, टाँगा, ट्रक आदिको पार्किङ			√	
	ग	ठेला, रिक्सा, टाँगा आदिको अधिकतम हद तोक्ने र तिनीहरूलाई दर्ता गरी नम्बर दिने			√	
	घ	जिल्ला सडक गुरुयोजना तयारी, सडक निर्माण, सञ्चालन, अनुगमन, मूल्याङ्कन, मर्मत संभार		√		
	ङ	झोलुङ्गे पूल योजना, निर्माण र मर्मत	√	√		
	च	यातायात साधनहरू सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था		√		
	छ	"घ" श्रेणी ठेकेदार इजाजत पत्र दिने, नवीकरण र खारेज गर्ने		√		
	ज	जलमार्ग र रोपवेको विकास तथा प्रवर्द्धन	√	√		
		७. स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी				
	क	अस्पताल, आयुर्वेदिक औषधालय र स्वास्थ्य केन्द्रहरूको संचालन र व्यवस्थापन	√	√	√	
	ख	स्वास्थ्य चौकी तथा उप-स्वास्थ्य चौकीहरू खोली संचालन र व्यवस्थापन गर्ने गराउने	√	√	√	√
	ग	परिवार नियोजन, मातृशिशु कल्याण, विस्तारित खोप, पोषण, जनसंख्या शिक्षा र जनस्वास्थ्य सबन्धी कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने गराउने	√	√	√	√
	घ	महामारी तथा संक्रामक रोगको रोकथाम व्यवस्था गर्ने गराउने	√	√	√	
	ङ	जनस्वास्थ्यका लागि हानिकारक वस्तुको सार्वजनिक प्रयोगमा रोक लगाउने वा हटाउने	√	√	√	
	च	जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्ने किसिमका उपभोग्य वस्तुको बेच-बिखन र उपभोगमा रोक लगाउने	√	√		
	छ	औषधी र चिकित्सा सम्बन्धी औजार तथा उपकरणहरूको आपूर्ति व्यवस्था र गुणस्तर निरीक्षण एवं अनुगमन	√	√		
	ज	प्राथमिक स्वास्थ्य शिक्षा	√			
८. समाज कल्याण सम्बन्धी						
	क	वेवारिस मृतक व्यक्तिको दाहसंस्कारको व्यवस्था			√	
	ख	महिला तथा बालबालिकाको हित र कल्याण सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्ने	√	√	√	√
	ग	अनैतिक पेशा, व्यापार नियन्त्रण सम्बन्धी कार्य	√	√	√	
	घ	सामाजिक कुरीति हटाउने	√	√		
	ङ	अनाथ बालबालिका, असहाय, वृद्ध, अपांग तथा अशक्तहरूको संरक्षण	√	√	√	√
९. उद्योग तथा पर्यटन सम्बन्धी						

	क	घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगको प्रवर्धनमा उत्प्रेरकको काम गर्ने गराउने	√	√	√	√
	ख	पर्यटकीय सम्पदाको संरक्षण	√	√	√	√
	ग	औद्योगिक क्षेत्रको पहिचान र विकास	√	√		
१०. कृषि तथा भूमि सुधार सम्बन्धी						
	क	कृषि तथा पशु विकास सम्बन्धी नीति तर्जुमा, कार्यक्रम र निरीक्षण एवं अनुगमन	√	√		√
	ख	बीउ-विजन, मल तथा अन्य कृषि सामग्रीको व्यवस्था	√	√		
	ग	कृषि हाट बजार मेला व्यवस्था र प्रवर्धन	√	√		
	घ	ऐलानी तथा सरकारी पर्ती जग्गाको संरक्षण र सम्बर्धन	√	√	√	
	ङ	गौचरनको व्यवस्था	√			√
११. विविध						
	क	बालश्रम निवारण	√	√	√	√
	ख	मानव संसाधन विकास	√	√	√	√
	ग	सहकारिताको विकासमा सहयोग	√	√	√	√
	घ	व्यापार तथा वाणिज्यको विकास	√		√	
	ङ	दैवी प्रकोप नियन्त्रण	√	√	√	√
	च	जन्म, मृत्यु तथा व्यक्तिगत घटना दर्ता			√	√
	छ	पशु वधशालाको प्रवन्ध			√	√
	ज	कान्जीहाउस, छाडा वस्तु पक्राउ गरी लिलाम गर्ने			√	
	झ	सडक बत्तीको प्रवन्ध			√	
	ञ	चलचित्र भवन स्थापना, सिनेमाहल खोल्ने स्वीकृति		√	√	
	ट	हाटबजार मेला आदिको प्रवन्ध	√		√	√
	ठ	वारुण यन्त्रको संचालन र व्यवस्थापन	√		√	
	ड	मसान घाटको निर्धारण र व्यवस्थापन			√	
१२. ऐच्छिक कार्य						
	क	स्तरयुक्त विद्यालय शिक्षाको व्यवस्था	√		√	
	ख	साक्षरता कार्यक्रम संचालन	√		√	
	ग	अव्यवस्थित बसोवास नियन्त्रण	√		√	
	घ	भू-उपयोग कार्यहरू	√		√	
	ङ	विद्युत् आपूर्ति र संचार सुविधा	√		√	
	च	संग्रहालय, चिडियाखाना आदिको व्यवस्था	√		√	
	छ	रोजगारमूलक कार्यक्रम संचालन	√		√	√
	ज	एम्बुलेन्स सेवा	√		√	
	झ	शव वाहनको व्यवस्था	√		√	
	ञ	दैवी प्रकोप निरोधात्मक र उद्धार कार्यहरू	√		√	

स्रोत : *स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५, सुवेदी, २०६३*

अनुसूची-४३

स्थानीय निकायहरूले गरिआएका एजेन्सी कार्यहरू

क्र. सं.		कामको विवरण	जिविस	नपा	गाविस
१. सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी					
	क	ज्येष्ठ नागरिक, असहाय विधवा र अशक्तहरूको लगत र परिचयपत्र बनाउने		√	
	ख	सामाजिक सुरक्षाको रकम निकासा लिने, वितरण गर्ने र फछ्र्यौट गर्ने	√	√	√
२. निर्वाचन सम्बन्धी					
	क	मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्ने		√	√
	ख	सबै तहका निर्वाचनमा खटिने	√	√	√
३. अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय अभियान सम्बन्धी					
	क	पोलियो थोपा, भिटामिन ए आदि खुवाउने काम गर्ने	√	√	√
	ख	जनसंख्या शिक्षा, एड्स आदि कार्यक्रममा संलग्न हुने	√	√	√
	ग	विभिन्न सर्भे वा तथ्यांक सङ्कलन कार्यमा संलग्न हुने	√	√	√
४. आपत्कालीन सेवा सम्बन्धी					
	क	दैवी तथा प्राकृतिक प्रकोपको विवरण सङ्कलन र राहत वितरण गर्ने		√	√
५. बैठक तथा समारोह व्यवस्थापन सम्बन्धी					
	क	वडा समिति, विषयगत समिति, बोर्ड र परिषदका बैठकहरू	√	√	√
६. सिफारिस र प्रमाणित सम्बन्धी					
	क	सर्जमिन बुझ्ने र सिफारिस गरिदिने		√	√
	ख	विभिन्न कार्यालयहरूको सूचना तामेली गरी जानकारी पठाउने		√	√

स्रोत : *स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५, सुवेदी, २०६३*

अनुसूची-४४

नेपाल सरकारलाई कर र गैर-कर राजस्वबाट प्राप्त भएको रकम

कर राजस्व	२०५९/६०	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४	२०६४/६५
क. अप्रत्यक्ष कर					
भंसार	१४२३६.४	१५५५४.८	१५७०१.६	१५३४४	१६७०७.६
अन्त:शुल्क	४७८५.१	६२२६.७	६४४५.९	६५०७.६	९३४३.२
मूल्य अभिबृद्धि कर	१३४५९.७	१४४७८.४	१८८८५.४	२१६१०.७	२६०९५.६
ख.प्रत्यक्ष कर					
घरजग्गा कर	१४१४.३	१६९७.५	१७९९.२	२१८१.१	२२५३.५
सार्वजनिक संस्थान	१२५१	२०५६.६	१३३२.४	१९५.७	१०१९.७
सस्थागत आयकर	१२३६.३	१५३१.३	२४६७.८	३४०४.३	५७१७.१
व्यक्तिगत आयकर	३३६२.३	३५३३.४	३९२६.३	४२३४.७	५२३४.४

भाडा कर	१२५२.६	१३९१.२	१६७५.९	१७६४.१	२००७.९
सवारी साधन कर	५५९.५	७००.६	८०६.५	८४७.६	९९५
व्याज कर	८६४	७३३.४	७५७	७७४.९	१०५४.९
अन्य	१६५.८	२६८.६	३०६.७	५६५.७	६९७.८
जम्मा	४२५८७	४८१७३	५४१०४.७	५७४३०.४	७११२६.७
गैर कर	१३६४२.७	१४१५८	१६०१८	१४८५१.७	१६५८५.५
कूल जम्मा	५६२२९.७	६२३३१	७०१२२.७	७२२८२.१	८७७१२.२

स्रोत : *महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय, नेपाल, विभिन्न वर्षका प्रतिवेदनहरु ।*

अनुसूची-४५

गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरूको राजस्वका आधारहरू

क.सं.	राजस्वको किसिम	गाविस	नगरपालिका
१	कर	घरजग्गा कर	घरजग्गा कर
		मालपोत वा भूमिकर	मालपोत वा भूमिकर
		हाट बजार, पसल कर	हाट बजार, पसल कर
		सवारी साधन कर - दर्ता, वार्षिक र पटके कर	सवारी साधन कर - दर्ता, वार्षिक र पटके कर
		मनोरन्जन कर	मनोरन्जन कर
		बहाल विटौरी कर	बहाल कर
		विज्ञापन कर	विज्ञापन कर
		व्यवसाय कर	व्यवसाय कर
		व्यावसायिक भिडियो कर	व्यावसायिक भिडियो कर
		प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर	
		अन्य : सङ्कलन र सञ्चय कर	
२.	सेवा शुल्क	सरसफाई, ढल निकास सेवा	पार्किङ शुल्क
		पर्यटकीय क्षेत्र प्रवेश शुल्क	खानेपानी, बिजुली, धारा, सार्वजनिक टेलिफोन सेवा शुल्क
		पार्क, उद्यान, भ्यु टावर प्रवेश शुल्क	फोहोरमैला, सरसफाई, ढल व्यवस्था सेवा शुल्क
		जादू, सर्कस जस्ता मनोरन्जन वापत शुल्क	शौचालय, पार्क, स्नानगृह, स्वीमिङ पुल, व्यायामशाला, गेष्ट हाउस, पर्यटकीय स्थल, होस्टेल, हाटबजार, पशुवधशाला, शवदाह, धोबीघाट उपयोग शुल्क, सडक बत्ती, सडक, ढल मर्मत सुधार
		कसैको रकम उठाई दिएवापतको सेवा शुल्क	अचल सम्पत्ति मूल्यांकन शुल्क
३.	दस्तुर	टेलिभिजन, भिडियो र अन्य उपकरणको इजाजत पत्र र नवीकरण दस्तुर	बक्सौनी तथा सिफारिस दस्तुर
		बक्सौनी	घर नक्सा पास
		सिफारिस	नक्सा प्रमाणित
४.	बिक्री	सरकारी पर्ती जग्गाको माटो	
		सार्वजनिक पोखरी वा बगैचाको उत्पादन	
		गाविसको सम्पत्ति	
		वन	

अनुसूची-४६

स्थानीय निकायहरूको आन्तरिक राजस्वका आधारहरूमा दरको अधिकार

दर निश्चित गरिएका आधारहरू	अधिकतम र न्यूनतम सीमा तोकिएका आधारहरू	स्थानीय निकायको परिषदबाट दर तोक्न सकिने आधारहरू
जिविस		
जिल्लाभित्र उत्पादन भई निकासी हुने वस्तु (निषेध नगरिएका पशुजन्य, जडिबुटी, खेतीपातीको सह-उत्पादन (by-product), वनजन्य र गिटी बालुवा, ढुङ्गा, स्लेट जस्ता खानीजन्य वस्तुहरू)	प्राकृतिक स्रोत उपभोग कर	निषेध नगरिएका मृत पशुका हाड, सिङ निकासी
स्वदेशमा स्थापना भएका उद्योगहरूले पुनः प्रयोग गर्ने वस्तु	अन्य सिफारिस दस्तुर	अतिथीगृह, पुस्तकालय, चिकित्सालय, धर्मशाला, सभागृह
निषेध नगरिएका पंछीका प्वाँख		
कुलो, पैनी, बाँधको सेवा शुल्क		
नदीहरूमा जलविहार, डुंगा, तुइन र माछा मार्ने इजाजत र नवीकरण दस्तुर		
केवलकार संचालन दस्तुर		
नगरपालिका		
	घरजग्गा कर	आफैंले निर्माण गरेको सुविधा सम्पन्न बसपार्क
	मालपोत वा भूमिकर	
	सवारी साधन कर	
	मनोरन्जन कर	
	बहाल विटौरी कर	
	विज्ञापन कर	
	व्यवसाय कर	
	व्यावसायिक भिडियो कर	
	अन्य सिफारिस दस्तुर	
	पार्किङ शुल्क	
गाविस		
	घरजग्गा कर	आफैंले निर्माण गरेको सुविधा सम्पन्न बसपार्क
	मालपोत वा भूमिकर	
	सवारी साधन कर	
	मनोरन्जन कर	
	बहाल विटौरी कर	
	विज्ञापन कर	
	व्यवसाय कर	
	व्यावसायिक भिडियो कर	
	अन्य सिफारिस दस्तुर	
	पार्किङ शुल्क	
	हाटबजार, पसल कर	
	स्थानीय सङ्कलन र संचयन	
	प्राकृतिक स्रोत उपभोग कर	

अनुसूची-४७

स्थानीय निकायहरुलाई हस्तान्तरण गरिएको निःशर्त अनुदानको विवरण

(रु. दश लाखमा)

आ.व.	गाविस	नपा	जिविस	जम्मा	सरकारको कुल बजेट	कुल बजेटको प्रतिशत
२०६०/६१	१९५६	२००	८१०	२९६६	८९,४४२.६७	३.३
२०६१/६२	१९५६	२००	८१०	२९६६	१०२५६०.४	२.९
२०६२/६३	१९५६	१७६	१०१०	३१४२	११०८८९।५	२.८
२०६३/६४	३९१५	१७६	१०५५	५१४६	१३१८५१.०	३.९
२०६४/६५	३९१५	४५०	१०२५	५३९०	१६८९९५.६	३.२
२०६५/६६	७८३०	३२४	१२९९	९४५३	२३६०१५.९	४.०

श्रोतः *अर्थ मन्त्रालय बजेट पुस्तिकाहरु*

अनुसूची-४८

निक्षेपण भएका क्षेत्रमा जिल्ला विकास समितिलाई हस्तान्तरण भएको रकम

रु करोडमा

निक्षेपित क्षेत्र	०६२/६३	०६३/६४
कृषि	१५६.०	१७२.०
शिक्षा	१४५९.९	१६६६.१
स्वास्थ्य	२४३.६	३००.२
पूर्वाधार		८६८.९
जम्मा	**१८५९.५**	**३००७.२**
नेपाल सरकारको जम्मा	९६६२.४६	११६८५.२१
हस्तान्तरण भएको रकम/नेपाल सरकारको कुल बजेट	१९.२४	२५.७४

स्रोत : स्थानीय विकास मन्त्रालय

अनुसूची-४९

स्थानीय निकायहरुलाई अनुदान वितरण गर्ने वर्तमान सूचक र तिनका भार

क्र.सं.	जिविस		नगरपालिका		गाविस	
	सूचक	भार	सूचक	भार	सूचक	भार
१	मानव विकास सूचकांक	५०	जनसंख्या	६०	जनसंख्या	६०
२	जनसंख्या	२०	लागत	३०	क्षेत्रफल	१५
३	लागत	२०	भौगोलिक क्षेत्र	१०	प्रशासनिक खर्च	१५
४	भौगोलिक क्षेत्र	१०			आन्तरिक आय	१०

स्रोत : *स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,२०५५, सुवेदी, २०६५*

अनुसूची-५०

समितिको बैठक र कार्यसूची

क्र.स	मिति र समय	बैठक संख्या	बैठकको कार्यसूची	बैठक बसेको अवधि
१	२०६५।९।१ दिनको ३.००	१	समितिले गर्नु पर्ने आगामीकार्यक्रम वारे	२ घण्टा
२	२०६५।९।७ दिनको १.००	२	समितिको कार्यतालिकालाई परिमार्जन गरी अन्तिम रुप दिन उपसमिति गठन गर्ने ।	१.३० घण्टा
३	२०६५।९।१४ दिनको ११.००	३	विशेषज्ञहरुको सूची, कार्यविवरण र कार्यतालिका लाई अन्तिम रुप दिने ।	२ घण्टा
४	२०६५।९।२३ दिनको १.००	४	सदस्यहरुको क्षमता अभिवृद्दि र समितिका लागि आवश्यक पर्ने सामाग्री सम्बन्धी ।	१.३० घण्टा
५	२०६५।९।२३ दिनको ३.००	५	प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक अधिकारको सन्दर्भमा संघात्मक स्वरुपमा जाँदा देखा पर्ने समस्या र समाधानका उपायहरु विषयमा डा.भीमार्जुन आचार्यद्वारा कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
६	२०६५।९।२९ विहान ८.००	६	समितिका सभापतिको निर्वाचन	२ घण्टा
७	२०६५।१०।६ दिनको ११.००	७	प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र रावस्व बाँडफाँडको वर्तमान अवस्था र भावी संविधान निर्माण गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरु विषयमा डा.रवि शर्मा अर्यालद्वारा कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
८	२०६५।१०।१२ दिनको ११.००	८	वन, आर्थिक अधिकार र रावस्व बाँडफाँड सम्बन्धी वर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधान एवं सो को औचित्यका सम्बन्धमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको प्रस्तुती	२ घण्टा
९	२०६५।१०।१५ विहान ८.००	९	राजस्व र खर्चको बाँडफाँड विषयमा डा.शंकर शर्माद्वारा कार्यपत्र प्रस्तुत	२ घण्टा
१०	२०६५।१०।१५ विहान १०.३०	१०	वित्तीय संघीयताको विषयमा डा.पुष्प कडेलद्वारा कार्यपत्र प्रस्तुत	२ घण्टा
११	२०६५।१०।१७ दिनको ११.००	११	"वातावरण, विज्ञान तथा प्रविध, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्य " का सम्बन्धमा वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिवबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
१२	२०६५।१०।१९ दिनको ११.००	१२	"उद्योग र खानी, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, उद्योग मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत	२ घण्टा
१३	२०६५।१०।१९ दिनको १.००	१३	"भूमिसुधार तथा व्यवस्था, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
१४	२०६५।१०।२० विहान ८.००	१४	"जलस्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, जलस्रोत मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२.घण्टा
१५	२०६५।१०।२० दिनको ११.००	१५	"भौतिक योजना तथा निर्माण, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
१६	२०६५।१०।२१ दिनको ११.००	१६	"पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं	२ घण्टा

			सोको औचित्यका सम्बन्धमा चिव, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	
१७	२०६५।१०।२१ दिनको १.००	१७	”कृषि तथा सहकारी, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
१८	२०६५।१०।२२ दिनको ११.००	१८	”अर्थ (खर्च), आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, अर्थ मन्त्रालय (खर्च)बाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
१९	२०६५।१०।२३ दिनको ११.००	१९	स्थानीय तह, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२०	२०६५।१०।२३ दिनको १.००	२०	श्रम, ILO 169, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत	२ घण्टा
२१	२०६५।१०।२९ दिनको ११.००	२१	(१) ”अर्थ (राजस्व), आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी बर्तमान अवस्था र भावी संविधानमा राख्नुपर्ने प्रावधान एवं सोको औचित्यका सम्बन्धमा सचिव, अर्थ मन्त्रालय (राजस्व)बाट कार्यपत्र प्रस्तुत । (२) समितिको आचार संहिता, कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण परिमार्जन । (३) जनताको राय सुझाव लिन प्रश्नावली निर्माणको लागि उपसमिति गठन ।	३ घण्टा
२२	२०६५।११।१ दिनको ११.००	२२	वित्तीय संघीयता र भावी संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधानका विषयमा स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगको सचिवालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२३	२०६५।११।४ दिनको ११.००	२३	राजस्व र खर्चको वर्तमान अवस्था विषयमा सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२४	२०६५।११।५ दिनको ११:००	२४	भावी संविधानमा प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक अधिकार: एक झलक विषयमा अधिवक्ता दिनेश त्रिपाठीबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२५	२०६५।११।६ दिनको १२.००	२५	संघीयतामा प्राकृतिक स्रोत (जल) का विषयमा अधिवक्ता दीनमणि पोखरेलबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२६	२०६५।११।८ दिनको १.००	२६	संघीयतामा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका विषयमा श्री सोमत घिमिरेबाट कार्यपत्र प्रस्तुत । समितिको कार्य विवरण, कार्य क्षेत्र र आन्तरिक कार्यविधिमाथि छलफल	२.३० घण्टा
२७	२०६५।११।९ दिनको ११.००	२७	अन्तर्राष्ट्रिय, वहुराष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं द्विपक्षीय व्यापारिक सम्झौता एवं नेपालमा त्यसको प्रभावका विषयमा मा.श्री राजेन्द्रकुमार खेतानबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	२ घण्टा
२८	२०६५।११।१३ दिनको ११.००	२८	संघीयतामा आर्थिक विश्लेषण विषयमा मा श्री हरि रोकाबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	१.३० घण्टा
२९	२०६५।११।१३ दिनको १२.३०		विभिन्न महासंघहरुका तर्फबाट सामुदायिक वन, सामुदायिक विद्युत, सामुदायिक सिंचाई लगायतका विषयमा सम्बन्धित विज्ञहरुबाट कार्यपत्र प्रस्तुत ।	३० मिनेट
३०	२०६५।११।१३ दिनको १.००		प्राकृति स्रोत र भूमि विषयमा श्री जगत बस्नेतबाट कार्यपत्र प्रस्तुत	३० मिनेट
३१	२०६५।११।१३ दिनको १.३०		प्राकृतिक स्रोत र साधन विषयमा डा.सुमित्रा मानन्धरको प्रस्तुती ।	३० मिनेट
३२	२०६५।११।१३ दिनको २.००		समितिको कार्य क्षेत्रभित्रको विषयमा अवधारण-पत्रसहितको भावी संविधानको मस्यौदा तयार गर्न विज्ञहरुको समूह गठन ।	३० मिनेट

३३	२०६५।११।१४ दिनको ३.००	२९	प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड विषयमा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको प्रस्तुती ।	२ घण्टा
३४	२०६६।१।७ दिनको ११:००	३०	समितिको कार्य क्षेत्रको विषयमा संविधानमा राख्नु पर्ने प्रावधानहरुको मस्यौदा सहितको अवधारण-पत्र तयार गर्न उपसमितिहरु गठन गर्ने । जनताबाट राय सुझावहरु दिने सन्दर्भमा भरिएका प्रश्नावली अध्ययन र विश्लेषण गर्ने ।	२ घण्टा
३५	२०६६।१।८ देखि २०६६।१।१३ सम्म प्रत्येक दिन विहान ८.०० देखि अपरान्ह ६.०० वजेसम्म	३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६	जनताबाट राय सुझाव दिने सम्बन्धमा भरिएका प्रश्नावलीहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने ।	६० घण्टा
३६	२०६४।१।१४ विहान ८.००	३७	प्राकृतिक स्रोत उप समितिका सदस्यमा हेरफेर । जनताबाट प्राप्त राय सुझावहरु अध्ययन विश्लेषण गरी प्राप्त प्रतिवेदनलाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा ।	२ घण्टा
३७	२०६६।२।२८ दिनको ११:००	३८	समितिको कार्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा उप समितिहरुले तयार गरेका संविधानको मस्यौदा समितिमा पेश गर्ने ।	२ घण्टा
३८	२०६६।३।२ दिनको ११.००	३९	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
३९	२०६६।३।४ विहान ८.००	४०	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
४०	२०६६।३।८ विहान ८.००	४१	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
४१	२०६६।३।९ विहान ८.००	४२	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
४२	२०६६।३।१० विहान ८.००	४३	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
४३	२०६६।३।१४ विहान ९.००	४४	उपसमितिले तयार गरी पेश गरेको भावी संविधानको मस्यौदा उपर छलफल ।	२ घण्टा
४४	२०६६।३।१९ वेलुका ७.००	४५	संविधानमा रहने प्रावधानहरुका विषयमा संशोधन उपर छलफल	२ घण्टा
४५	२०६६।३।२० विहान ८.०० वजेदेखि अपरान्ह ५.०० वजेसम्म	४६	संविधानमा रहने प्रावधानहरुका विषयमा संशोधन उपर छलफल	९ घण्टा
४६	२०६६।३।२१ विहान १०.३०	४७	संविधानको व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको प्रतिवेदन सदस्यहरुलाई वितरण । व्याख्यात्मक टिप्पणी माथि संशोधन दिन समय तोक्ने ।	२ घण्टा
४७	२०६६।४।२७ विहान ८:३०	४८	भावी संविधानका प्रावधानका विषयमा औचित्य र व्याख्यात्मक टिप्पणी माथिको छलफल ।	२.३० घण्टा
४८	२०६६।४।२८ विहान ८.३०	४९	,,	२.३० घण्टा
४९	२०६६।४।३२ विहान ८.३०	५०	,,	२.३० घण्टा
५०	२०६६।५।१ दिनको ११.००	५१	,,	३ घण्टा

५१	२०६६।५।४ दिनको ११.००	५२	संविधानको प्रावधान अन्तरगत सूची १ मा रहेका विषयहरुको औचित्यता उपर छलफल	३ घण्टा
५२	२०६६।५।९ विहान १०.३०	५३	,,	३ घण्टा
५३	२०६६।५।१० दिनको ११.००	५४	,,	३ घण्टा
५४	२०६६।५।११ विहान ८.३०	५५	,,	२.३० घण्टा
५५	२०६६।५।१२ दिनको ११.००	५६	,,	३ घण्टा
५६	२०६६।५।१८ विहान ८.००	५७	संविधानको प्रावधान अन्तरगत सूची २ मा रहेको विषयहरुमाथि छलफल	३ घण्टा
५७	२०६६।५।१९ विहान ८.००	५८	संविधानको प्रावधान अन्तरगत सूची १ अन्तरगत वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष सम्बन्धि विषयमा छलफल	३ घण्टा
५८	२०६६।५।२३ दिनको ११:.००	५९	आर्थिक अधिकार अन्तरगत मौलिक हकको रुपमा सम्पत्ति र जमिनको व्यवस्था सम्बन्धी	३ घण्टा
५९	२०६६।५।३० विहान ८.००	६०	आर्थिक अधिकार अन्तरगत मौलिक हकको रुपमा सम्पत्ति र जमिनको व्यवस्था सम्बन्धी	३ घण्टा
६०	२०६६।६।१ विहान ८.३०	६१	आर्थिक अधिकार अन्तरगत मौलिक हकको रुपमा सम्पत्ति र जमिनको व्यवस्था सम्बन्धी	२.३० घण्टा
६१	२०६६।६।२ दिनको ११:००	६२	आर्थिक अधिकार अन्तरगत मौलिक हकको रुपमा सम्पत्ति र जमिनको व्यवस्था सम्बन्धी	६ घण्टा
६२	२०६६।६।५ दिनको ११:००	६३	विजयादशमी २०६६ तथा ईद मुवारकको उपलक्ष्यमा शुभकामना आदान प्रदान समेत	१ घण्टा
६३	२०६६।८।५ दिनको ११:००	६४	प्रारम्भिक मस्यौदा र अवधारणा पत्र माननीय सदस्यहरुलाई वितरण	३ घण्टा
६४	२०६६।८।१० विहान ९:००	६५	प्रारम्भिक मस्यौदामा आएको फरक मत खण्डलाई समावेश गरी अवधारणा पत्र माननीय सदस्यहरुलाई वितरण	१ घण्टा
६५	२०६६।८।१२ दिउँसो २:३०	६६	प्रारम्भिक मस्यौदा सहितको अवधारणा पत्र पारित	१ घण्टा
जम्मा समय :- २०२ घण्टा ३० मिनेट				

अनुसूची-५१

उपसमितिका बैठकहरु सम्बन्धी विवरण

क.स	मिति र समय	बैठक संख्या	बैठकको कार्यसूची	बैठकको अवधि
१	२०६५।९।९ विहान ९.०० वजे	१	प्रस्तावित कार्यतालिका र कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विशेषज्ञहरुका सम्बन्धमा ।	२ घण्टा
२	२०६५।९।१४ विहान ८.०० वजे	२	विशेषज्ञहरुको सूची, कार्य विवरण र कार्यतालिका माथि छलफल ।	३ घण्टा
३	२०६५।११।४ दिनको १.०० वजे	३	समितिको कार्यक्षेत्र, कार्य विवरण र आन्तरिक कार्यविधिमाथि छलफल । जनताको राय सुझाव संकलनको लागि तयार गरिएको प्रश्नावली वारे छलफल	४ घण्टा
४	२०६५।११।६ विहान ९.०० वजे	४	समितिको कार्य क्षेत्रलाई अन्तिम रुप दिने ।	२ घण्टा
५	२०६५।११।८ विहान ८.०० वजे	५	समितिको कार्य विवरण र आन्तरिक कार्यविधिलाई अन्तिम रुप दिने ।	३ घण्टा
६	२०६५।१।१६ विहान ८.०० वजे	६	समितिको कार्यक्षेत्रका विषयमा विज्ञद्वारा तयार गरिएको अवधारण पत्रको प्रारम्भिक खाका वारे जानकारी दिने ।	३ घण्टा
७	२०६६।१।१७ विहान ८.०० वजे	७	अवधारणा पत्रको ढाँचा वारेमा छलफल	३ घण्टा
८	२०६६।१।२९ विहान ८.०० वजे	८	अवधारणा पत्रमा रहने विषयसूचीको वारेमा छलफल	३ घण्टा
९	२०६६।२।१ विहान ८.०० वजे	९	समितिको कार्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न मुलुकहरुमा भएका अभ्यासहरुको जानकारी दिने ।	३ घण्टा
१०	२०६६।२।३ विहान ८.०० वजे	१०	अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य र मान्यतालाई नेपालको सन्दर्भमा Mitigate गराउने विषय ।	३ घण्टा
११	२०६६।२।५ विहान ८.०० वजे	११	समितिको तर्फबाट संविधानको प्रस्तावनामा राख्नु पर्ने विषय ।	२ घण्टा
१२	२०६६।२।७ विहान ८.०० वजे	१२	समितिको तर्फबाट संविधानको मौलिक हकमा राख्नु पर्ने विषय ।	३ घण्टा
१३	२०६६।२।८ विहान ८.०० वजे	१३	समितिको तर्फबाट संविधानको राज्यका नीतिमा राख्नु पर्ने विषय ।	३ घण्टा
१४	२०६६।२।११ विहान ८.०० वजे	१४	समितिको तर्फबाट संविधानको राज्यको दायित्वमा राख्नु पर्ने विषय ।	३ घण्टा

१५	२०६६।२।१२ विहान ८.०० वजे	१५	समितिको तर्फबाट संविधानको राज्यका निर्देशक सिद्धान्तमा राख्नु पर्ने विषय ।	३ घण्टा
१६	२०६६।२।१३ दिनको ११.०० वजे	१६	समितिको तर्फबाट संविधानको आर्थिक अधिकारमा राख्नु पर्ने विषय ।	२ घण्टा
१७	२०६६।२।१४ दिनको ११.०० वजे	१७	विभिन्न तहका सरकार र ती सरकारमा रहने आर्थिक स्वायत्तताको विषयमा ।	२ घण्टा
१८	२०६६।२।१९ विहान ८.०० वजे	१८	आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड सम्बन्धी सूची	३ घण्टा
१९	२०६६।२।२१ विहान ८.०० वजे	१९	आर्थिक अधिकारको बाँडफाँड सम्बन्धी सूची	३ घण्टा
२०	२०६६।२।२३ विहान ८.०० वजे	२०	संघीय व्यवस्थापिका र प्रान्तीय व्यवस्थापिका सम्बन्धमा	३ घण्टा
२१	२०६६।२।२४ विहान ८.०० वजे	२१	संघीय र प्रान्तीय स्तरमा कानून निर्माण र सो को कार्यान्वयन	३ घण्टा
२२	२०६६।२।२७ विहान ८.०० वजे	२२	संविधानमा राख्ने प्रावधानको मस्यौदा माथि छलफल ।	३ घण्टा
२३	२०६६।३।५ विहान ८.०० वजे	२३	प्रारम्भिक मस्यौदामा प्राप्त सुझाव उपर छलफल ।	३ घण्टा
२४	२०६६।३।८ विहान ८.०० वजे	२४	प्रारम्भिक मस्यौदामा प्राप्त सुझाव उपर छलफल ।	३ घण्टा
२५	२०६६।३।१० विहान ८.०० वजे	२५	प्राकृतिक स्रोतको उपयोग वारेमा छलफल	३ घण्टा
२६	२०६६।३।१२ विहान ८.०० वजे	२६	राष्ट्रिय सर्वसञ्चित कोषबाट व्यय हुने रकमका वारेमा छलफल	३ घण्टा
२७	२०६६।३।२४ विहान ८.०० वजे	२७	राष्ट्रिय वित्तीय आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार वारे छलफल	३ घण्टा
				जम्मा समय :- ७७ घण्टा

सन्दर्भ सामाग्रीहरुः

Ahmad Ehtisham, *Assigning Expenditure Responsibilities, Fiscal Federalism in Theory and Practice,* International Monetary Fund Washington, 1997.

Aryal, Dr. Ravi Sharma (2002) "Nepal Chapter" edited Terri Mottershead, Environmental Law and Inforcement in the Asia Pacific Rim, Sweet and Maxwell Asia, Hong Kong.

Aryal, Dr. Ravi Sharma, "The Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES) and Nepalese Position, 15, Nepal Law Review, Nepal Law Campus, Kathmandu (2002).

Aryal, Dr. Ravi Sharma, "Wildlife Trade in Nepal", 7, Environment, MOE/Nepal (2002)

Aryal, Dr. Ravi Sharma, CITES Implementation in Nepal & India, Bhrikuti Academic Publication Kathmandu, 2004

Atkinson, Mrs., Mr. Atkinson and Dr. E. Speen (ed.) (1992) *Proceedings of the International Conference on Environment and Law*, LEADERS Nepal, Kathmandu, Nepal.

Bakshi, P.M. (1990) *The Constitution of India with Comments*, Universal Book Traders, New Delhi.

Ball, Simon and Stuart Bell (1994) *Environmental Law: The Law and Policy Relating to the Protection of Environment*, Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., New Delhi (1994).

Baral, Hem Sagar (1998) *Birds of Chitwan*, Royal Chitwan National Park/Bird Conservation Nepal, DNPWC, Nepal.

Behrens, Juliet, "The Implementation of the World Heritage Convention in Australia: Problems and Prospects", in Behrens and Tsamenyi (eds) *Our Common Future,* University of Tasmania (1991).

Belbase Narayan and Others (1993) *Nepal Environmental Policy and Action Plan: Integrating Environment and Development*, HMG Environment Protection Council, Kathmandu, Nepal.

Belbase, Narayan, "Legal Aspects of Wetlands Conservation" in Bishnu Bhandari; T.B. Shrestha and John McEachern (eds.) *Safeguarding Wetlands in Nepal: Proceedings of the National Workshop on Wetlands Management in Nepal,* IUCN-Nepal, Kathmandu (1993).

Boer, Ben, "Overview of Environmental Law and Policy at Global and Regional Levels", in Ben Boer (ed.) *Strengthening Environmental Legislation in the Pacific Region,* South Pacific Regional Environment Programme and United Nations Environment Programme (1992).

Boer, Ben, "The International Context: The United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)" in: *Proceedings of the International Conference on Environment and Law,* LEADERS Nepal; Faculty of Law, Tribhuvan

University; and Women in Environment, Nepal (1992).

Buffer Zone Management Guideline 1999 Department of National Parks and Wildlife Conservation Kathmandu

Buffer Zone Management Regulation, 1996, Law Books Management Committee
Cartagana Bio-Safety Protocol, 2000.

Central Bureau of Statistics (CBS), 2007; Statistical year Book of Nepal,
CFD database 2009, Department of Forests, Babarmahal

Concept papers submitted to the committee on Natural Resources, Economic Power and Revenue Sharing by various ministries and departments

Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Habitat, 1971.

Convention on Biological Diversity, 1992.

Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, 1973.

Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, 1979.

Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat, 1971.

Courchene, Thomzas J. Macro Federalism: *An Introduction with Principal References to the Canadian Experiences*, Edited by Shah Anwar, The World Bank Washington, DC.

Craig John and Minassian Teresa Ter, *Control of Sub -national Government Borrowing,* International Monetary Fund Washington, 1997.

Craig John and Ahmad Ehtisham, *Intergovernmental Transfers, Fiscal Federalism in Theory and Practice,* International Monetary Fund Washington, 1997

Department of Forests, various issues of Hamro Ban, annual publication of the department
Department of National Parks and Wildlife Conservation (DNPWC), 2008*;* Annual Report Shrawan 2064 - Ashad 2065

Department of National Parks and Wildlife Conservation (DNPWC), 2009*;* http://www.dnpwc.gov.np/protected-areas.asp

Development Profile of Nepal 2008, Informal Sector Research and Study Center, Kathmandu, Nepal.
Earth Summit, 1992.

Environmental Protection Council, HMG/Nepal, *Nepal Environmental Policy and Action Plan,* 1993.

Ethiopia, *Gupta Sanjeev and Brosio Giorgio*, International Monetary Fund, Washington, 1997.

FAO, Forest Resource Assessment 2000; http://www.fao.org/docrep/007/ae154e/AE154E09.htm#P1010_112014

Forest Act 1993, Law Books Management Committee

Forest Rules 1995, Law Books Management Committee

His Majesty's Government and International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (1988) *Building on Success: The National Conservation Strategy for Nepal*, IUCN, Kathmandu.

HMG/IUCN/Nepal, *National Conservation Strategy,* 1988.

HMG/Nepal, *EIA Guidelines for Forestry Sector,* 1995.

HMG/Nepal, *Environmental Impact Assessment Guidelines,* 1994.

International Convention for the Protection of Birds, 1950.

IUCN (1993) *The Convention on Biological Diversity: An Explanatory Guide No.17,* Switzerland.

Kiss, Alexandre and Dinah Shelton (1991) *International Environmental Law*, Transnational Publishers, USA.

Klem Cyrille de and Shine Clare (1993) *Biological Diversity Conservation and the Law: Legal Mechanisms for Conserving Species and Ecosystems,* IUCN Environmental Law and Policy Paper No.29 IUCN - HQ, Gland, Switzerland and Cambridge, U.K.

Klemm, Cyrille de (1990) *Wild Plant Conservation and the Law*, IUCN Environmental Policy and Law Paper No.17, IUCN, Gland, Switzerland.

Krelove Russell, *Canada*, International Monetary Fund, Washington, 1997.

Local Self Governance Act 1995, Law Books Management Committee
Lusaka Agreement between African States, 1992.

Maskey, Dr. Tirtha Man (1998) *Sustaining Anti-poaching Operating and Illegal Trade Control*, WWF-Nepal Program, Kathmandu, Nepal.

Mckenzie Kenneth J. *Fiscal Federalism and the Taxation of Nonrenewable Resources*, Edited by Vaillancourt Francois and Bird Richard M, The World Bank Washington, DC

Mered Michael, *Nigeria*, International Monetary Fund, Washington, 1997.

Minassian Teresa Ter, *International Fiscal Relations in a Macroeconomic Perspectives: An overview, Fiscal Federalism in Theory and Practice,* International Monetary Fund Washington, 1997.

Ministry of Forests and Soil Conservation (1988) *Master Plan for the Forestry Sector Nepal: Plan for Conservation of Ecosystems and Genetic Resources,* His Majesty's Government Asian Development Bank FINNIDA, Kathmandu, Nepal.

MOFSC, HMG/Nepal, *The Master Plan for the Forestry Sector*, 1988.

National Biodiversity Strategy and Action Plan 2002 and 2006, Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu Nepal

National Parks and Wildlife Conservation Act, 1973, Law Books Management Committee

National Planning Commission 2008; Three Year Interim Report

Nature Trust for Nature Conservation Act, 1982.

Nepal Biodiversity Resource Book: Protected Areas, Ramsar Sites, and World Heritage Sites, 2007, ICIMOD, MOEST and UNEP, Kathmandu, Nepal

Nepal, Santosh Mani, Database system in Forestry Sector in Nepal http://www.fao.org/docrep/007/ad676e/ad676e18.htm#P5741_404051

Norregaard John, *Tax Assignment, Fiscal Federalism in Theory and Practice*, International Monetary Fund Washington, 1997.

Potter Barry, *Budgetary and Financial Management, Fiscal Federalism in Theory and Practice,* International Monetary Fund Washington, 1997.

Potter Barry, Mates Neven, Hemming Richard, International Monetary Fund, Washington, 1997.

Purohit Mahesh, *Harmonizing Taxation of Interstate Trade under a Sub-national VAT: Lessons from International Experiences, Edited by Shah Anwar*, The World Bank Washington, DC.

Register of International Treaties and other Agreements in the Field of the Environment, 1993.

Robinson T. Russell and Ronald, *The Structures and conduct of Intergovernmental Relations,* Edited by Richard M. Bird and Francois Vaillancourt, The World Bank Washington, DC.

Shah Anwar, *Federalism and Macroeconomic Performance*, Edited by Shah Anwar Washington, DC.

Singh, Gurdip (1995) *Environmental Law: International and National Perspectives,* Lawman (India) Private Limited, New Delhi.

Spahn Paul Bernd, *Switzerland*, International Monetary Fund, Washington, 1997.

Subedi Som Lal, *Fiscal Fedaralism and Assignment of Responsibilities in Nepal,* Anjana Subedi, Kathmandu, 2008(Nepali Edition).

Subedi Som Lal, *Decentralization and Local Fiscal Arrangement*, Anjana Subedi Kathmandu, 2006(Nepali Edition).

Terai Arc Landscape Strategy and Implementation 2004 and 2006, Ministry of Forest and Soil Conservation Kathmandu Nepal

The Aquatic Life Protection Act, 1960.

The Convention of the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, 1979.

The Convention on Nature Protection and Wildlife Preservation in the Western Hemisphere, 1940.

The Convention on Wetland of International Importance, 1971.

The Environment Conservation Act, 1997.

The Environment Conservation Regulations, 1997.

The Government Managed Conservation Area Regulations, 2000.

The Khaptad National Park Regulations, 1987.

The Mountain National Parks Regulations, 1980.

The National Parks and Wildlife Conservation Regulations, 1980.

The Plant Protection Act, 1972.

The Private Forest Nationalization Act, 1956.

The Royal Bardiya National Park Regulations, 1997.

The Royal Chitwan National Park Regulations, 1974.

The Wildlife Reserve Regulations, 1997.

The World Charter for Nature, 1982.

UN Conference on Environment and Development, 1989.

United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992.

Vaillancourt Francois, Budgeting, *Financial Management and Financial Markets in an Intergovernmental Context*, Edited by Richard M. Bird and Francois Vaillancourt, The World Bank, Washington, DC

Vazquez Jorge Marrinez, *Revenues and Expenditures in an Intergovernmental Framework, Perspectives on Fiscal Federalism*, Edited by Richard M. Bird and Francois Valliancourt, The World Bank Washington, DC.

Water and Energy Commission Secretariat, National Water Plan 2006
Water Resources Act, 2049

Wijnstekers, Willem (1995) The Evolution of CITES, CITES Secretariat, Lausanne, Switzerland.

World Commission on Environment and Development (WCED) (1987), *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford, London, UK.

WWF 2008, A manual of NTFPS of Nepal Himalaya

मस्यौदा प्रतिवेदन हस्तान्तरण कार्यक्रमका केही झलकहरु